ISSN 0130- 5247

5 КИЇВ-1988

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

В ЦЬОМУ НОМЕРІ ЧИТАЙТЕ:

- Кардинальна перебудова управління економікою: досвід, проблеми, перспективи
- Правда історії та художня література
- Боротьба В. І. Леніна за здійснення лівоблокістської тактики у виборчій кампанії до II Державної думи
- Деякі дискусійні проблеми історії Київської Русі

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Ю. Ю. Кондуфор (головний редактор), **П. Л. Варгатюк, В. К. Василенко, О. Ю. Гаврилюк** (заст. головного редактора), **А. Ф. Кізченко, М. В. Коваль** (заст. головного редактора), **М. Ф. Котляр, В. В. Кузьменко, І. Ф. Курас, Ю. О. Курносов, М. Н. Лещенко, І. М. Мельникова, Л. П. Нагорна, А. В. Санцевич, Ф. П. Шевченко, А. М. Шлепаков, П. М. Шморгун**

Відповідальний секретар редакції **М. Б. Озерова**

Адреса редакції
252001 Київ 1, вул. Кірова, 4
Телефон 229 14 66 -228 52 34

Наукові редактори
доктор іст. наук *М. В. Коваль*,
канд. іст. наук *О. Ю. Гаврилюк*

Художній редактор *Н. М. Абрамова*
Технічний редактор *Н. Е. Любич*
Коректор *Л. В. Речмедіна*

Здано до набору 11.03.88. Підп. до друку 28.04.88. БФ 37677. Формат 70×108/16. Папір друк. № 1. Вис. друк. Ум. друк. арк. 14,0. Ум. фарбо-відб. 14,5. Обл. вид. арк. 16,48. Тираж 2295 пр. Зам. 0-38. Ціна 90 к.

Журнальне виробництво РВО «Поліграфкнига», 252030 Київ 30, вул. Леніна, 19.

УКРАИНСКИЙ ИСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ, № 5 (326), май, 1988, Институт истории Академии наук Украинской ССР, Институт истории партии при ЦК Компартии Украины — филиал Института марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. Научный журнал. Основан в 1957 г. Выходит ежемесячно (На украинском языке). Главный редактор Ю. Ю. Кондуфор. Киев, издательство «Наукова думка». Адрес редакции: 252001 Киев 1, ул. Кирова, 4. Журнальное производство РПО «Полиграфкнига», 252030 Киев 30, ул. Ленина, 19.

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР,
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ ПАРТІЇ ПРИ ЦК КОМПАРТІЇ УКРАЇНИ —
ФІЛІАЛ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПРС

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Науковий журнал
Заснований у 1957 р.
Виходить щомісяця

№ 5 (326)

ТРАВЕНЬ

1988

КИЇВ НАУКОВА ДУМКА

ЗМІСТ

СТАТТІ

XXVII з'їзд КПРС.
Актуальні проблеми вдосконалення соціалізму

Панченко Є. Г. Кардинальна перебудова управління економікою: досвід, проблеми, перспективи 5

* * *

Мельниченко В. Ю. Правда історії та художня література 16
Козицька М. Ю. Боротьба В. І. Леніна за здійснення лівоблокістської тактики у виборчій кампанії до II Державної думи 27
Котляр М. Ф. Деякі дискусійні проблеми історії Київської Русі 38

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Тараник В. П. Спогади як джерело вивчення життя і діяльності В. І. Леніна в період підготовки та проведення Жовтневої революції (липень — жовтень 1917 р.) 51

ПОВІДОМЛЕННЯ

З історії Великої Вітчизняної

Каїров С. Л. *(Миколаїв)*. Взаємодія військ 3-го Українського фронту і Народно-визвольної армії Югославії в битві за Белград 61
Гордєєв А. Ф. *(Дніпропетровськ)*. Партійне керівництво відновленням і зміцненням комсомольських організацій України (1943—1945 рр.) . . 67

Проти буржуазної фальсифікації історії

Трощинський В. П. Проти вигадок про так званий «антифашистський рух опору» українських націоналістів 76

* * *

Попова Т. М. *(Одеса)*. Роль преси у піднесенні суспільно-політичної активності робітників і селян (1921—1925 рр.) 87

© Видавництво «Наукова думка», «Український історичний журнал», 1988

Хміль І. В. Братерська допомога РСФРР у формуванні робітничо-селянської міліції на Україні 95
Хандогій В. Д. Рада Безпеки ООН та проблема обмеження озброєнь і роззброєння 106

ЗАМІТКИ

Борці за щастя народу

Гончаров Г. С., Ященко В. П. *(Хмельницький).* Маршал Радянського Союзу В. К. Блюхер на Україні 116

ТРИБУНА МОЛОДОГО АВТОРА

Писаренко Ю. Г. Могили волотів на Русі 123

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

Варшавчик М. Я. Вступ до вивчення історії КПРС 130

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Романцов В. О. Соціальна опора революційного оновлення 142
Шаталіна Є. П. Промислова семирічка УРСР у документах 144
Гордієнко Л. М., Кузьминець О. В. Розвиток технічної творчості молоді 146
Юденков А. Ф. *(Москва).* На чолі всенародної боротьби 148
Сушко О. О. *(Боярка).* Профспілки в роки війни 149
Даниленко В. М., Коляструк О. А. *(Вінниця).* З досвіду партійного керівництва активністю робітничого класу 151
Шаповал Ю. І. Соціалізм у сучасному світі 152

* * *

Основні матеріали республіканських міжвідомчих наукових збірників та журналів історичного профілю (1987 р.) 154

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

Павлюченко О. В. XI Всесоюзна наукова конференція істориків-славістів . 158
Костецька М. С. Урочисті збори, присвячені 110-річчю з дня народження Г. І. Петровського 159
Пінчук Ю. А. Захист докторської дисертації Г. К. Швидько 160
Овсієнко О. Ф. Вшанування доктора історичних наук В. Г. Сарбея у зв'язку з його 60-річчям 160

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

XXVII съезд КПСС.
Актуальные проблемы совершенствования социализма

Панченко Е. Г. Кардинальная перестройка управления экономикой: опыт, проблемы, перспективы 5

* * *

Мельниченко В. Е. Правда истории и художественная литература . . 16
Козицкий Н. Е. Борьба В. И. Ленина за осуществление левоблокистской тактики в избирательной кампании во II Государственную думу . . 27
Котляр Н. Ф. Некоторые дискуссионные проблемы истории Киевской Руси . 38

ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ

Тараник В. П. Воспоминания как источник изучения жизни и деятельности В. И. Ленина в период подготовки и проведения Октябрьской революции (июль—октябрь 1917 г.) 51

СООБЩЕНИЯ

Из истории Великой Отечественной войны

Каиров С. Л. *(Николаев)*. Взаимодействие войск 3-го Украинского фронта и Народно-освободительной армии Югославии в битве за Белград . . 61
Гордеев А. Ф. *(Днепропетровск)*. Партийное руководство восстановлением и укреплением комсомольских организаций Украины (1943—1945 гг.) . 67

Против буржуазной фальсификации истории

Трощинский В. П. Против домыслов о так называемом «антифашистском движении сопротивления» украинских националистов 76

* * *

Попова Т. Н. *(Одесса)*. Роль прессы в повышении общественно-политической активности рабочих и крестьян (1921—1925 гг.) 87
Хмель И. В. Братская помощь РСФСР в формировании рабоче-крестьянской милиции на Украине 95
Хандогий В. Д. Совет Безопасности и проблема ограничения вооружений и разоружение 106

ЗАМЕТКИ

Борцы за счастье народа

Гончаров Г. С., Ященко В. П. *(Хмельницкий)*. Маршал Советского Союза В. К. Блюхер на Украине 116

ТРИБУНА МОЛОДОГО АВТОРА

Писаренко Ю. Г. Могилы волотов на Руси 123

В ПОМОЩЬ ПРЕПОДАВАТЕЛЮ ИСТОРИИ

Варшавчик М. А. Вступление к изучению истории КПСС 130

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Романцов В. Е. Социальная опора революционного обновления . . . 142
Шаталина Е. П. Промышленная семилетка УССР в документах . . . 144
Гордиенко Л. М., Кузьминец А. В. Развитие технического творчества молодежи 146
Юденков А. Ф. *(Москва)*. Во главе всенародной борьбы 148

Сушко А. А. *(Боярка)*. Профсоюзы в годы войны 149
Даниленко В. М., Колыструк О. А. *(Винница)*. Из опыта партийного руководства активностью рабочего класса 151
Шаповал Ю. И. Социализм в современном мире 152

* * *

Основные материалы республиканских межведомственных научных сборников и журналов исторического профиля (1987 г.) 154

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

Павлюченко О. В. XI Всесоюзная научная конференция историков-славистов 158
Костецкая М. С. Торжественное собрание, посвященное 110-летию со дня рождения Г. И. Петровского 159
Пинчук Ю. А. Защита докторской диссертации Г. К. Швидько 160
Овсиенко А. Ф. Чествование доктора исторических наук В. Г. Сарбея в связи с его 60-летием 160

СТАТТІ

XXVII з'їзд КПРС. Актуальні проблеми вдосконалення соціалізму

Є. Г. ПАНЧЕНКО (Київ)

КАРДИНАЛЬНА ПЕРЕБУДОВА УПРАВЛІННЯ ЕКОНОМІКОЮ: ДОСВІД, ПРОБЛЕМИ, ПЕРСПЕКТИВИ

Реформа господарського управління є невід'ємною складовою частиною перебудови соціалістичного суспільства. «Дві ключові проблеми розвитку суспільства визначають долю перебудови. Це демократизація всього суспільного життя і радикальна економічна реформа» [1],— підкреслював М. С. Горбачов на урочистому засіданні, присвяченому 70-річчю Великого Жовтня. Її визначна роль у досягненні якісно нового стану нашого суспільства зумовлює і те чільне місце, яке ці питання займають в економічній стратегії партії.

Керуючись настановами XXVII з'їзду КПРС, червневий (1987 р.) Пленум ЦК розробив цілісну концепцію кардинальної перебудови господарського управління. Її було конкретизовано в Законі СРСР «Про державне підприємство (об'єднання)», який прийняла сьома сесія Верховної Ради СРСР одинадцятого скликання, а також у постановах ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР, що стосуються кардинальної перебудови найважливіших складових господарського механізму. Втілення в життя цих рішень і є початком другого етапу перебудови, оскільки саме творча робота трудових колективів по формуванню якісно нового механізму інтенсивного господарювання і забезпечить реальні позитивні зрушення в економіці. На їх основі створюються необхідні передумови для прискореного просування країни на всіх напрямах соціального розвитку. Саме тому партія в цілому, партійні організації приділяють постійну увагу питанням неухильного виконання прийнятих рішень з метою докорінної перебудови господарського управління.

Реформу цього механізму не можна здійснити водночас. Зокрема, він впроваджуватиметься в галузях народного господарства протягом 1988—1989 рр. Зміни в системі ціноутворення й перебудова матеріально-технічного постачання здійснюватимуться і в тринадцятій п'ятирічці.

Отже, з точку зору перебудови майбутні два — три роки будуть своєрідним перехідним, надзвичайно складним етапом. «І це ставить перед партійними організаціями незвичайні за характером і складністю проблеми,— зазначалося на червневому (1987 р.) Пленумі ЦК КПРС.— Вони покликані бути в авангарді всіх здійснюваних перетворень» [2].

Реформа, що розпочалася, охоплює всі ланки господарського механізму, галузі народного господарства і рівні управління. В цих

[1] Горбачов М. С. Жовтень і перебудова: революція продовжується // Доповідь на спільному урочистому засіданні ЦК КПРС, Верховної Ради СРСР і Верховної Ради РРФСР, присвяченому 70-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції, у Кремлівському Палаці з'їздів 2 листоп. 1987 року.— К., 1987.— С. 31.

[2] Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 25—26 червня 1987 року.— К., 1987.— С. 67.

умовах вкрай важливо, щоб величезна і різноманітна робота по його перебудові перебувала під постійним цілеспрямованим впливом парторганізацій. Чи можна визначити основні напрями цього впливу? Аналіз документів червневого (1987 р.) Пленуму ЦК КПРС, набутий досвід партійного керівництва перебудовою управління економікою дає змогу дати позитивну відповідь на таке запитання. По-перше, парторганізації, і ніхто інший, забезпечують в ланках народногосподарського комплексу єдність і взаємодію всіх елементів цієї багатогранної роботи. «Саме вони повинні надати політичного, загальнодержавного підходу до роботи по докорінній перебудові управління економікою»[3],— зазначалося на червневому (1987 р.) Пленумі ЦК КПРС. По-друге, вони створюють сприятливі політичні, економічні, організаційні й соціальні умови для впровадження цього господарського механізму. По-третє, від їх діяльності вирішальною мірою залежить рівень нового економічного мислення господарських кадрів, без якого не може повноцінно функціонувати система управління народним господарством.

Керівництво проведенням кардинальної реформи тією чи іншою мірою здійснюють всі підрозділи партійних комітетів, хоч найбільший обсяг роботи виконують галузеві відділи, зокрема, економічні. Коли по-справжньому розпочалася робота по її перебудові, то відразу ж виникли й серйозні проблеми, які неможливо розв'язати за допомогою існуючих форм партійного керівництва економікою. З'явилася потреба у створенні комісії Політбюро ЦК Компартії України, яка розглядає пропозиції центральних республіканських органів, міністерств і відомств, що стосуються зміни організаційних структур, скорочення чисельності центрального апарату, визначає головні напрями вдосконалення галузевого й територіального управління[4]. На наш погляд, є рація організувати аналогічні комісії і в первинних парторганізаціях (з числа членів парткомів і бюро). Вони можуть виконувати не лише функції контролю за перебудовою господарського механізму на даному підприємстві у зв'язку з початком юридичної дії Закону СРСР «Про державне підприємство (об'єднання)», а й стати своєрідним антибюрократичним органом. Це питання набуває особливої актуальності у зв'язку з підготовкою XIX Всесоюзної партійної конференції. Вони могли б займатися проблемами підвищення відповідальності комуністів — керівників і працівників управлінського апарату за подолання командно-бюрократичних методів.

З яких елементів складається концепція перебудови господарського управління? Можна визначити такі її елементи, як необхідність радикальної реформи, передумови, цілі й завдання, суть, комплексний характер, основні напрями, організаційне та партійно-політичне забезпечення.

Інколи виникає таке запитання. А чи варто в партійних організаціях, господарських органах вести розмову про всі її складові на другому етапі перебудови, коли основні положення концепції вже затверджені й на перший план висувається завдання — виконати прийняті рішення? Чи доцільно, зокрема, повертатися до питання про причини і необхідність радикальної реформи управління, яка з планів уже перетворюється в реальну дію?

На наш погляд, звертатися до нього не лише доцільно, а й украй важливо. По-перше, складність здійснення останньої пов'язана з тим, що ухвалені рішення мають варіантний характер і потребують самостійного вибору трудовими колективами тих чи інших елементів господарювання. Наприклад, у Законі СРСР «Про державне підприємство (об'єднання)» визначено дві форми госпрозрахунку, які з дозволу

[3] Там же.

[4] Савченко А. Перебудова управління економікою і завдання партійних організацій // Економіка Рад. України.— 1987.— № 11.— С. 6.

вищестоящого органу може використовувати колектив: моделі нормативного розподілу прибутку та колективного підряду. Чим необхідно при цьому керуватися первинній партійній організації? Конкретними умовами перебудови управління й особливостями кожної з них. Перша не містить у собі елементів особливого ризику, але й не дає змогу привести в дію всі резерви зростання ефективності виробництва. Друга забезпечує прямий зв'язок між збільшенням заробітної плати та зниженням витрат останнього, але може взагалі позбавити трудівників зарплати. Якщо немає впевненості в тому, що виготовлена продукція користуватиметься великим попитом у споживачів, то переходити відразу до другої моделі госпрозрахунку дуже ризиковано, а інколи й безпідставно. Ось тут якраз важливо осмислити всі елементи концепції радикальної реформи.

По-друге, темпи й характер перебудови управління на кожному підприємстві значною мірою залежать від ситуації, що конкретно склалася в тій чи іншій галузі народного господарства. Отже, необхідно розглянути всі її особливості в різних ланках економіки. Наведемо один з прикладів такого конструктивного підходу. З 1988 р. чорна металургія республіки працює в нових умовах господарювання, в тому числі і комбінат «Запоріжсталь». Там уже давно виникла проблема докорінної технічної реконструкції, оскільки фактичний знос основних фондів перевищує 60%. Підприємство не без підстав вважається багатим: у минулому році прибуток мав становити 272 млн. крб. Начебто це й немало. Але спочатку було встановлено такий норматив його розподілу, що в розпорядженні комбінату залишалося лише 25 млн. крб., з яких лише чверть можна використати для оновлення основних фондів. А якщо врахувати, що витрати на оновлення виробництва становитимуть понад мільярд карбованців, то не важко зробити висновок про неможливість за таких умов реконструювати підприємство. Тому цілком обгрунтовано первинна партійна організація, Запорізький обком партії поставили перед Мінчерметом СРСР питання про перегляд нормативів [5].

Звичайно, цей приклад викликає й таке запитання. А чи варто парторганізаціям займатися буцімто суто господарською проблемою — здійсненням радикальної технічної реконструкції в нових умовах? Справа в тому, що в ньому визначаються не лише економічні, а й соціально-політичні аспекти. Від того, якими темпами вона буде відбуватися, залежатиме й рівень добробуту десятків тисяч працівників. Тому партійні комітети мають висунути перед галузевими органами управління питання забезпечення ефективної роботи трудових колективів у нових умовах господарювання.

По-третє, поки ще не сталося, на нашу думку, глибокого осмислення необхідності радикальної реформи управління, її передумов, характеру й складностей. Незважаючи на прийняті документи, ще чимало підприємств і об'єднань не вважають за необхідне ретельно готуватися до праці у принципово нових умовах. До переконаності всіх господарських кадрів у невідкладності глибоких перетворень, що мають відбутися у методах управління соціально-економічними процесами, поки далеко. Тому партійні організації мають загострювати увагу не лише на основних напрямах здійснення цієї реформи, а й на інших аспектах кардинальної перебудови.

Відомо, що остання розглядається нині партією як один з найважливіших елементів зламу механізму гальмування, який викликав ряд негативних економічних процесів. Мова йде про уповільнення темпів економічного зростання, відставання нашої країни у сфері науково-технічного прогресу, посилення фінансового напруження в народному господарстві, ускладнення вирішення соціальних питань

[5] Сазонов А. Нормативи справедливости // Соц. индустрия.— 1987.— 8 декаб.

і т. ін. І все ж таки пов'язувати перебудову управління лише з уповільненням нашого соціально-економічного розвитку у попередні роки недостатньо. Ще більш важливими є нові умови та проблеми, які неможливо розв'язати за допомогою адміністративно-командної системи управління економікою, що орієнтувалася переважно на досягнення кількісних показників. Саме під це й було створено таку систему, головні риси якої були пов'язані з жорстким централізмом, детальним регламентуванням роботи, директивними адресними завданнями та бюджетними асигнуваннями. І вона забезпечила розв'язання у найкоротші строки тих стратегічних завдань, на які в розвинутих капіталістичних державах пішли десятиріччя. Але нині багато що кардинально змінилося. «Бурхливий плин науково-технічної революції, різке ускладнення народного господарства, необхідність перенесення центру ваги з екстенсивних методів на інтенсивні, з кількості — на якість, посилення впливу соціальних умов, різке зростання ролі людського фактора вимагали докорінних перетворень господарського управління» [6],— зазначалося на червневому (1987 р.) Пленумі ЦК КПРС.

Радикальна господарська реформа спирається на позитивні результати економічних експериментів, що велися на багатьох підприємствах останнім часом. Були використані пропозиції науковців, досвід господарських перетворень у соціалістичних країнах, глибоко проаналізовано досягнення й уроки тих реформ, що здійснювалися у нас у попередні роки. Все це і формує передумови докорінної зміни системи управління. Особливо слід сказати про значення творчого осмислення величезного теоретичного й практичного потенціалу останніх праць В. І. Леніна, його ідей, що стосуються нової економічної політики. «Говорячи про творчий потенціал непу,— підкреслював М. С. Горбачов на урочистому засіданні, присвяченому 70-річчю Великого Жовтня,— слід, мабуть, ще раз сказати про політичне і методологічне багатство ідеї продподатку. Нас, зрозуміло, приваблюють не тогочасні його форми, які покликані були забезпечити змичку робітників і селян, а закладені в ідеї продподатку можливості розкріпачення творчої енергії мас, підвищення ініціативи людини, зняття бюрократичних перешкод, що обмежують дію основного принципу соціалізму: «Від кожного — за здібностями, кожному — за працею» [7].

Суть кардинальної реформи управління полягає в тому, щоб створити могутніші, ніж за капіталізму, стимули економічного, науково-технічного й соціального прогресу, найефективніше поєднати планове керівництво з інтересами особи та колективу. «Мета початої в країні радикальної економічної реформи — в найближчі два — три роки забезпечити перехід від надмірно централізованої, командної системи управління до демократичної, основаної переважно на економічних методах, на оптимальному поєднанні централізму і самоврядування,— наголошував М. С. Горбачов.— Вона передбачає різке розширення самостійності об'єднань і підприємств, переведення їх на повний госпрозрахунок і самофінансування, надання трудовим колективам всіх необхідних для цього прав» [8].

Створення нового господарського механізму — це вихідний пункт і основа кардинальної реформи управління. Суть його — у переведенні підприємств і об'єднань на повний госпрозрахунок і самофінансування. Процес цей уже розпочався в минулому році: в республіці він торкнувся близько 500 трудових колективів. У 1988 р. в промисловості України на повному госпрозрахунку і самофінансуванні працюють 1764 підприємств і об'єднань (28,7% їх загальної кількості). На них припадає більш як половина загального обсягу вироб-

[6] Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 25—26 червня 1987 року.— С. 41.
[7] Горбачов М. С. Вказ. праця.— С. 11.
[8] Там же.— С. 33—34.

леної продукції [9]. На нові принципи господарювання перейшли всі підприємства у машинобудуванні, металургії, переважна частина — у паливно-енергетичному комплексі, а також хімічній, лісовій, легкій, металургійній промисловості. До кінця дванадцятої п'ятирічки цей перехід має бути завершений.

Новому господарському механізмові притаманні певні риси. По-перше, підприємство повинно самостійно розробляти й затверджувати свої п'ятирічні й річні плани (виходячи із суспільних потреб) на основі замовлень держави та організацій, попиту споживачів. Вихідними даними та основою їх є контрольні цифри, довгочасні економічні нормативи, державні замовлення й ліміти.

По-друге, підприємства працюють в умовах повного госпрозрахунку і самофінансування, коли за рахунок зароблених колективом коштів покриваються не лише всі його поточні витрати, включаючи оплату праці, а й ті, що пов'язані з реконструкцією і розширенням виробництва, соціальним його розвитком. Раніше все це здійснювалося на основі централізованих капіталовкладень і бюджетних асигнувань.

По-третє, головним засобом поєднання загальнонародних і колективних інтересів стають тривалі стабільні економічні нормативи платежів, що надходять до державного бюджету, формування фондів оплати праці та економічного стимулювання, а також ціни й проценти за кредит.

По-четверте, між підприємствами, в тому числі державними і кооперативними, точиться економічне змагання за краще задоволення масового попиту (з найменшими затратами). Воно використовується як засіб боротьби проти монополізму й диктату виробника над споживачем.

По-п'яте, у трудових колективах здійснюється перехід до самоврядування, включаючи створення їхніх рад, вибори керівників на основі широкого застосування конкурсної системи й т. ін.

Як відомо, нові принципи господарювання пройшли ретельну перевірку на багатьох підприємствах, насамперед у Сумському машинобудівному науково-виробничому об'єднанні ім. М. В. Фрунзе, де вони діють уже більше трьох років. Незважаючи на зменшення нормативів відрахувань від прибутку, які надходять до його фондів, з 71% в 1986 р. до 53% у 1987 р., колектив працює успішно і повністю виконує свої договірні зобов'язання. Новий господарський механізм там стане дієвим засобом виконання напружених планів дванадцятої п'ятирічки. Адже за п'ять років обсяг виробництва має збільшитися на 62, а продуктивність праці — на 58%. Весь приріст продукції буде одержано за рахунок освоєння випуску сучасних машин і устаткування. За параметрами основних видів техніки підприємство виходить на найвищий світовий рівень. За п'ятирічку оновиться 70% загального обсягу виготовлюваної продукції, на 21% зросте випуск товарів широкого вжитку. Майже 2 млн. крб. становитиме загальна сума наданих населенню послуг [10].

Звичайно, в республіці позитивний досвід діяльності в нових умовах господарювання нагромаджений у багатьох трудових колективах. Зокрема, на липневому (1987 р.) Пленумі ЦК Компартії України серед першопрохідників називалися виробничі об'єднання «Красноармійськвугілля», «Дніпропетровський комбайновий завод імені К. Є. Ворошилова», «Конвейєр», «Київтрактородеталь», а також Запорізький абразивний комбінат і Ворошиловградська трикотажна фабрика. Наприклад, шахти об'єднання «Красноармійськвугілля» Донецької області вже понад двох років працюють в нових умовах. Усі вугледобувні і більш як половина прохідницьких бригад перейшли на

[9] Савченко А. Вказ. стаття.— С. 6.
[10] Курсом ускорения // Правда Украины.— 1986.— 16 декаб.

госпрозрахунок. Унаслідок цього видобуток вугілля збільшився на 4,9, а продуктивність праці — на 6,2%. Додатково було одержано 33 млн. крб. Значно зросли фонди розвитку виробництва, матеріального заохочення й соціального розвитку [11–12].

Певний досвід роботи в умовах повного госпрозрахунку нагромаджений і в інших галузях народногосподарського комплексу. Ряд будівельних трестів республіки перейшов на колективний підряд — з урахуванням практики роботи тресту «Мособлсельстрой» № 18, схваленої ЦК КПРС [13]. Як свідчить досвід Мінмонтажспецбуду УРСР, в колективах, переведених на нові умови оплати праці, продуктивність останньої зростає на 6—18, а зарплата — на 5—13%. При цьому було знижено собівартість виробництва і з меншою кількістю працюючих збільшено обсяг будівельно-монтажних робіт. В 1987 р. усі 43 спеціалізованих трести республіки працювали на колективному підряді [14].

На самофінансування і повний госпрозрахунок переводяться і підприємства агропромислового комплексу. Колгоспам й радгоспам надано право самостійно, на основі твердих планів продажу державі продукції, визначати посівні площі для сільськогосподарських культур, їх урожайність і валові збори, поголів'я худоби, її продуктивність та валове виробництво тваринницької продукції. Розширені можливості підприємств у плані реалізації виготовлених продуктів. Заслуговує уважного вивчення досвід Володимир-Волинського району Волинської області, де до господарств доводиться лише один показник — загальний обсяг заготівель продукції. Під час його визначення враховується потенціал, напрям спеціалізації та ресурсне забезпечення. Самі підприємства і визначають різні показники своєї виробничо-господарської діяльності. Як правило, вони щороку виконують і плани заготівель продукції у номенклатурі. Рівень рентабельності у них перевищив 38% [15]. А оскільки недостатня рентабельність виробництва є головною причиною, що гальмує перехід господарств на самофінансування, то слід зробити висновок про досягнення позитивних зрушень на головному напрямі роботи.

Важливо наголосити на тому, що невід'ємною складовою частиною перебудови господарського механізму на підприємствах і в об'єднаннях є кардинальні зміни у системі оплати праці. Як відомо, постанову з цього питання «Про вдосконалення організації заробітної плати і введення нових тарифних ставок і посадових окладів працівників виробничих галузей народного господарства» [16] прийняли ЦК КПРС, Рада Міністрів СРСР і ВЦРПС 17 вересня 1986 р., тобто ще до червневого (1987 р.) Пленуму ЦК партії. Тому вона не потрапила до збірника документів з питань радикальної реформи управління [17]. Але вона цілком відповідає затвердженим червневим (1987 р.) Пленумом ЦК КПРС «Основним положенням докорінної перебудови управління економікою», зокрема, розділу V «Посилити соціальну спрямованість управління», параграфам Закону СРСР «Про державне підприємство (об'єднання)» тощо. Важливо, щоб первинні партійні організації і парткоми, господарські кадри приділили неослабну увагу впровадженню нових умов оплати праці. Адже це наймасштабніший соціальний захід дванадцятої п'ятирічки торкнеться інтересів мільйонів людей.

[11–12] Рад. Україна.— 1987.— 17 лип.

[13] В Центральном Комитете КПСС // Правда.— 1986.— 31 октяб.

[14] Перестройка в капитальном строительстве: первые шаги.— Киев, 1987.— С. 7.

[15] Ситник В. Від самоокупності — до самофінансування // Сіл. вісті.— 1987.— 8 груд.

[16] Собрание постановлений правительства СССР.— 1986.— № 34.

[17] О коренной перестройке управления экономикой // Сб. документов.— М., 1987.— 255 с.

Впровадження цієї системи — справа дуже складна. Партійні організації мають подбати про неприпустимість зрівнялівки, штучне обмеження оплати праці конкретного працівника будь-якими межами, і головне, рішуче позбавлятися проявів формалізму. На жаль, ці негативні явища поки що не вдається ліквідувати. Справа в тому, що нерідко галузеві органи управління, фінансові, а інколи і самі підприємства користуються застарілими інструкціями. Тому, наприклад, у формувально-термічному цеху Запорізького виробничого об'єднання «Абразивний комбінат» встановлено фіксований процент зростання заробітної плати — приблизно від 3 до 100 крб. на рік [18]. Звичайно, робітники і спеціалісти не погоджуються з таким застарілим методом, який суперечить настановам ЦК. «Можливості ефективного стимулювання різко розширюються,— зазначав М. С. Горбачов на червневому (1987 р.) Пленумі ЦК КПРС.— Але тут особливо важливо, щоб фактична заробітна плата кожного працівника була поставлена в тісну залежність від його особистого трудового внеску в кінцевий результат і нічим не обмежувалась. Критерій її справедливості тільки один — зароблено її чи не зароблено» [19].

В зв'язку з цим слід звернути увагу на існуючу недооцінку керівниками підприємств політичної важливості та економічного значення заходів, спрямованих на впровадження нових умов оплати праці в тісному зв'язку з поглибленням госпрозрахунку. Партійним організаціям необхідно подбати про відповідне роз'яснення нових підходів до цієї справи, коли потрібні для цього кошти колектив повинен заробити сам шляхом підвищення продуктивності праці, поліпшення якості продукції, економії ресурсів. Недостатнім є рівень і розмах роботи по нормуванню праці. Встановлення нової заробітної плати (як вищої, так і нижчої) нерідко відбувається без належного в такому випадку роз'яснення важливості цього кроку, а також переконаності працівника в його правильності. Так, дані проведеного спеціалістами опитування засвідчили про те, що 60% робітників не вірять у те, що краща праця сприятиме зростанню їхньої зарплати. 30% мають сумніви в тому, що погана робота може супроводжуватися зниженням заробітної плати. Дві третини з них узагалі вважають, що результати їх праці мають позначитися на останній.

В кожному місті й районі парторганізаціям доцільно визначити базові підприємства, які могли б показати приклад творчого ставлення до цих складних питань. Можна скористатися досвідом колективу Харьківського моторобудівного заводу «Серп і молот» по підготовці й переведенню робітників, спеціалістів і службовців на нові умови оплати праці. Він вже понад двох років працює в нових умовах. Необхідні кошти для підвищення заробітної плати відшукалися насамперед завдяки поліпшенню нормування й здійсненню організаційно-технічних заходів, спрямованих на піднесення продуктивності праці. Нові реальні норми підвищено на 23%. Скорочено зайві робочі місця й посади спеціалістів, унаслідок чого звільнено понад 600 чол.— із складу промислово-виробничого персоналу, в тому числі 230 службовців. У 1987 р. на заводі за рахунок економії зарплати при вивільненні певної кількості працівників удалося збільшити середньомісячну заробітну плату трудівникам, переведеним на нові умови оплати праці, на 8,8, у тому числі спеціалістам і службовцям — на 16,7% [20].

Перехід підприємств на повний госпрозрахунок і самофінансування висуває на порядок денний чимало проблем, які від них не залежать. Насамперед це стосується встановлення нормативів, що віді-

[18] Богдановский Г., Губер А. Лабиринты реформы // Москов. новости.— 1987.— 25 октяб.

[19] Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 25—26 червня 1987 року.— С. 63.

[20] Савченко А. Вказ. стаття.— С. 9—10.

грають для них вирішальне значення, оскільки визначають розміри коштів, які йдуть на їх економічний і соціальний розвиток. Передусім значну частину цих нормативів міністерства й відомства розробляють без належного обгрунтування. Причому мова йде не лише про підприємства союзного підпорядкування, а й республіканського. Вони підривають заінтересованість трудових колективів у високих кінцевих результатах своєї праці. На липневому (1987 р.) Пленумі ЦК Компартії України були наведені факти появи таких показників відрахувань з прибутку підприємств легкої промисловості республіки, при яких тільки для оновлення вкрай спрацьованого устаткування їм знадобиться майже два десятиріччя[21]. Зрозуміло, що за таких умов не може бути й мови про розв'язання соціальних проблем.

Такі необгрунтовані перекоси мають місце при встановленні зазначених нормативів тому, що, по-перше, на це є об'єктивні причини. Вони певною мірою пов'язані з тим, що новий господарський механізм впроваджується в межах затвердженого плану, в тому числі і розподілу фінансових ресурсів. Крім того, не завжди збиткові, або малорентабельні підприємства винні в тому, що опинилися у складній ситуації. В галузі їм повинні допомогти. По-друге, галузеві органи управління нерідко прагнуть запровадити на підпорядкованих їм підприємствах новий господарський механізм за допомогою застарілих адміністративно-командних методів, встановлюючи такі нормативи, щоб їх було досить як для утримання зайвого штату, так і для приховування збитків заводів і об'єднань галузі. Звичайно, гласності при цьому годі й шукати. Ця робота «тихенько» йде в кабінетах. Підприємства, найчастіше, покірно чекають доведення до них того чи іншого показника. Такий порядок не може далі існувати. Встановлювати нормативи необхідно на основі діалогу й дискусій. У зв'язку з підготовкою XIX Всесоюзної партійної конференції, на нашу думку, варто обговорити й такий напрям демократизації галузевого управління, як надання їм можливості в необхідних випадках створювати комісії чи групи для перевірки доцільності встановлення міністерствами нормативів відрахувань, що використовуються для утримання апарату управління, фінансування збиткових виробництв тощо. Адже помилки й перекоси з їх боку при цьому безпосередньо впливатимуть на фінансовий стан об'єднань.

Новий господарський механізм грунтується на задоволенні інтересів трудівників. «Ми повинні усвідомити,— зазначалося на червневому (1987 р.) Пленумі ЦК КПРС,— що час, коли управління зводилось до наказів, заборон, закликів, минув... Створити могутню систему мотивів і стимулів, яка б спонукувала всіх працівників повністю розкривати свої здібності, плодотворно працювати, найефективніше використовувати виробничі ресурси,— таким є веління часу»[22]. При вирішенні цього питання важливо враховувати не лише суто економічні, а й соціальні важелі впливу на працівників. Не лише організація праці, форми стимулювання, а й система зайнятості, ситуація на споживчому ринку, стан соціально-культурного обслуговування повинні розглядатися з точки зору активізації людського фактора. Таким чином, перебудова управління не зводиться до посилення економічного впливу на трудові колективи за рахунок приниження значення соціальних інструментів управління. Це підкреслив М. С. Горбачов у доповіді з нагоди 70-річчя Великого Жовтня: «Відновлюючи в правах матеріальну зацікавленість працівників, посилюючи при цьому увагу до колективних її форм, ми не повинні допускати недооцінки стимулів соціально-культурних і морально-психологічних. Вони надзвичайно важливі для нормального розвитку відносин колективізму, товарись-

[21] Рад. Україна.— 1987.— 17 лип.

[22] Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 25—26 червня 1987 року.— С. 62.

кості, соціалістичного способу життя, для утвердження наших, радянських цінностей у свідомості і поведінці людей»[23]. Значною мірою зв'язок економічних і соціальних аспектів реформи управління залежить від партійних організацій, насамперед первинних, покликаних застерегти господарські кадри від переоцінки ролі матеріальних стимулів розвитку виробництва.

Надзвичайно важливий напрям цієї реформи — підвищення ефективності централізованого керівництва економікою. Причому мова йде не просто про черговий пошук більш досконалих методів поєднання централізму й демократизму. На червневому (1987 р.) Пленумі ЦК КПРС вироблено нову концепцію демократичного централізму. Якщо у 60-ті роки економічні методи управління розглядалися як доповнення до централізованого планування, то нині питання ставиться принципово по-іншому. Економічні інструменти — нормативи, ціни, кредит, податки й платежі за ресурси, фінансові важелі та ін.— є важливими складовими елементами централізованого керівництва економікою. Тобто останнє повинно дедалі більше спиратися не на прямий наказ чи доручення, а на створення для підприємств таких умов господарювання, за яких йому було б найвигідніше виконувати загальнодержавні завдання, зокрема виробляти продукцію за державними замовленнями. Воно буде вигідне у випадку, коли держава встановлює відповідні ціни на вироби, гарантує їх збут, надає податкові пільги, в разі потреби гарантує забезпечення ресурсами. Лише тоді між підприємствами й об'єднаннями вестиметься економічне змагання за виконання держзамовлень.

Утвердження нової концепції демократичного централізму в управлінні відбувається через перебудову всіх ланок централізованого керівництва економікою: планування, матеріально-технічного постачання, ціноутворення, фінансово-кредитного механізму, банківської системи. Конкретні її напрями визначені відповідними постановами ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР. Згідно з постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про перебудову планування і підвищення ролі Держплану СРСР в нових умовах господарювання», в республіці розроблено план економічного й соціального розвитку на 1988 р. Змінено його форму й структуру, кількість планових показників зменшено в кілька разів. Це значно розширює можливості підприємств на шляху самостійного визначення показників своєї діяльності. І все ж таки чимало проблем лишаються нерозв'язаними.

Головна з них полягає у волюнтаризмі планових показників, котрі встановлюються вищестоящими органами управління. Наведемо приклад. Київському виробничому об'єднанню «Реле і автоматики» Мінелектротехпром СРСР за непродовольчими товарами народного споживання встановив на 1988 р. план в обсязі 33,29 млн. крб. Це суперечить раніше затвердженому документу, яким було передбачено досягти такого рівня лише в 1990 р. Колектив потрапив у складне становище. Адже треба додатково виготовити товарів на суму 4 млн. крб. Але яких саме та для якої категорії споживачів — усе це лишається невідомим. Бо оптові ярмарки вже відбулися і договори — підписано[24]. Крім того, із значним запізненням (у вересні) підприємство одержало від планово-економічного управління міністерства нормативний документ про вихідні дані для розробки економічних нормативів на 1988—1990 роки по I і II моделях господарського розрахунку, обгрунтовані на завданнях п'ятирічного плану. Звичайно, економічні служби об'єднання з вини Мінелектротехпрому опинилися у непростій ситуації.

---

[23] Горбачов М. С. Вказ. праця.— С. 35.

[24] Тичина В., Запольский Н. Перед решающим шагом // Эконом. газета.— 1987.— № 43.— С. 6.

Згідно з постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про перебудову матеріально-технічного забезпечення і діяльності Держпостачу СРСР в нових умовах господарювання», кардинальні зміни відбуваються у системі постачання [25]. Йдеться, зокрема, про «рішучий **перехід від централізованого фондування матеріальних ресурсів і прикріплення споживачів до постачальників на оптову торгівлю засобами виробництва**» [26].

Цей процес розпочався. Перші 10 тис. підприємств і об'єднань в 1987 р. працювали в нових умовах постачання. В 1988 р. обсяг оптової торгівлі збільшиться в 3,5 раза. До кінця п'ятирічки через дану прогресивну форму матеріально-технічного забезпечення реалізовуватиметься близько 60% продукції виробничо-технічного призначення [27]. Вона дає можливість значно зменшити час виконання замовлень, в 4—6 разів скоротити рівень документообігу, на 5—7 днів прискорити оборотність матеріальних ресурсів уже в нинішній п'ятирічці.

І все ж таки деякі тривожні тенденції спостерігаються в розвитку оптової торгівлі. Вони полягають в тому, що в умовах вільного і самостійного матеріально-технічного забезпечення підприємств та об'єднань сировиною та матеріалами деякі керівники почали запасати матеріали. Інші «кидаються» ними як багаті купці. Тут важливо підвищити вимогливість не лише з боку вищестоящих органів і керівників, а й партійних організацій.

Дуже відповідальним завданням є реформа ціноутворення, котра безпосередньо впливає на всі напрями кардинальної перебудови управління. Конкретні заходи в цій галузі визначені у постанові ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про основні напрями перебудови системи ціноутворення в умовах нового господарського механізму» [28]. Внаслідок їх здійснення ціна повинна відігравати стимулюючу роль у поліпшенні використання ресурсів, зниженні витрат, підвищенні якості продукції, прискоренні науково-технічного прогресу, в раціоналізації всієї системи розподілу й споживання. Принципово важливими є дві настанови червневого (1987 р.) Пленуму ЦК КПРС у сфері ціноутворення, що стосуються товарів народного споживання. Перша: зміна роздрібних цін «не тільки не повинна привести до погіршення життєвого рівня трудящих, але, навпаки,— до підвищення цього рівня для певних категорій трудящих, до повнішого здійснення соціальної справедливості». Друга: з урахуванням «політичної і соціальної значимості реформи ціноутворення вона повинна стати предметом найширшого обговорення в країні» [29]. Звідси і випливають актуальні завдання партійних комітетів, які мають давати політичну оцінку спробам деяких керівників за рахунок встановлення необгрунтовано високих цін на виготовлену продукцію поліпшувати фінансовий стан підприємства. Адже такий підхід не лише не сприяє піднесенню життєвого рівня трудящих, а й викликає як «ланцюгова реакція» їх підвищення. Крім того, парткоми мають приділяти постійну увагу роз'ясненню працівникам і населенню політики партії і держави у питаннях ціноутворення.

Важливий напрям радикальної господарської реформи — перебудова організаційних структур і діяльності органів управління. Реалізація намічених у цій сфері заходів потребує особливої уваги з боку

[25] О коренной перестройке управления экономикой // Сб. документов.— С. 109—131.

[26] Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 25—26 червня 1987 року.— С. 91.

[27] Коренной вопрос экономической реформы // Полит. самообразование.— 1987.— № 11.— С. 20.

[28] О коренной перестройке управления экономикой // Сб. документов.— С. 150—164.

[29] Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 25—26 червня 1987 року.— С. 53, 54.

партійних комітетів і первинних організацій. Адже вона безпосередньо зачіпає людські долі. Вирішувати такі проблеми потрібно не поспіхом, а виходячи з інтересів справи, виявляючи максимальну чуйність і увагу до тих, кому слід підшукувати інше місце роботи. Як свідчить досвід, у цій справі, на жаль, не вдається уникати гострих, непотрібних конфліктів.

Перші кроки на цьому шляху вже зроблені. Після квітневого (1985 р.) Пленуму ЦК КПРС у республіці створено Держагропром УРСР, зменшено кількість міністерств і відомств. На липневому (1987 р.) Пленумі ЦК Компартії України було наведено такі факти: ліквідовано 76 органів середньої ланки, укрупнено 1,5 тис. підприємств, цехів, дільниць та інших структурних підрозділів, апарат управління скорочено на 78 тис. чол., а витрати на його утримання — на 223 млн. крб. на рік. Сім міністерств переведені на дволанкову систему управління. Одночасно на пленумі було піддано гострій критиці позицію Мінмісцевпрому УРСР, що підготував такі пропозиції щодо перебудови організаційної структури керівництва галуззю, реалізація яких вимагатиме збільшення чисельності свого центрального апарату в 1,5 раза [30]. В республіці після ліквідації міністерств важкої промисловості (чорної металургії і вугільної промисловості) організовано перші державні виробничі об'єднання: «Южметаллургпром», «Южогнеупор», «Южруда» та ін. Формування цих якісно нових ланок народного господарства потребує уваги з боку парткомів, зокрема, обкомів партії. Заслуговує підтримки спільна проробка Запорізьким обкомом партії та Мінелектротехпромом СРСР питання про створення в обласному центрі державного виробничого об'єднання електротехнічних підприємств. Такий підхід допоможе уникнути багатьох недоліків, пов'язаних з нераціональним складом цих об'єднань, та упущень у справі їх підпорядкованості.

І ще один напрям кардинальної господарської реформи нині набуває надзвичайного значення. Мова йде про оптимальне поєднання галузевого й територіального управління. Як зазначалося на червневому (1987 р.) Пленумі ЦК КПРС, нова система управління буде ефективною лише в тому разі, якщо вона зуміє об'єднати і гармонізувати різноманітні інтереси нашого суспільства, включаючи інтереси не тільки підприємств, галузей, а й інтереси республік, країв і областей, міст і районів, або, як прийнято говорити, **територіальні інтереси** [31].

На жаль, поки що територіальні та галузеві інтереси нерідко суперечать один одному. В нових умовах господарювання вони можуть навіть загострюватися. По-перше, при повному госпрозрахунку й самофінансуванні зникають підстави для прийняття місцевими органами вольових рішень, що спонукали підприємства виконувати різноманітні роботи для розвитку регіонів за рахунок внутрішніх резервів. Згідно із законом про підприємство, їх слід вести на договірній основі. Донецький міськвиконком, наприклад, зобов'язав шахтоуправління ім. газети «Социалистический Донбасс» побудувати 10 км теплотраси. Рішення цілком зрозуміле. Але де воно може взяти труби, потреби в яких задовольняються лише на 40% [32]. По-друге, в умовах самофінансування можуть зменшуватися відрахування прибутку підприємств до місцевого бюджету, через що виникають труднощі на шляху комплексного економічного й соціального розвитку певної територіальної одиниці. Наприклад, один з великих заводів у м. Дружківка Донецької області раніше щороку перераховував 40% таких надпланових коштів, що в сумі становило 600—700 тис. крб. Зараз встановлено норма-

[30] Рад. Україна.— 1987.— 17 лип.

[31] Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 25—26 червня 1987 року.— С. 60.

[32] Гниденко А., Правденко С. Острые грани партнерства // Эконом. газета.— 1987.— № 50.— С. 17.

тив у розмірі 0,14%. Замість очікуваного в 1987 р. 1 млн. крб. таких відрахувань місцевий бюджет одержить лише 18,4 тис. Аналогічне становище із фарфоровим заводом та ін. Для того, щоб вийти з нього, слід, по-перше, відрегулювати нормативне господарство. Не підлягає сумніву те, що більша частина надпланового доходу повинна залишатися у розпорядженні підприємств. По-друге, в кожному місті, районі необхідно розвивати взаємовигідне співробітництво між усіма трудовими колективами у справі розв'язання спільних проблем, зміцнювати територіальну кооперацію. Саме такий підхід притаманний, наприклад, для діяльності Ленінградського райкому партії Києва у питаннях розширення житлового й соціально-культурного будівництва господарським способом. Цей досвід дістав позитивну оцінку на липневому (1987 р.) Пленумі ЦК Компартії України [33]. В 1987 р. у районі споруджено 500, у 1988 — планується 1000.

Такими є основні напрями кардинальної реформи господарського управління, що потребують перебудови діяльності первинних партійних організацій і парткомів. Найважливішою передумовою її успішного здійснення є демократизація господарського життя. М. С. Горбачов у своєму виступі на лютневому (1988 р.) Пленумі ЦК КПРС зазначив: «Необхідно, щоб в усій партії було чітке розуміння того, що тільки через демократизацію можна повною мірою включити людський фактор в глибокі перетворення всіх сторін життя суспільства, в реальні процеси управління і самоврядування» [34].

Е. Г. Панченко

КАРДИНАЛЬНАЯ ПЕРЕСТРОЙКА УПРАВЛЕНИЯ ЭКОНОМИКОЙ: ОПЫТ, ПРОБЛЕМЫ, ПЕРСПЕКТИВЫ

Резюме

В статье на основе документов XXVII съезда КПСС, июньского (1987 г.) Пленума ЦК КПСС, других решений партии и правительства раскрывается целостная концепция радикальной реформы управления экономикой. Анализируются формы и методы деятельности партийных организаций по обеспечению перестройки управления экономикой. Показаны основные направления ее кардинальной реформы: создание нового хозяйственного механизма на предприятиях и в объединениях, повышение эффективности централизованного руководства, формирование современных организационных структур, органическое сочетание отраслевого и территориального управления, усиление социальной направленности последнего.

[33] Рад. Україна.— 1987.— 17 лип.

[34] Горбачов М. С. Революційній перебудові — ідеологію оновлення: Промова на Пленумі ЦК КПРС 18 лют. 1988 р. — К., 1988.—С. 13.

* * *

В. Ю. МЕЛЬНИЧЕНКО (Київ)

ПРАВДА ІСТОРІЇ ТА ХУДОЖНЯ ЛІТЕРАТУРА

Автор уже торкався цієї теми у публікаціях [1], на круглому столі «Українського історичного журналу», що відбувся 12 листопада 1987 р.[2], присвятив їй виступ на Республіканській науково-теоретичній

[1] Правда истории // Правда Украины.— 1987.— 30 июля; Ленінські уроки інтернаціоналізму // Комуніст України.— 1987.— № 11.— С. 9—18.

[2] Історико-партійна наука на новому рубежі: деякі проблеми перебудови // Укр. іст. журн.— 1988.— № 2.— С. 9—13.

конференції 27—28 листопада 1987 р. Цікаві міркування, нестандартні думки з цього приводу висловив директор Інституту історії АН УРСР, академік АН УРСР Ю. Ю. Кондуфор в газеті «Радянська Україна» [3].

Проблеми, що лежать на стику історичної науки і художньої літератури, не перестають хвилювати, вони вимагають, на наш погляд, неослабної уваги і дальшої спеціальної розробки. Особливо це відчувається на новому етапі перебудови, коли стало ясно, що однієї констатації назрілих проблем явно недостатньо, на перший план вийшли осмислення, конструктивні роздуми і конкретні пропозиції, переведення ідей і замислів у практику. Вдумливий, серйозний читач і слухач сьогодні концентрує увагу не тільки на темі і формі публікації чи виступу, але, передусім, на їх змісті. Як і слід було чекати, в умовах гласності втрачають привабливість примітивні спекуляції навколо гострих історичних тем. Все нещадніше засуджується радянськими людьми демагогія — ця особлива форма соціальної істерії.

У теоретичному плані багато дали підготовка і святкування 70-річчя Великого Жовтня. Ювілейні дні, за словами М. С. Горбачова, вивели нас на нові рубежі в осмисленні пройденого і досягнутого. Це має величезне значення як з точки зору глибшого з'ясування уроків історії, так і з точки зору формування у всьому суспільстві історичної свідомості, яка грунтується на міцній науковій базі, об'єктивності і правді про минуле [4]. Зокрема прийшло розуміння того, що правдивий і повний аналіз усіх сторінок нашої історії невіддільний від урахування кращого досвіду радянської художньої літератури в осмисленні пройденого партією і народом за 70 років незвіданого шляху.

Хотілося б нагадати такий історичний факт. Наприкінці 1918 або на початку 1919 р. В. І. Ленін прочитав книгу редактора повітової газети О. І. Тодорського «Рік — з гвинтівкою і плугом», що була написана як звіт Тверського губкому партії до річниці Жовтневої революції про роботу Радянської влади в повіті за рік. У статті з приводу цієї праці В. І. Ленін високо оцінив те, що опис ходу революції в глухому повіті вийшов у автора простим і живим. За словами В. І. Леніна, з книги «треба добути надзвичайно серйозні уроки з найважливіших питань соціалістичного будівництва...» [5]. Цей повчальний приклад ленінського підходу до скромної праці повітового редактора важливо враховувати і в оцінці значних публіцистичних та художніх творів про нашу соціалістичну історію.

Ми торкнемося лише деяких питань неосяжної теми, які, як правило, порушувались у тезі, що з початку перебудови була багаторазово повторена періодичною пресою: письменники випередили вчених в осмисленні больових точок нашої історії, у постановці гострих малодосліджених проблем. Кореспондент англійської газети «Гардіан» у Москві Мартін Уокер навіть висловив думку про те, що «радянські драматурги і письменники є невизнаними істориками» [6]. Такий оригінальний погляд на проблему очима іноземця навряд чи можна назвати масштабним і всебічним, але він досить точно відобразив сміливе вторгнення наших літераторів в історіографічні «лакуни». Та й самі вони справедливо вважають за честь і обов'язок писати на історичні теми. «Історія — наша і писати про неї нам» [7] — так лапідарно сформулював свою точку зору Борис Можаєв.

На підтвердження успішного освоєння письменниками актуальної тематики наводилися публікації творів О. Бека, Д. Граніна, В. Дудинцева, А. Приставкіна, А. Рибакова, О. Твардовського та інших авто-

---

[3] Рад. Україна.— 1987.— 20 листоп.
[4] Правда.— 1987.— 22 нояб.
[5] Ленін В. І. Маленька картинка для з'ясування великих питань // Повне зібр. творів.— Т. 37.— С. 390.
[6] Моск. новости.— 1987.— 18 окт.
[7] Дон.— 1987.— № 3.— С. 101.

рів, п'єси М. Шатрова про ті сюжети нашої історії, що замовчувалися в наукових працях *.

На наш погляд, значення цих художніх творів про історичні події важко переоцінити. Вони загострили нашу увагу на «білих плямах» вітчизняної історії, донесли до мільйонів читачів гірку правду про ті її складні і важкі роки, що довгий час ніби тонули у густому тумані. Проте було б наївно не бачити, що нерідко ці твори використовувалися деякими демагогами для змалювання радянського минулого лише темними барвами.

Зараз важливо не зупинятися на констатації, йти далі, аналізувати причини відставання істориків від письменників. Не претендуючи на вичерпну повноту, відзначимо, принаймні, дві із них. По-перше, суттєво відрізняються самі способи й форми наукового і художнього осмислення дійсності. Не завжди, але часто письменнику досить поодинокого, крапельного зрізу суспільної думки, емоціонального сприйняття, особистого переживання, спогаду для фіксації чи відображення явища, події. Скажімо, тоді, коли навіть слово «голод» замовчувалося в історичних працях, про нього писали в художніх творах письменники, які зіткнулися з цим лихом особисто, наприклад, Михайло Стельмах, Михайло Алєксєєв, Віктор Астаф'єв.

Історику в таких випадках особистого сприйняття недостатньо. Потрібні документи. Можна сказати, що якість наукового дослідження еквівалентна його документальній базі. Тому переосмислення неоднозначних проблем нашої історії, наприклад, політики «воєнного комунізму» і нової економічної політики, ідейно-теоретичної боротьби 20—30-х років, колективізації та інших — невіддільне від розширення доступу до архівних джерел. Робота ця вже ведеться, але чекає нових підходів, зокрема у партійних архівах. Значних зусиль вимагає видання документальних матеріалів з історії КПРС, її бойового загону — Компартії України. У нас в республіці особливо важливо опублікувати стенографічні звіти, протоколи з'їздів (III, XIII, XIV, XV) і IV конференції КП(б)У, які ще не видавались, перевидати ті звіти, протоколи і бюлетені з'їздів і конференцій, що востаннє видавалися у 20—30-х роках.

По-друге, протягом багатьох років творчий потенціал істориків партії втискувався у прокрустове ложе сталінської схеми «Короткого курсу історії ВКП(б)». Орієнтація на так звану офіційну думку, часто персоніфіковану в одній особі, що міцно утвердилася в той час, привела історико-партійну науку до догматизму і косності, замовчування, напівправди. Багатообіцяючий перелом після XX з'їзду КПРС зав'яз у застої 70-х — початку 80-х років, коли спроби висунути свіжі ідеї припинялися, як правило, адміністративними методами. В результаті в істориків сформувався своєрідний дослідницький острах, який є ніби умовним рефлексом культу особи і застійних явищ. Звичайно, ця хвороба не обійшла і письменників, проте вчених, з огляду на їх значну професійну залежність від офіційно оголошеної точки зору, вразила серйозніше і глибше. Саме тут треба шукати причини того, що для багатьох істориків авторитарні оцінки і судження стали незаперечними істинами, які можна лише коментувати. Саме тут — коріння стандартності мислення, описовості і заздравності, що пишним цвітом розпустилися у наукових працях.

Нам не личить також замовчувати, що такі деформації значною мірою призвели до розмивання у багатьох істориків громадянської по-

* Вважаємо за доцільне відзначити, що значно пізніше, ніж у союзних виданнях, але все-таки нарешті й у республіканських журналах з'явилися перші публікації, як зараз кажуть, «творів з шухляди». Зокрема, це роман «Третя рота» В. Сосюри у журналі «Київ», його поема «Розстріляне безсмертя» і повість «Іван Іванович» М. Хвильового у «Вітчизні». Це тема окремої розмови, і у даній статті вона не розкривається.

зиції. Звичайно, було б неправильно вважати, що це стосується всіх. Проте, дивлячись правді в очі, слід визнати, що у роки застою творчий і моральний потенціал письменників виявився значнішим, суттєвішим.

У даній статті, присвяченій специфічним питанням і конкретним творам, автор, як вже відзначалося, не торкається української літератури, але вважає за обов'язок нагадати про письменницьку і громадянську мужність Олеся Гончара, Бориса Олійника, Івана Драча, Володимира Дрозда, Ліни Костенко, незабутніх Григора Тютюнника, Василя Симоненка. На щастя, цей список можна продовжити.

Повчальним зразком принципової позиції і особистої мужності можуть служити виступи К. Симонова і Ф. Абрамова [8]. Відомо, що вже згадані твори О. Бека, А. Рибакова, О. Твардовського були написані багато років тому. П'єса «Брестський мир» М. Шатрова [9], яка вперше побачила світло рампи у листопаді минулого року в Московському академічному театрі ім. Вахтангова, була написана чверть століття тому. На жаль, не було, здається, випадку, щоб такий неопублікований у свій час, вільний від кон'юнктури, дійсно безстрашний і цікавий матеріал запропонував хто-небудь із істориків.

Щоправда інша крайність трапилася з у свій час не надрукованими письменницькими рукописами. Тонко помітив це М. Алексєєв. Один поет, писав він, створив поему про 1933 р. У ній тема є, а поезії немає. Приходить її автор недавно і говорить: слухай, раніше ви відхилили мою поему, а тепер — в самий раз! Чому ж в самий раз, відповідаю, якщо слабо написано?! Може в самий раз тепер підняти художню майстерність? [10]

На нараді в ЦК КПРС, що відбулася 8 січня цього року, перший секретар правління Спілки письменників СРСР В. Карпов говорив про тривогу багатьох читачів, які попереджають: дивіться, щоб не народилась нова кон'юнктура — сказав письменник два слова про репресії, про різного роду негативні речі, а потім приліпив ще 300 сторінок сірятини до цієї справи [11].

В останні три роки в історико-партійній науці багато чого змінилося на краще. Визначилася тенденція на вихід із застою. Є реальні зрушення. Проте дослідницька неповороткість ще часто дається взнаки. Вона знаходить собі тисячу виправдовувань. Наприклад, всіляко акцентується увага на тому, що історичні дослідження вимагають тривалого часу, що не всі документи доступні, не всі факти відомі і т. д. Це правда. Але не вся.

Слід визнати, що й історики партії повинні бути менш консервативними і більш мобільними, що далеко не всі факти знаходилися і знаходяться за семи замками. В минулому році багато розмов, в тому числі сенсаційного характеру, велося навколо подій вересня — жовтня 1917 року, «штрейкбрехерської», за оцінкою В. І. Леніна, позиції Зінов'єва і Каменева. «Новий мир» опублікував у листопаді 1987 року спеціальну добірку матеріалів «Сторінки історії Жовтня». І що ж? Навіть непрофесіонали змогли переконатися, що абсолютна більшість документів з даного питання була давно загальнодоступна. Інша справа, що професіоналам не вистачало мужності, щоб грунтовно розробити проблему у відповідності з документами, створити заділ, який би дозволив оперативно перейти з публіцистичних до наукових форм.

У цьому невеселому контексті не може не викликати повагу робота письменників, наприклад, Ю. Помпєєва, який створив документаль-

[8] Симонов К. Уроки истории и долг писателя // Наука и жизнь.— 1987.— № 6. — С. 42—48; Абрамов Ф. Если тебе дорога советская литература // Сов. культура.— 1987.— 12 дек.

[9] Новый мир.— 1987.— № 4.— С. 3—51.

[10] Алексеев М. Уроки на завтра // Лит. газета.— 1987.— 25 нояб.

[11] Правда.— 1987.— 13 янв.

ний роман-хроніку про історичні події між двома російськими революціями 1917 року [12]. Хай у ній немало неточностей і стереотипів вчорашнього мислення, але й свіжих, сміливих підходів до трактовки історії більше, ніж у багатьох спеціальних наукових працях.

Або візьмемо історичні ленінські матеріали, відомі як «Лист до з'їзду», які останнім часом ми переосмислюємо заново. В листопадовому номері журналу «Огонек» за минулий рік доктор історичних наук Д. Шелестов писав, що «в дослідницькому плані їх вивчення в 60—70-ті роки заглохло, але останнім часом вони знову привернули увагу вчених». Але як на той час, так, мабуть, і сьогодні результати цієї неспішної уваги залишаються незначними, мало відомими громадськості *. А п'єса М. Шатрова, в якій драматург торкається перипетій внутріпартійного обговорення «Листа до з'їзду» [13] має великий суспільний резонанс. Не лише недостатньо вивірені оцінки і думки драматурга, але й вся концепція п'єси піддаються справедливій критиці, гостро дискутуються. Але, на жаль, у цій полеміці поки що немає змоги спертися на дійсно солідну наукову працю.

Звичайно, ми не беремо на себе відповідальності за оцінку художніх достоїнств згаданих творів. Хоч характерно, що літературна критика теж, мабуть, частіше акцентувала увагу не на цьому, а на новизні піднятих О. Беком, В. Дудинцевим, А. Рибаковим та іншими письменниками проблем, їх політичній гостроті, адекватності духові перебудови. Більше того, на вельми авторитетному рівні навіть заперечувалася сама художня цінність деяких з цих опублікованих творів. Наприклад, М. Алєксєєв заявив, що в журналі «Москва» роман О. Бека «Нове призначення» багато років тому «був відхилений зовсім не з «ідейних» міркувань». За словами письменника, «цей роман здався нам вельми посереднім з точки зору художності» [14]. Що ж тоді говорити про «Дітей Арбата» А. Рибакова...

Характерно, що і на Заході звернули увагу на основну домінанту творів, про які йде мова. «Їх автори публіцистичні,— говорив директор Інституту славістики Кельнського університету в ФРН професор В. Казак,— і, як правило, намагаються відтворити історичну правду про радянське минуле... Що стосується їх художніх достоїнств, то і в Радянському Союзі про це немає одностайної думки» [15].

Проте ми дивимося на твори, що привернули увагу широких мас, під іншим кутом зору. Чітка, гласно висловлена позиція істориків важлива в оцінці так би мовити наукової спроможності концепцій художніх творів, особливо багатьох сенсаційних, а то й детективних версій ряду історичних подій. На жаль, бойовитості на цій важливій ділянці нам ще не вистачає. Частіше всього твори про історичні події аналізують і оцінюють не історики-професіонали, а літературні критики. Значною мірою саме звідси — неадекватність оцінок, непомірне захвалювання окремих творів.

Візьмемо роман, що найбільше читався в минулому році — «Діти Арбата». Він одержав небувало блискучі оцінки критики. І це можна зрозуміти. А. Рибаков взяв на свої плечі тягар, який не наважилися підняти професійні історики. Однак, як говорив К. Маркс, право на критику передбачає і право на критику критики. Так от, критика фактично обійшла питання наукового, документального забезпечення ав-

---

[12] Помпеев Ю. Февральский вихрь. Эти великие полгода. Дилогия о революционных событиях 1917 года. — Л., 1987.—687 с.

* Вже після того, як дана стаття була прийнята до друку, у газеті «Правда» від 26 лютого 1988 р. з'явився перший справді грунтовний і широкодоступний матеріал про ленінський «Лист до з'їзду». Саме такі публікації гостро потрібні сьогодні.

[13] Шатров М. Дальше... дальше... дальше! // Знамя.— 1988.— № 1.— С. 3—53.

[14] Алексеев М. Указ. соч. Хоча, як свідчить публікація Т. Бек у журналі «Знамя» (1988, № 2) письмової відповіді М. Алексєєва О. Беку від 13 січня 1969 р., роман «Нове призначення» був відхилений тоді якраз з «ідейних міркувань».

[15] Моск. новости.— 1987.— 6 дек.

торської концепції особи Сталіна і тих часів в цілому. На нашу думку, емоційного, особистісного рівня виявилося А. Рибакову явно недостатньо для осмислення такої складної і неоднозначної фігури як Й. В. Сталін.

У цьому розумінні показове одне інтерв'ю з А. Рибаковим. Кореспондент, зокрема, запитала: Якщо судити з пошти, то читачів більше всього цікавить, як ви відтворювали цей образ, чи користувалися архівними документами, на основі чого будували внутрішні монологи, роздуми Сталіна, які факти лежать в основі епізодів, сцен, у тому числі особистого характеру...

А якими стенограмами володів Пушкін, коли писав «Бориса Годунова?» — такою, по суті, була відповідь А. Рибакова [16]. Як бачимо, дотепно, але непереконливо.

Характерно, що спроби літературних критиків грунтовно відповісти на цілком зрозумілі питання читачів також не посунулися далі цієї тези. Скажімо, І. Дедков, відстоюючи позицію А. Рибакова, писав так: запитувати Л. М. Толстого, О. К. Толстого або О. М. Толстого чим «документовані думки і почуття їх історичних персонажів даремно, і не тільки тому, що пізно. У художника теж є права, і з ними треба навчитися рахуватися» [17].

Чимало питань і заперечень викликає такий підхід. Наприклад, чи скромні такі порівняння? Далі слушно звернути увагу на те, що історичні персонажі бувають різні та й інтерес до них неоднаковий. Важко пригадати іншу, крім Сталіна, історичну особу в нашій історії, повна правда про яку була б так важлива для всього народу. Не кажу вже про те, що названі вище письменники якраз дуже серйозно ставилися до документальної бази своїх творів. Що стосується прав письменника на художнє осмислення історії, то ми дійсно повинні рахуватися з ними. У тій же мірі письменник має рахуватися з читачем, має відчувати свою високу відповідальність за правду літературного твору.

Одним словом, хоч В. Каверін назвав «Дітей Арбата» «дослідницьким романом», з цим важко погодитися. Дослідження, навіть художнє, передбачає опору на точно вивірені факти, на весь доступний комплекс документів, що в романі прослідковується далеко не завжди.

На нашу думку, інтерес до цього роману та й інших творів такого характеру різко знизиться, як тільки з'явиться політична біографія Й. В. Сталіна, написана серйозним дослідником на повністю документальній основі. Можливо нею стане книга «Тріумф і трагедія (Політичний портрет Й. В. Сталіна)», яку планує завершити у цьому році доктор філософських наук, професор Дмитро Волкогонов. Навіть публікація в «Литературной газете» в грудні минулого року скороченого варіанту авторської передмови до цієї книги, на наш погляд, яскраво свідчить, що в оцінці Сталіна до справжньої максимально повної правди історії веде діалектично виважений шлях, який торує вчений, а не емоційно-односторонній манівець, хоч і глибоко вистраждання, запропонований письменником.

Крім того, треба сподіватися, що ще з'являються нові високохудожні, широкомасштабні, епічні твори про складні, трагічні роки нашої історії. У цьому плані, нам здається, велике майбутнє у роману В. Гроссмана «Життя і доля».

Значно серйозніший, ніж у А. Рибакова, підхід до документальної основи художнього твору ми спостерігаємо у Б. Можаєва, який в минулому році опублікував другу книгу роману «Мужики і баби», закінчену ще у 1980 р. Як на нашу думку, автору не вдалося у повній мірі художньо осмислити діалектику колективізації, її історичне зна-

[16] Рыбаков А. Зарубки на сердце // Лит. газета.— 1987.— 19 авг.

[17] Дедков И. Хождение за правдой, или взыскующие нового града // Знамя.— 1988.— № 2.— С. 210.

чення і наслідки для долі соціалізму *. Проте у романі художньо переконливо показані трагізм подій кінця 20-х — початку 30-х років, ті перегини, які М. С. Горбачов у ювілейній доповіді назвав відступом від ленінської політики щодо селянства, грубими порушеннями принципів колективізації. Здається, що було б легковажно не використати цей сильний бік роману, наприклад, у відповідній лекції з курсу історії КПРС. Невже ми й зараз будемо замовчувати злочини ашихмінних і возвишаєвих, які так багато завдали лиха селянам? Перегини у боротьбі з куркульством у їх конкретних проявах, у проведенні не паперової, а життєвої, реальної лінії на союз з середняком проти куркульства?

Говорячи про колективізацію, мабуть, не можна сьогодні не згадати і третю частину роману «Канун» В. Бєлова, опубліковану в минулому році в № 8 журналу «Новый мир». Мабуть, не такий експресивний як книга Б. Можаєва, але філософськи глибший, цей твір також наповнений трагізмом тих часів. Професійний погляд історика партії, особливо викладача, на книги Можаєва і Бєлова, думаємо, не менш важливий, ніж погляд літературного критика. Тим більше, що у першого величезна зацікавлена аудиторія — студентська молодь. А скільки роздумів і питань викличе у юнаків і дівчат недавно опублікований у журналі «Дружба народов» роман С. Антонова!

Звернемо увагу на те, що Б. Можаєв назвав свій твір романом-хронікою, а В. Бєлов — хронікою кінця 20-х років. Таким чином, підкреслюється орієнтація на історичну достовірність, документальність подій. Оскільки це авторам не завжди вдається, тут позиція історика вкрай важлива.

Хотілося б особливо підкреслити, що радянська література має багаті традиції справді серйозного, глибокого ставлення письменників, які писали про історичні події, до документальної основи художніх творів. Не посилаючись на загальновідомі авторитети, нагадаю призабутий талановитий твір одного із зачинателів радянської літератури Артема Веселого «Росія, кров'ю вмита». У цьому розлогому, густонаселеному простим людом, по-революційному багатоголосому романі створено масштабний образ Країни Жовтня, охопленої полум'ям громадянської війни.

Артем Веселий (Н. І. Кочкуров), син вантажника, солдат, матрос, член більшовицької партії з березня 1917 року, учасник громадянської війни, знав ці грізні і героїчні роки з власного бойового досвіду. І все ж після народження у 1920 р. замислу роману, він не поклався лише на свої враження. Письменник розсилає багатьом учасникам революційних подій «Опитні листи», в яких ставить їм чимало питань. Ось тільки деякі з них: «Де і в яких боях ви брали участь?», «У якому стані знайшли свою сім'ю і господарство, коли повернулися додому?», «Як вела себе Червона Армія у 1918 році і тепер?», «Чи були у вас повстання ось тепер, при Радянській владі? Чим вони викликані?», «Чи багато товаришів, які служили в Червоній Армії, загинули і не повернулися? У якому становищі знаходяться їх сім'ї?» Артем Веселий одержав з відповідями солдатів багату інформацію, написані кров'ю серця сповіді, з кожної для роману письменник, за його власним свідченням, використав «тільки найяскравіше — може один рядок, може одне слово» [18]. Як бачимо, чи не перший в радянській літературі, Артем Веселий провів для свого твору своєрідне соціологічне дослідження. Він також особисто розмовляв із сотнями рядових учасників громадянської війни, вивчав документальні джерела, мемуарну і художню літературу, працював в архівах. Справді, приклад гідний наслідування.

* Правда, слід мати на увазі, що, за словами Б. Можаєва, про становлення нових колгоспів у 30-х роках і життя у них він збирається написати окрему книгу.

[18] Артем Веселый. Россия, кровью умытая.— М., 1987.— С. 439—440.

Роман Артема Веселого, що вперше побачив світ у 1932 році, користувався великим успіхом. Шкода, що книга залишається недостатньо відомою, хоч в минулому році видавництво «Правда» перевидало її півмільйонним тиражем. На жаль, мало звертаються до неї професійні історики, вузівські викладачі.

Наступна проблема пов'язана з тим, що в останні два роки опубліковано ряд невідомих нашому читачеві літературних творів, написаних у 20—30-ті роки. Вони торкаються гострих сюжетів радянської історії. Передусім, це «Реквієм» А. Ахматової, «Собаче серце» М. Булгакова, «Ювенільне море», «Котлован» і «Чевенгур» А. Платонова.

Навіть в умовах демократії і гласності знайшлося немало противників цих публікацій. Тому повчально звучить епізод із нещодавно опублікованих спогадів М. Соболя, в яких передана дуже цікава розмова І. Еренбурга з О. Твардовським. Головний редактор «Нового мира», в якому друкувалися «Люди, роки, життя» І. Еренбурга, відверто сказав автору, що книга йому особисто не подобається.

— Тоді чому ж ви її друкуєте? — запитав вражений Еренбург.

— По-перше, це Ілля Еренбург,— відповів Твардовський.— По-друге, це за Радянську владу. По-третє, це література і історія. На мою думку, треба друкувати, не можна не друкувати. А що стосується моїх особистих смаків і пристрастей, то ви не ображайтесь...[19]

Отже, по-перше, всі названі вище автори — це талановиті письменники. По-друге, їх твори — не на шкоду Радянській владі, а на користь гласності, перебудові, По-третє, це дійсно художній синтез історії і правди літератури. І все ж мені доводилося чути розмови про те, що, мовляв, не варто «рекламувати» серед студентів подібні твори, краще обійти їх. Якщо так, то ми знову будемо ховати голову у пісок, мов страуси, думаючи, що тим самим усунемо і саму проблему. Проте вона залишиться до тих пір, поки напівправда і замовчування не уступлять місце повній правді і гласності.

Щодо цього, то автор даної статті вже висловив своє тверде переконання[20]. Можна приймати чи не приймати той же «Реквієм». Можна сперечатися чи погоджуватися, пояснювати чи повчати, обурюватися. Але не можна не знати чи замовчувати. Не можна робити вигляд, що цих віршів немає, як їх «не було» протягом останнього півстоліття. Ми ж змушені відверто визнати, що далеко не всі історики партії готові вести кваліфіковану розмову про «Реквієм» та інші гостроактуальні твори у студентській аудиторії.

Візьмемо, наприклад, «Ювенільне море» і «Котлован» А. Платонова — твори могутньої, нестандартної соціальної сатири про проблеми села початку 30-х років. Можна впевнено стверджувати, що обидві повісті ще не осмислені належним чином істориками. Тоді як у «Котловані», написаному в період з грудня 1929 по квітень 1930 р., з великою художньою силою відображені перегини і помилки у здійсненні колективізації. Як важливо було б професійно використати цю неповторну повість разом із книгами В. Белова, Б. Можаєва, С. Антонова!

«Ювенільне море» містить немало платонівських здогадок, прозрінь, попереджень небезінтересних для історика. Візьмемо ідею «технічного більшовизму» Умрищева, що перетворювала людину у жалюгідний гвинтик економіки. Скільки нещасть людям принесли і приносять умрищеви, які сліпо, фанатично реалізують подібні технократичні ідеї. Може в «Ювенільному морі» уже звучав ніким непочутий дзвінок, що їх немало лунало в літературі, і які попереджували трагічний набат Чорнобиля? У цій невеликій повісті закладена також ідея сімейного підряду. У ній можна знайти рядки про госпрозрахунок. Все це написано у 1934 році.

[19] Соболь М. Мои дорогие // Новый мир.— № 11.— С. 231.

[20] Історико-партійна наука на новому рубежі: деякі проблеми перебудови // Укр. іст. журн. — 1988. — № 2. — С. 12.

А. Платонов півстоліття тому відчув, побачив згубність адміністративних методів здійснення колективізації, командного ставлення до селянства. І залишив у творах свої біль, сумніви і віру. Залишив своє хворобливе, не завжди адекватне бачення дійсності.

Знайдуться люди, які не сприймуть дивномовність А. Платонова, його неймовірні, нестандартні словосполучення. Знайдуться такі, які будуть негативно ставитися до його творчості. Це припустимо. Проте неприпустимо, на наш погляд, не знати одного із найкрупніших, найсамобутніших письменників двадцятого століття, не враховувати у дослідницькій і викладацькій роботі це унікальне явище нашої вітчизняної культури.

Такий підхід важливий і у ставленні істориків до інших письменників, твори яких зараз повертаються до читачів. Ю. Нагібін писав: «Наша прекрасна література двадцятих—тридцятих років здатна заповнити багато пустот... Яка ж багата наша новелістика тих років, як повно і сильно відобразила вона свій час! Не буду називати загальновідомі імена, але майже забуті Пантелеймон Романов, Іван Зарудін, Іван Катаєв, Леонід Добичін та інші дають незвичайно багато для пізнання їх часу, та і нашого теж... Цю літературу необхідно знати» [21].

Досить, наприклад, прочитати кілька недавно опублікованих невеликих речей Пантелеймона Романова, щоб відчути важливі нюанси психології селян 20-х років. Оповідання «Куркулі» (1924 р.) вже тоді ніби діагностувало початкову стадію перегинів, що так тяжко далася взнаки в період колективізації. Повість Бориса Пільняка про командарма Гаврилова написана на початку 1926 р. Вся її атмосфера ніби передбачає тяжкі роки сталінських методів керівництва, масових репресій. Історик — досліджувач коріння сталінізму, не може не врахувати, хоча б у психологічному плані, зловісну фігуру пільняковської людини, яка не горбиться.

Сподіваюся, що читач зрозуміє автора правильно. Мова не йде про те, щоб зосередити увагу лише на згаданих авторах, які писали у 20—30-х роках. Мова йде про те, щоб відмовитися від стереотипів застійних часів, коли в середовищі істориків партії недостатня увага до художньої літератури стала хронічною. Особливо збіднювало це читання курсу у вищій школі. Навряд чи можна стверджувати, що в минулі роки була вироблена чітка концепція використання у викладанні історії КПРС творів М. Горького і В. Маяковського, М. Шолохова і Л. Леонова, О. Серафимовича і Д. Фурманова, Ф. Гладкова і В. Катаєва. В історико-партійному плані потенційні можливості цих великих художників слова залишаються практично невикористаними. Що ж стосується нещодавно опублікованих творів А. Ахматової, М. Булгакова, А. Платонова та ін., то тут просто необхідно враховувати феномен їх новизни і привабливості, те, що їх прочитали і читають зараз багато мільйонів людей. Ці твори активно впливають на формування суспільної думки, поглядів — не завжди правильних — на нашу історію. Не можна допустити, щоб історико-партійна наука стояла осторонь цих процесів. На жаль, така тенденція вже намітилася. У наукових публікаціях і вузівських лекціях дуже слабо враховується те, що згадані твори стали, по суті, фактором суспільної свідомості.

Та й треба пам'ятати, що попереду нові публікації, нові відкриття. Можливо, має рацію А. Приставкін, який говорив:

— Нинішній день приніс нам багато цікавого — Дудинцев, Гранін, Рибаков, Булгаков і Платонов... Але поки-що відкриті тільки кватирки, а не вікна, і тому те, що ще буде опубліковано, вселяє в мене більше надій, ніж те, що вже надруковано [22].

---

[21] Книжное обозрение.— 1987.— 27 нояб.

[22] Момент личной ответственности // Сов. культура.— 1987.— 23 янв.

До викладеного тісно примикає ще одна проблема — підвищення літературного рівня праць з історії КПРС. Не секрет, що однією з причин падіння престижу історико-партійної науки була безбарвна, прісна мова значної більшості публікацій.

В умовах багаторічної орієнтації на те, що історія партії — це історія ідей, а не людей, питання про літературну майстерність вченого було відсунуте на задній план. Більше того, жива, яскрава, виразна мова нерідко ставала ніби синонімом ненауковості. Тепер, коли йде активне подолання такого однобічного підходу, питання про, так би мовити, читабельність історико-партійних праць посіло, як і належить, ключове місце.

Згадаймо, високо оцінюючи книгу Джона Ріда «10 днів, що потрясли світ», В. І. Ленін особливо наголосив: «вона дає правдивий і надзвичайно живо написаний виклад подій...»[23]. Правда і жива мова — як це актуально сьогодні! Характерно, що, виступаючи на засіданні колегії Мінвузу СРСР, присвяченому перебудові науково-дослідної роботи в галузі суспільних наук в Московському держуніверситеті ім. М. В. Ломоносова, секретар ЦК КПРС О. М. Яковлєв окремо зупинився на питанні про мову праць з суспільних наук, мову викладання соціально-економічних дисциплін. Великі мислителі, наголосив він, навіки ввійшли в історію не тільки змістом досліджень — їх думки прекрасні і за мовою. Приріст наукових знань несумісний як із стереотипністю мислення, так і з шаблонністю форми. Його вірні ознаки — і глибина змісту, і яскравість, нестандартність, образність мови[24].

Тепер, як відомо, поставлене завдання підготовки нарисів історії КПРС. Формулюючи вимоги до такої книги, М. С. Горбачов підкреслював, що вона повинна бути чесною, мужньою, захоплюючою, такою, що не обходить драматизм подій і людських долей[25]. Для набуття всіх цих рис недостатньо уникнути у книзі білих сторінок, суб'єктивістських підходів, симпатій і антипатій. Надзвичайно важливо написати її мовою, гідною героїчної історії країни і партії.

На цій ділянці нам доведеться перебудовуватися повністю. В республіці практично немає історико-партійних праць, що дійсно широко відомі і читаються в народі. Особливо прикро, що це стосується і нарисів історії обласних партійних і комсомольських організацій. Серйозної літературної доробки вимагають «Нариси історії Компартії України», що зараз готуються. Мабуть, треба думати про створення у перспективі і короткого популярного нарису історії республіканської партійної організації для широкого читацького загалу. На жаль, ми не можемо похвалитися науково-популярними книгами з історії Компартії України. Вкрай мало справді захоплюючих розповідей про полум'яних революціонерів, бійців ленінської гвардії, визначних діячів партії. Тут є питання для Інституту історії партії при ЦК Компартії України, Спілки письменників, Держкомвидаву республіки. Гадаємо, доцільно було б продумати своєрідну республіканську комплексну програму видання науково-популярної літератури з історико-партійної тематики. Чільне місце у ній мав би зайняти жанр науково-художньої книги, який поки-що ледь животіє. Можна було б оголосити конкурс на кращий науково-художній твір, домовившись про обов'язкове співавторство вченого і письменника.

Такі завдання вимагають інтеграції зусиль учених і письменників. Особливо це важливо, на наш погляд, у справі створення підручників з історії, в тому числі шкільних. Зрозуміло, треба зацікавити талано-

[23] Ленін В. І. Передмова до книги Джона Ріда «10 днів, що потрясли світ» // Повне зібр. творів.— Т. 40.— С. 46.

[24] Правда.— 1987.— 28 нояб.

[25] Документы и материалы XX съезда Всесоюзного Ленинского Коммунистического Союза Молодежи. 15—18 апреля 1987 года.— М., 1987.— С. 27.

витих письменників, використати з цією метою минулий досвід. Недавно стало відомо, що в особистому архіві М. Булгакова зберігся рукопис (понад 7 друкованих аркушів) підручника «Курсу історії СРСР» для школярів 4—5 класів. Це був відгук письменника на оголошений у 1936 р. конкурс підручників з історії СРСР. Опублікований фрагмент рукопису [26] свідчить: М. Булгаков бачив підручник не лише як перелік фактів і відомостей з минулого, але і як літературний твір, написаний живою, яскравою мовою, що допомагає дітям зримо уявити багатющу історію народу. Ми переконані, що підручник справді має бути науковим і літературним твором. Тільки у цьому випадку кожний його рядок дійде до розуму і серця наших дітей.

І ще про одне. Враховуючи недостатню, а то і слабку літературну підготовку істориків партії, доцільно було б вивчити можливість читання спецкурсів з цієї проблеми для студентів, які спеціалізуються по історії партії і викладачів, які підвищують кваліфікацію в ІПК. Залучити до цього відомих письменників і вчених. Всі названі питання могли б стати предметом спеціальної розмови на сторінках «Вопросов истории КПСС» і «Українського історичного журналу». Можна було б всебічно обговорити проблему на «круглому столі» за участю письменників, на науково-практичній конференції.

Як відомо, принципова позиція з питань радянської історії сформульована в партійних документах, що відносяться до 70-річчя Великого Жовтня. Разом з тим, досягнуте нами в ході підготовки до великого ювілею розуміння своєї історії не є щось застигле, раз назавжди дане. Воно буде поглиблюватись і розвиватись у ході дальших досліджень. Марксистсько-ленінська методологія історичних досліджень вимагає правдивого, яскравого показу того, як жили, як працювали, у що вірили мільйони людей, як поєднувались перемоги і невдачі, відкриття і помилки, світле і трагічне, революційний ентузіазм мас і порушення соціалістичної законності, а часом і злочини. Саме в цьому полягає науковий, матеріалістичний погляд на історію як на результат діяльності народних мас. Саме в цьому — діалектичне її розуміння, вільне від односторонності, яке розглядало б історію в усій різноманітності, складності і суперечності, без гіпертрофованого випинання окремих сторін.

На лютневому (1988 р.) Пленумі ЦК КПРС М. С. Горбачов відзначив, що можна «зрозуміти нетерпіння громадськості, бажання якомога швидше подивитись на закриті сторінки нашого минулого. І проте це не може бути виправданням поспішних виступів, будь-якої квапливості в оцінках, що може призводити лише до поверхових висновків, які не відображають усієї складності процесів, що відбувалися. Неприпустимо, щоб замість справді наукових досліджень на широку громадськість викидалися кон'юнктурні витвори, які, швидше, затемняють, ніж висвітлюють істину. Нам треба позбуватися цього» [27].

Ця думка повною мірою стосується і вчених, і письменників, і драматургів. Думка, яка примушує глибоко, гостро відчути нашу спільну високу відповідальність перед людьми. Сьогодні животворний процес правдивого і всебічного висвітлення історії набирає силу. Не так швидко, як хотілося б, але невпинно. Ажіотаж, запопадливість до сенсацій уступають місце серйозному, відповідальному, справді науковому і чесному підходу до історії. Важливу загальнопартійну справу історики і письменники роблять разом.

---

[26] Булгаков М. Страницы русской истории // Книжное обозрение.— 1987.— 18 сент.

[27] Горбачов М. С. Революційній перебудові — ідеологію оновлення: Промова на Пленумі ЦК КПРС 18 лютого 1988 р. // Комуніст України. — 1988. — № 3.—С. 9.

В. Е. Мельниченко

ПРАВДА ИСТОРИИ И ХУДОЖЕСТВЕННАЯ ЛИТЕРАТУРА

Резюме

В статье анализируются причины нынешнего отставания историков от писателей в осмыслении «белых пятен» нашей истории, раскрывается значение художественной литературы для правдивого освещения исторических событий.

М. Ю. КОЗИЦЬКИЙ (Київ)

БОРОТЬБА В. І. ЛЕНІНА ЗА ЗДІЙСНЕННЯ ЛІВОБЛОКІСТСЬКОЇ ТАКТИКИ У ВИБОРЧІЙ КАМПАНІЇ ДО II ДЕРЖАВНОЇ ДУМИ

Історичний досвід революційно-перетворюючої діяльності більшовиків включає в себе різні форми й методи керівництва масами як у період піднесення революційної боротьби, коли пролетаріат бере на озброєння бойкот булигінської Думи, загальний політичний страйк, збройне повстання, так і в період її спаду, коли він використовує будь-які легальні форми, цілком підпорядковуючи їх підготовці мас до збройних виступів й повалення самодержавства, а потім і буржуазії.

Наприкінці лютого 1907 р. більшовицькі депутати вперше увійшли до II Державної думи для того, щоб з її трибуни розгорнути прапор революції та соціалізму, прапор демократії перед робітничим класом, селянами, непролетарськими верствами міста, демократичною інтелігенцією.

Аналізуючи політичну обстановку в країні у серпні 1906 р., коли відступ революції набув більш виразного, ніж раніше характеру, В. І. Ленін відзначав, що потрібно використовувати будь-яку сприятливу можливість для агітації серед мас, як навколо Думи, так і всередині неї. «Ми не відмовимося піти в другу Думу, — писав, зокрема, він,— коли (або: «якщо») вона буде скликатися. Ми не відмовимося використати цю арену боротьби, аж ніяк не перебільшуючи її скромного значення, а, навпаки, цілком підпорядковуючи її, на підставі даного вже історією досвіду, іншого роду боротьбі — за допомогою страйку, повстання і т. п.» [1].

Підготовка до виборів і сама виборча кампанія з осені 1906 р. до зими 1907 р. були першою в історії Росії серйозною політичною кампанією за участю всіх політичних партій та організацій. В. І. Ленін дав високу оцінку цьому періоду. За три дні до закінчення виборів він писав у газеті «Пролетарий»: «Хоч би які були результати виборів, — петербурзька кампанія 1906—1907 років стала вже, безсумнівно, значним і самостійним етапом в історії російської революції» [2].

Більшовики на чолі з В. І. Леніним вступили у виборчу кампанію з чіткою політичною платформою і проводили революційну тактику, спрямовану на згуртування навколо пролетаріату всіх лівих сил, вміло використовуючи для цього й виборчі угоди. Твердо спираючись на позитивний і негативний досвід парламентських форм боротьби західноєвропейських соціалістів, Володимир Ілліч у розробці думської тактики виходив з того, що вона «повинна бути лише *застосуванням* до одного окремого випадку *загальних основ* соціалістичної тактики пролетаріа-

[1] Ленін В. І. Про бойкот // Повне зібр. творів.— Т. 13.— С. 323.
[2] Ленін В. І. Значення виборів у Петербурзі // Там же.— Т. 14.— С. 340.

гу»[3]. Під час виборчої кампанії, у ході виборів, у Думі та поза нею ця тактика не могла не бути підпорядкованою загальній тактичній лінії партії. «Для нас,— підкреслював він,— лінія скрізь одна: і в бою виборному, і в бою думському, і в бою вуличному — із зброєю в руках. Скрізь: с.-д. з революційною буржуазією проти зрадників кадетів»[4].

Цей надзвичайно важливий етап в історії більшовицької партії та російської революції не дістав належного висвітлення в історико-партійній літературі. Не розкрито величезну теоретичну й практичну роботу В. І. Леніна у проведенні виборчої кампанії. Більше того, автори окремих публікацій твердять, що Володимир Ілліч лише у січні 1907 р. став прихильником дій лівого блоку у виборчій кампанії. Так, у книзі «Ленин: Годы великого пролога, 1905—1907» в параграфі «Лівий блок» став фактом», який містить не тільки фрагменти ленінських праць, протоколи партійних з'їздів, повідомлення більшовицьких газет, а й спогади, є слова сучасника тих років Л. І. Рузера про те, що В. І. Ленін «...мало не в одну мить став прихильником блоку»[5] лівих партій на Петербурзькій конференції РСДРП у січні 1907 р. Такі спогади лягають в основу новітніх наукових досліджень, в яких стверджується, що ідея лівого блоку взагалі вперше була висунута «під час виборів до другої Державної думи», тоді як вона здійснювалась з перших днів революції»[5–а].

Без аналізу боротьби Володимира Ілліча й більшовиків після IV з'їзду РСДРП проти меншовиків з питання про угоди з буржуазними партіями неможливо зрозуміти всю складність прийняття революційної лівоблокістської виборчої тактики. В проекті резолюції IV з'їзду РСДРП «Ставлення до буржуазних партій» більшовики визнавали «можливість і необхідність бойових угод з такими (революційно-демократичними — М. К.) партіями»[6]. Меншовицька більшість з'їзду відхилила тоді більшовицький проект резолюції, в якому всі буржуазні партії чітко класифікувалися на ліберально-монархічні та революційно-демократичні. Меншовики об'єднували ці партії одним поняттям «буржуазні партії»[7]. З'їзд зобов'язав соціал-демократів у виборчій кампанії, яка тоді ще не всюди закінчилася, «...висувати своїх кандидатів, не вступаючи в блоки з іншими партіями»[8].

Рішення IV з'їзду РСДРП залишалися в силі, і більшовики, послідовно охороняючи єдність дій пролетаріату, вважали, що розбіжності не повинні порушувати погоджену роботу партійних організацій у ході виборчої кампанії. Це зовсім не означало, що В. І. Ленін і більшовики захищали цю резолюцію взагалі. Вони обстоювали її перед тактичним опортунізмом меншовиків, які порушили рішення з'їзду і пропагували блоки з кадетами. Петербурзький комітет більшовиків * у червні 1906 р. прийняв резолюцію, в якій вказувалося, що пропаганда угод з буржуазними партіями «суперечить резолюціям об'єднавчого з'їзду»[9].

Володимир Ілліч вже у серпні 1906 р. чітко виклав свою позицію щодо виборчих угод у II Думу в статті «Про бойкот». «Треба відразу визнати,— писав він,— необхідність виборчої угоди с.-д. і трудовиків на випадок нових виборів»[10]. Однак таке рішення повинно було стати прерогативою чергового партійного з'їзду, в перемогу більшовицької

[3] Ленін В. І. «Почуєш дурня суд»... // Там же.— С. 256.
[4] Ленін В. І. Про блок з кадетами // Там же.— С. 111.
[5] Ленин: Годы великого пролога, 1905—1907.— М., 1984.— С. 303.
[5а] Марксистско-ленинская теория исторического процесса // Исторический процесс: Диалектика современной эпохи.— М., 1987.— С. 256.
[6] Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— К., 1978.— Т. 1.— С. 152 (далі — КПРС в резолюціях...).
[7] Там же.— С. 165.
[8] Там же.— С. 168.
* В. І. Ленін перебував у Петербурзі з листопада 1905 р. по листопад 1907 р. і був членом столичної організації РСДРП.
[9] Парт. арх. Ленінград. області, ф. 2856, оп. 1-а, спр. 3-а, арк. 58.
[10] Ленін В. І. Про бойкот // Повне зібр. творів.— Т. 13.— С. 326.

тактики на якому В. І. Ленін вірив. «Ми скличемо п'ятий з'їзд партії,— зазначав він,— ми постановимо на ньому, що в *разі виборів* необхідна виборча угода на кілька тижнів з трудовиками (без скликання п'ятого з'їзду партії дружна виборча кампанія неможлива, а всякі «блоки з іншими партіями» безумовно заборонені постановою четвертого з'їзду). І ми розіб'ємо тоді кадетів ущент» [11].

Такою, власне, була позиція В. І. Леніна вже у серпні 1906 р. Тим часом під тиском партійних мас ЦК скликав 3—7 (16—20) листопада 1906 р. II Таммерфорську конференцію. Проводячи вибори не демократичним шляхом, а особистим підбором, меншовики мали 18, більшовики — 14 голосів. У прийнятій меншовиками резолюції «Про тактику РСДРП у виборчій кампанії» не тільки визнавалися блоки з кадетами. В тактичному опортунізмі ЦК зайшов так далеко, що на догоду кадетам упустив лозунг республіки, збройного повстання, не вказав на класовий характер соціал-демократії, не дав оцінки буржуазним партіям [12].

На ці та інші відступи своєму ЦК у «Поправці до проекту виборчої платформи, запропонованого Центральним Комітетом», вказала більшість делегатів конференції, тобто за неї голосувала і частина меншовиків. Невідомо, відзначав В. І. Ленін у зв'язку з тактичною лінією меншовиків, чи будуть вони укладати блоки з кадетами на виборах, «а ідейна угода, ідейний блок уже є» [13].

Більшовики протипоставили резолюції меншовиків свою платформу, лозунги і тактику в «Окремій думці» 14 делегатів, внесеної Володимиром Іллічем. Ще раніше, 18 жовтня, основні положення більшовицької платформи були прийняті Петербурзьким комітетом, який вказав на «недопустимість ніяких скільки-небудь постійних угод з буржуазними партіями» [14]. На найвищих ступенях виборів допускалися угоди з лівими та опозиційними партіями для пропорційного розподілу місць. Причому, в демократичній послідовності розрізнялися наступні партії: соціал-революціонери, трудовики, народні соціалісти, кадети [15].

Аналізуючи роботу конференції та її резолюції, В. І. Ленін підкреслював, що «...по-1-е, більшовики допустили угоди тільки з партіями, які борються за республіку і визнають необхідність збройного повстання..., по-2-е, більшовики допускають угоди з буржуазними республіканцями тільки як «виняток»..., по-3-є, більшовики безумовно забороняють будь-які угоди в робітничій курії (*ні з якою іншою партією*») [16].

Меншовики не тільки на конференції, а й на скликаній з ініціативи трудовиків у листопаді 1906 р. в Пензі нараді, виходячи з помилкової настанови «кадети важливіше, як партія, ніж есери» виступили проти блоку з трудовиками. Свою позицію вони аргументували тим, що «с.-д. партії зручніше вступити у блок з уже існуючими лівими партіями (до них вони відносили кадетів — М. К.), ніж з трудовиками» [17].

Таким чином, допущення блоків з кадетами остаточно визначило меншовиків як опортуністичне крило соціал-демократії. «Проти блоків з кадетами,— писав В. І. Ленін по закінченні конференції,— ми розгортаємо і повинні розгорнути найширшу і найнещаднішу ідейну боротьбу» [18]. До того ж, рішення Таммерфорської «дорадчої конференції», яка мала не заміняти з'їзд, а підготувати його, не носили обов'язково-

[11] Там же.— С. 323.
[12] КПРС в резолюціях...— Т. 1.— С. 182—183.
[13] Ленін В. І. Про блоки з кадетами // Повне зібр. творів.— Т. 14.— С. 108.
[14] Парт. арх. Ленінград. області, ф. 2856, оп. 1-а, спр. 5-а, арк. 2.
[15] Там же.
[16] Ленін В. І. Про блоки з кадетами // Повне зібр. творів.— Т. 14.— С. 106—107.
[17] Товарищ.—1906.—11 (24) нояб.
[18] Ленін В. І. Боротьба з кадетствуючими с.-д. і партійна дисципліна // Повне зібр. творів.— Т. 14.— С. 115.

го характеру і компетентні органи місцевих організацій могли видозмінювати, доповнювати і навіть замінювати існуючі дві платформи [19]. Вже у листопаді 1906 р. платформа більшовиків у виборчій кампанії була прийнята 2-ю Загальноуральською конференцією РСДРП, яка рекомендувала місцевим організаціям нещадно розвінчувати кадетів і виступати у згоді «тільки з революційно-демократичними партіями (наприклад,—соц.-рев.), які прагнуть до скликання революційним шляхом Установчих зборів» [20]. Досвід бойових угод мав місце на Уралі, коли більшовики разом з есерами входили у рекрутські комітети і проводили роботу серед селян, видавали спільні листівки тощо [21]. Велика заслуга в цьому належала М. М. Лядову, який за завданням В. І. Леніна виїжджав на Урал для подання допомоги більшовикам у виборчій кампанії [22].

Лівоблокістська тактика більшовиків викликала особливу тривогу серед ліберальної буржуазії. Розуміючи свою слабкість серед мас, з одного боку і усвідомлюючи роль авторитету серед них для здійснення своєї політики, з другого, кадети пішли б на блоки з лівими. Проте в самій партії існували як прихильники, так і противники таких угод. Тому на жовтневій 1906 р. конференції була прийнята розпливчаста резолюція, яка допускала угоди з усіма, за винятком тих, хто «підтримує бюрократичний режим теоретично» [23]. На засіданні Петербурзького комітету представники 9 районів висловилися за угоду з лівими на тій підставі, що «за блок з лівими стоять прикажчики та інтелігентський пролетаріат. Солідні ж люди проти» [24].

П. Струве на засіданні комітету заявив, що існує «значна небезпека з боку лівого блоку» [25] і тому потрібно меншовикам, трудовикам і есерам віддати 3 з 6 місць по Петербургу, щоб зірвати його здійснення. Основою такої угоди повинна була стати умова «елімінувати (усунути — М. К.) при розподілі місць більшовиків» [26]. Московське відділення ЦК партії кадетів також вважало, що «не можна відмовлятися від блоків з лівими, хіба за винятком більшовиків» [27].

Практичну допомогу кадетам повинні були подати меншовики, які не сподіваючись на загальнопартійне рішення про блок з кадетами у Петербурзі, домовлялися про те, «щоб встановити райони, де виборці кадети будуть голосувати за виборців, висунутих меншовиками, і навпаки» [28]. Пряма зрада інтересів робітничого класу дуже імпонувала ліберальній буржуазії, яка була зацікавлена в угоді не стільки з лівими, скільки з опортуністами, чи із соціал-демократів, трудовиків чи есерів. «Ми будемо погоджуватися з тими групами,— заявив О. С. Ізгоєв,— які визнають опортунізм. Якщо ліві проти цього, ми укладемо угоду з правими» [29]. Таким було політичне обличчя тих, на кого меншовики намагалися спрямувати пролетаріат і його партію.

Обгрунтовуючи необхідність боротьби проти тактичної лінії меншовиків, у тому числі Центрального Комітету, В. І. Ленін показав, що вони не відбивали волі більшості партійних сил. За 5—6 місяців після з'їзду в партії відбулися великі зміни. Якщо на IV з'їзді більшовики представляли 13 тис. членів партії, а меншовики 18 тис., то

---

[19] Там же.— С. 117—118.
[20] Уфимский рабочий.— 1907.— 12 нояб.
[21] Там же.— 22 окт.; 12 нояб.
[22] Владимир Ильич Ленин: Биогр. хроника, 1870—1924.— М., 1971.— Т. 2.— С. 285.
[23] Товарищ.— 1906.— 1 (14) нояб.
[24] Центр. держ. арх. Жовт. революції, найвищих органів держ. влади і органів держ. управління СРСР, ф. 523, оп. 1, спр. 334, арк. 23 зв. (далі — ЦДАЖР СРСР).
[25] Там же, арк. 28 зв.
[26] Там же.
[27] Там же, спр. 28, арк. 121.
[28] Там же, спр. 334, арк. 28, 28 зв.
[29] Там же, спр. 28, арк. 129.

восени 1906 р. більшовицькі організації налічували 33 тис. чол. Тактичну лінію більшовиків підтримували польські та латиські соціал-демократи, які мали 41 тис. членів партії. Ми, як і польські соціал-демократи, підкреслював В. І. Ленін, визнаємо право на обов'язок робітничої партії вести революційно-демократичні партії на боротьбу проти самодержавства і ліберальної буржуазії. «Це якраз те,— зазначав Володимир Ілліч,— що називається у нас в Росії лівим блоком або лівоблокістською політикою» [30]. Навіть Бунд, який меншовики всіляко залучали на свій бік, проявив хитання щодо блоків з кадетами. «Перш за все,— писав його орган,— соціал-демократи повинні зрозуміло координувати свою діяльність з діяльністю соціал-революціонерів і трудовиків» [31], але й і кадетів ігнорувати недоцільно. Щодо виборчої тактичної лінії бундівців В. І. Ленін відзначав, що вони «...визнають необхідність блоку з революційною буржуазією в разі кадетської небезпеки, коли нема чорносотенної небезпеки» [32].

Таким чином, у післяз'їздівський період тактична лінія ЦК не витримувала ніякої критики і партія проводила боротьбу проти неї. Характерно, що за визнанням лівих партій та організацій, які підписали разом з РСДРП після розгону I Думи три відомих маніфести, меншовицький лозунг «через Думу до Установчих зборів» ніким не був підтриманий і ЦК залишився в меншості» [33] навіть серед лівих партій.

На необхідність рішучої боротьби проти тактичного опортунізму меншовиків вказували місцеві партійні організації, які вимагали скликання з'їзду і перегляду питання щодо буржуазних партій. «Питання про угоди і блоки,— повідомляло обласне бюро РСДРП Центрального району в редакцію «Пролетария»,—також безумовно вимагає широкої розробки... Визнаючи необхідним екстрене скликання з'їзду для вирішення цих питань, Бюро все ж гадає скористатися конференцією для підготовчої розробки питань» [34]. З Кримської організації РСДРП писали, що «перегляд постанов з'їзду (IV з'їзду — М. К.) є такою необхідністю, яка назріла і сперечатися проти якої місцевим робітникам не доводиться» [35].

Чим більше у місцевих партійних організаціях визрівала переконаність у необхідності лівоблокістських дій, тим запекліше меншовики пропагували і захищали блок з кадетами. Череванін, Мартов, Плеханов та інші лідери меншовизму відкрили в буржуазних газетах, за образним визначенням В. І. Леніна особливий відділ: «сімейно-літературне листування соціал-демократичних опортунізмів». Плеханов у буржуазній пресі опублікував ряд листів, в яких доводив необхідність виборчого блоку з кадетами. Вдячні за «прямий ідейний блок з кадетами», останні надрукували десятки статей на захист плеханівської позиції.

Кадети висловлювали радість з приводу того, що їх ідея «єднання опозиції», збігалася з тією, яка приводилася у листах Плеханова [36]. Проте навіть авторитет останнього не міг заспокоїти кадетів, які розуміли слабкість меншовицької позиції серед соціал-демократів у Росії. «З людьми вашого напряму думок,— відповідав Мілюков Плеханову,— можна домовитися, але де їх знайти і як з ними домовитися» [37].

Під час вироблення виборчої тактики робітничої партії Плеханов навіть звернувся з анкетою до лідерів II Інтернаціоналу з деяких

---

[30] Ленін В. І. V з'їзд РСДРП, 30 квітня — 19 травня (13 травня — 1 червня) 1907 р.: Заключне слово по доповіді про ставлення до буржуазних партій 14 (27 травня) // Повне зібр. творів.— Т. 15.— С. 329.

[31] В. М. Из партийной жизни // Наше дело.— 1906.— № 6.— С. 12.

[32] Ленін В. І. «Почуєш дурня суд»... // Повне зібр. творів.— Т. 14.— С. 270.

[33] Товарищ.— 1906.— 5 (18) авг.

[34] Центр. парт. арх. Ін-ту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, ф. 377, оп. 1. спр. 23, арк. 1.

[35] Там же, спр. 2, арк. 3.

[36] Товарищ.— 1906.— 12 (25) нояб.

[37] Там же.— 16 (29) нояб.

питань тактики РСДРП, у тому числі й щодо кадетів, щоб заручитися їх підтримкою. Незважаючи на те, що у цьому опиті свідомо були обійдені такі відомі соціал-демократи, як Р. Люксембург, К. Лібкнехт, Р. Роланд-Гюльст, Л. Іогіхесу та інші, всі, за винятком Ж. Геда, висловилися чи відверто негативно, чи вважали за краще не уточнювати своїх позицій щодо кадетів [38].

В. І. Ленін глибоко проаналізував відповіді західноєвропейських соціал-демократів і виніс їх розгляд на сторінки більшовицької преси. Особливу роль він приділив позиції К. Каутського, який у статті-відповіді Плеханову «Рушійні сили і перспективи російської революції» дав марксистський аналіз розстановки політичних сил в Росії. Це було особливо необхідно, тому що меншовики всіляко замовчували її зміст. «Вождь російських опурту ністів,— відзначав В. І. Ленін,— хотів виудити від Каутського схвалення блоків з к.-д.» [39]. Однак реальний аналіз суспільних сил російської революції привів К. Каутського до розуміння революційної ролі пролетаріату та селянства й угодовської політики ліберальної буржуазії. «Заслуга Каутського в тому,— писав В. І. Ленін,— що він підмітив цей основний гріх Плеханова і взявся роз'яснювати йому практично той *метод,* яким треба приходити до дійсного розуміння буржуазної демократії в Росії» [40].

Таким чином, ідейно-теоретична боротьба навколо виборчих угод у другу Думу вийшла далеко за межі преси Росії й гостро дискутувалася соціал-демократією Заходу. За оцінкою В. І. Леніна «...це питання стоїть тепер у центрі всіх політичних питань дня» [41].

Враховуючи принципову важливість питання про угоди, в якому фокусувалася тактика пролетаріату, Володимир Ілліч виступив прихильником його обговорення широкими пролетарськими масами, у тому числі й під час виборів делегатів на загальноміську конференцію РСДРП м. Петербурга. «Значить,—підкреслював він,—якщо ми хочемо бути на ділі, а не на словах тільки, соціалістами, організованими в дійсно *демократичну, робітничу* партію, то ми повинні добиватися, щоб *кожний робітник* з'ясував собі питання, голосувати за кадетів чи ні» [42]. Петербурзький комітет РСДРП, звертаючи увагу на особливу важливість питання про угоди для столиці, приклад якої враховувався у всій країні, «рішуче висловився проти того, щоб робітники без обговорення обирали представників на загальноміську конференцію» [43].

Питання про виборчі угоди, роль політичних партій у визвольному русі широко обговорювалося і на передвиборних зборах. При ЦК на початку листопада 1906 р. була створена агітаторська комісія, члени якої читали лекції для робітників, а також виступали на передвиборних зборах. 29 листопада 23 члени агітаторської колегії звернулися в Петербурзький комітет з проханням, «щоб головне керівництво (колегією—М. К.) було покладено на тов. Леніна» [44]. Крім постійних публікацій у пресі, Володимир Ілліч виступав з питань виборчої кампанії перед робітниками. Пролетарям Невського району він читав лекцію «Виборчі угоди на Заході і у нас». В. І. Ленін зустрічався з представниками інших лівих організацій, зокрема, з трудовиком Т. І. Сидельниковим, і обговорював з ними хід виборчої кампанії [45].

Незважаючи на те, що соціал-демократам взагалі заборонялося проводити будь-які збори, у тому числі й передвиборні, чинилися пе-

[38] Тютюкин С. В. Первая российская революция и Г. В. Плеханов.— М., 1984.— С. 288—289.

[39] Ленін В. І. Пролетаріат і його союзник в російській революції // Повне зібр. творів.— Т. 14.— С. 163.

[40] Там же.— С. 168.

[41] Ленін В. І. Нове сенатське роз'яснення // Там же.— С. 128.

[42] Ленін В. І. Соціал-демократія і вибори до Думи // Там же.— С. 235.

[43] Парт. арх. Ленінград. області, ф. 2856, оп. 1-а, спр. 3-в, арк. 62.

[44] Там же, спр. 8-а, арк. 12.

[45] Владимир Ильич Ленин: Биогр. хроника.— Т. 2.— С. 283, 287.

решкоди виступам їх ораторів, більшовики ефективно використовували збори інших партій, і перш за все, кадетів. «Більшість зборів,— писала газета «Русь»,— улаштовуються к.-д. Соціалісти не мають поліцейської можливості збиратися»[46]. За визнанням самих кадетів, на кожних з улаштованих ними зборах, яких з 27 грудня 1906 р. по 6 лютого 1907 р. відбулося 70, виступало від 3 до 7 кадетських ораторів, «не менше бувало й чужих, виключно з лівих»[47]. Аналізуючи їх хід, лідер кадетів Мілюков повинен був визнати, що в окремих районах міста «завдяки переважанню серед публіки робітників, змагання кадетів із соціалістами стало складним чи (як у Виборзькому) майже неможливим»[48].

Більшовики давали рішучий бій ліберальній буржуазії не тільки на зборах, де переважали робітники. Так, на скликаних на початку січня октябристами зборах прикажчиків і дрібних торговців, публіка почала вимагати «ораторів з лівих партій і протестувати проти того, що вони не були запрошені на збори»[49]. На одних з таких зборів після виступу більшовика Абрамова була прийнята резолюція на підтримку соціал-демократії. «Збори прикажчиків,— зазначалося в ній,— скликані партією мирного оновлення... закликають всіх прикажчиків, весь торговий пролетаріат голосувати за представницю інтересів всього пролетаріату — російську соціал-демократичну партію»[50]. На зборах столичних конторників (1500 чол.) кадети взагалі відмовилися виставляти своїх ораторів, побоюючись бути не вислуханими, «тому що настрій тих, що зібралися був різко лівим»[51].

Антиліберальна спрямованість численних передвиборних зборів у міській курії не тільки в столиці, а й інших містах країни, свідчила про зростання авторитету соціал-демократії серед непролетарських мас, поступовий крах ліберальних конституційних ілюзій.

Уральські більшовики не пропускали жодної нагоди виступити на зборах[52]. Про зростання впливу соціал-демократії серед торгово-промислового пролетаріату Москви свідчило обрання у змішану комісію при міській управі по регулюванню їх робочого дня 24 соціал-демократів, 5 есерів і лише 6 кадетів[53]. Дискусія про виборчі угоди, що розгорнулася на передвиборних зборах, у пресі, соціал-демократичних організаціях, привела до поразки меншовицької лінії блоків з кадетами. Величезна заслуга в цьому належала В. І. Леніну, який, перебуваючи у столиці, керував роботою ПК РСДРП, виступав на численних партійних і робітничих зборах, брав активну участь у всіх конференціях, багатьох засіданнях ПК[54] як член с.-петербурзької с.-д. організації[55].

В результаті виборів на загальноміську та губернську конференцію РСДРП (16—19 січня 1907 р.) при обов'язковому обговоренні питання про те, чи слід йти на угоду з кадетами, більшовики одержали 2148, меншовики — 1733 голосів, що забезпечило відповідно 42 і 32 делегати[56]. В роботі конференції взяли участь 40 більшовиків на чолі

---

[46] Вергетский А. Перед выборами // Русь.— 1907.— 16 (29) марта.

[47] Див.: Очерк деятельности С.-Петербургской городской группы партии «Народной свободы» (период с 1 октября 1906 г. по 1 ноября 1907 г.)— СПб., 1908.— С. 14.

[48] Милюков М. Итоги предвыборных собраний // Речь.— 1907.— 9 (22) фев.

[49] Товарищ.— 1907.— 11 (24) янв.

[50] Там же.

[51] Там же.— 27 янв. (9 февр.).

[52] Уфимский рабочий.— 1907.— 23 фев.

[53] Товарищ.— 1907.— 17 (30) янв.

[54] В. И. Ленин и питерские рабочие: 1893—1924.— Л., 1982.— С. 116—132.

[55] Див.: Ленін В. І. Доповідь V з'їздові РСДРП з приводу петербурзького розколу і зв'язаного з ним утворення партійного суду // Повне зібр. творів. — Т. 15.—С. 285.

[56] Див.: Ленін В. І. Соціал-демократія і вибори в Думу // Там же.— Т. 14.— С. 237—238.

з В. І. Леніним і 31 меншовик на чолі з Ф. Даном (3 делегати були відсутніми). За декілька днів до конференції на інформаційній нараді представників дрібнобуржуазного блоку (трудовики, есери та енеси), ЦК РСДРП і кадетів меншовики ще раз зробили спробу протягти ідею порайонних угод. Навіть робітники районів розцінили це як обіцянку розколоти петербурзьку с.-д. організацію [57] на догоду кадетам. Не зумівши досягти бажаного і у спробі роз'єднати конференцію на дві частини (міську та губернську), меншовики на чолі з Ф. Даном порвали з революційною соціал-демократією і залишили конференцію. «Куди ви гадаєте,— звертаючись до делегатів конференції, говорив В. І. Ленін,— куди це Дан звідси пішов? До кадетів! До Мілюкова! Ми повинні попередити їх: заключити угоду з трудовиками і есерами і поставим їм вимогу — ніяких переговорів з нашими розкольниками, ні кадетами» [58].

Після невеликих дискусій, які були викликані позицією окремих більшовиків, що стояли за «чисті списки», було прийнято пропозицію В. І. Леніна про виборчі угоди з трудовиками і есерами. Суперечки між «чистими» більшовиками і так званими «дисидентами» хоч і загострювалися, по суті, всі більшовики розуміли, «що це розходження не розділяє їх принципово, а тільки допомагає всебічно і по-діловому обговорити всі шанси і всі перспективи на виборах» [59].

Таким чином, В. І. Ленін не раптом на січневій конференції став прихильником блоку лівих партій у виборчій кампанії. Він був переконаним прихильником лівоблокістських дій у будь-якій формі революційної боротьби. Проте він дотримувався виконання рішень IV партійного з'їзду, які забороняли виборчі блоки з буржуазними партіями.

Оберігаючи єдність робітничого класу, він послідовно пропагував необхідність лівоблокістської тактики у будь-якому бою, в тому числі й виборному.

Конференція негайно повідомила місцевим комітетам соціал-революціонерів і Трудовій групі про готовність увійти з ними в блок при відсутності його з кадетами. На відміну від меншовиків, які постійно приховували свої переговори з кадетами, більшовики вже на другий день опублікували рішення конференції у своїй пресі та пресі лівих партій. Його підтримали робітники і демократичні маси. Дисонансом прозвучала заява меншовиків, які відкололися і повторювали необгрунтований доказ лібералів про чорносотенну небезпеку на захист єдності всієї опозиції. 14 з 31 меншовика пропонували взагалі шляхом захоплення брати автономію в районах для угод з кадетами, а в окремих районах «закликати виборців обирати к.-д., а не с.-д. і с.-р-ів». За визнаням Мартова він виступив проти цього, «щоб не дать видовища виступу с.-д. проти с.-д-ів» [60]. Тому кадети розхвалили їх заяву, розуміючи, що в «літературі меншовиків-соціал-демократів часто-густо зустрічаються положення, прийнятні для всієї опозиції» [61].

В. І. Ленін у таких статтях, як «Вибори в Петербурзі і лицемірство 31 меншовика», «Вибори в Петербурзі і криза опуртунізму» та ряді інших викрив перед широкими масами робітників розкольницьку політику лідерів меншовизму. Було доведено, що разом з пропагандою через буржуазну пресу блоків з кадетами, лідери меншовиків «...*вступили в блок* з *дрібною буржуазією* (с.-р., трудовики *і н.-с.*) заради

---

[57] Пролетарий.— 1907.— 11 фев.

[58] Цит. за: Ленин: Годы великого пролога, 1905—1907.—С. 302.

[59] Ленін В. І. Виборна кампанія соціал-демократії в Петербурзі // Повне зібр. творів.— Т. 14.— С. 276.

[60] Материалы по истории русского революционного движения // Русский революционный архив.— Берлин, 1924.— Т. 1. Письма П. Б. Аксельрода и Ю. О. Мартова.— С. 154.

[61] Речь.— 1907.— 27 фев. (12 марта).

спільного торгу за містечка з кадетами»[62]. Меншовицький ЦК всіляко сприяв цим переговорам і торгам. Як відзначали партійні працівники Московського району ПК РСДРП, «самостійні переговори меншовиків з кадетами не тільки не зустріли протидії з боку ЦК, а й проводилися при відвертому його сприянні та участі»[63]. У листопаді 1906 р. Ф. Дан вів таємні переговори з членами ЦК партії кадетів Мілюковим і Набоковим. У грудні на нараді кадетів, есерів і енесів він пообіцяв провести порайонні голосування. Крайньо праві меншовики домовилися навіть до того, що пропонували розпустити робітничу партію, правда на короткий час виборів, покінчити з «найкращими програмами і злитися в одну конституційну партію»[64]. Така розкольницька позиція свідчила про слабкість і розгубленість меншовицьких лідерів. Як відзначали самі кадети, «простягання меншовиками нам руки — лише ознака їх розгубленості»[65].

Розкольницька позиція меншовиків, залишення ними конференції, негативна оцінка, яку дала народним соціалістам загальноміська конференція РСДРП, нарешті, хитання трудовиків і есерів подавали кадетам надію на укладення опозиційного блоку. «Загального «лівого блоку»,— писала «Речь»,— до якого так старанно закликали в останні дні мітингові оратори, ні в якому разі вже не може бути»[66]. Кадети тим часом вступили у переговори із Столипіним, який головною умовою легалізації їх партії поставив умову — «ніяких блоків з лівими»[67]. В свою чергу уряд мав свій план боротьби проти лівого блоку. При міністерстві внутрішніх справ діяла так звана «виборна» канцелярія під керівництвом товариша міністра Крижанівського, до завдань якої входило всіляко протидіяти діяльності лівих та укладення ними угоди. «А так як лівих партій багато,— доводив Столипіну один з членів цієї канцелярії,— то ці голоси (виборців — М. К.) роздроблюються і таким чином збільшаться шанси правих»[68].

Розкольницькій політиці меншовиків і хитанням дрібнобуржуазних демократів більшовики на чолі з В. І. Леніним протиставили тверду і послідовну політичну лінію. «У пролетаріату нема і бути не може,— підкреслював Володимир Ілліч,— інших засобів проти хитання дрібної буржуазії, як розвиток класової свідомості і згуртованості мас, навчання їх на *досвіді* політичного розвитку»[69].

Використовуючи пресу, передвиборні збори, професійні спілки, індивідуальну роботу з виборцями, організації безробітних, більшовики підвищували рівень політичної свідомості пролетаріату й широких мас. У період відсутності масової боротьби ідейний вплив на маси, підвищення рівня їх свідомості стало центром партійної роботи, коли свідомі робітники втягували у сферу свого впливу відсталі верстви пролетарських і непролетарських мас. Уряд в свою чергу розгоном зборів, переслідуваннями преси, необгрунтованими арештами сприяв пробудженню політичної свідомості відсталих верств. Саме під впливом непролетарських мас столиці й твердої політичної лінії більшовиків поступово паралізовувалися хитання трудовиків і есерів у бік лівоблокістських антикадетських угод. Навіть представники районних організацій народних соціалістів, які не були запрошені більшовиками до складу лівого блоку, висловлювалися проти самостійних угод з кадетами. То-

---

[62] Ленін В. І. Вибори в Петербурзі і лицемірство 31 меншовика // Повне зібр. творів.— Т. 14.— С. 289.
[63] Из жизни партии // Новый луч.— 1907.— 20 фев.
[64] Васильев Н. В. Что делать? // Товарищ.— 1900.— 17 (30) дек.
[65] ЦДАЖР СРСР, ф. 523, оп. 1, спр. 334, арк. 28.
[66] Речь.— 1907.— 11 (24) янв.
[67] Ленін В. І. Вибори в Петербурзі і криза опортунізму // Повне зібр. творів.— Т. 14.— С. 314.
[68] Товарищ.— 1907.— 31 янв. (13 февр.).
[69] Ленін В. І. Соціал-демократія і вибори до Думи // Повне зібр. творів.— Т. 14.— С. 250.

му чергова сесія загальноміської конференції РСДРП 24 голосами «за», 11—проти й при 2, що утрималися, допустила енесів у лівий блок, поклавши відповідальність за їх вчинки на ПК Трудової групи й ПСР [70].

В. І. Ленін не заперечував можливості повести за собою в лівому блоці й енесів. «Невже не ясно,— зазначав він,— що завданням боротьби з кадетами не тільки не суперечить, а, навпаки, прямо служить мобілізація проти них напівкадетів, якщо останні йдуть у наш список?» [71]. Разом з тим він бачив обов'язок більшовиків у тому, щоб показати революційній демократії справжнє обличчя «селянських кадетів» чи «есерівських меншовиків», виявити залежність від них трудовиків, а при виявленні такої обнародувати з метою демократичного виховання селянських і міських дрібнобуржуазних мас.

25 січня 1907 р. відбулася чергова нарада представників ПК РСДРП, Трудової групи, ПСР і народних соціалістів, на якій була підписана угода про загальні виборчі списки. Передбачаючи поразку своєї тактики, меншовики письмово зажадали усунення лівого блоку з чотирьох районів міста. Учасники наради дали їм на це гідну відповідь: «рішення меншовиків не може бути перешкодою до здійснення лівого блоку» [72].

Сторони, що домовлювалися, розподілили депутатські місця таким чином: 2 — робітничій курії, 2 — РСДРП, 2 — есерам, трудовикам і енесам. Нарада виробила протокол для складання загальних списків виборців й проведення кандидатів у Думу, а також заснувала Виконавче бюро для виконання поточної роботи у складі по 2 представника від кожної партії [73]. Про демократичність та рівноправність угоди про визнання дрібнобуржуазними демократами провідної ролі робітничого класу свідчать умови одного з протоколів. Згідно з ним в разі проведення в Думу лівим блоком одного депутата місце надавалося робітничій курії; двох — одне — робітничій курії, друге — напряму, який не одержав представництва у робітничій курії; трьох — одне робітничій курії, друге — РСДРП, третє — народникам; чотирьох — одне робітничій курії, друге — РСДРП, третє — народникам, четверте — напряму, який не одержав представництва у робітничій курії; нарешті п'яти—два робітничій курії, одне РСДРП, одне — народникам, одне — напряму, який не одержав представництва у робітничій курії [74].

Укладення лівого блоку в Петербурзі та ізоляцію кадетів В. І. Ленін вважав важливою перемогою більшовицької тактики, а прийняття умов угоди «... прийняттям принципу гегемонії пролетаріату» [75].

До лівого блоку більшовики змогли тимчасово залучити і лівокадетську газету «Товарищ», на засіданні редколегії якої 28 січня 1907 р. більшість її членів висловилися на його підтримку, тоді як меншість відмовилася «від участі в редагуванні газети по виборчій кампанії» [76]. Більше того, газета, за визнанням кадетів, повела проти них «в ті дні дуже різку кампанію» [77], змінивши «у найрішучіший момент свій звичайний напрям» [78]. Вказуючи на цей важливий факт, В. І. Ленін зазначав, що від кадетів можна відштовхнути частину дрібних буржуа, «...як ми й відкололи частину кадетського «Товарища» на виборах у С.-Петербурзі» [79].

---

[70] Пролетарий.— 1907.— 11 фев.
[71] Ленін В. І. «Почуєш дурня суд»... // Повне зібр. творів.— Т. 14.— С. 271.
[72] Товарищ.— 1907.— 26 янв. (8 фев.).
[73] Парт. арх. Ленінград. області, ф. 2856, оп. 1-а, спр. 11-а, арк. 43.
[74] Там же, арк. 44.
[75] Ленін В. І. Тактика РСДРП під час виборчої кампанії // Повне зібр. творів.— Т. 15.— С. 14.
[76] Товарищ.— 1907.— 2 (15) фев.
[77] Речь.— 1907.— 9 (22) нояб.
[78] Там же.— 3 (16) фев.
[79] Ленін В. І. Більшовики і дрібнобуржуазна демократія // Повне зібр. творів.— Т. 15.— С. 62.

Щоб досягти цього, необхідно було твердо та послідовно іти революційним шляхом, не оглядаючись на кадетів, як це робили меншовики. За лівий блок запрошував голосувати виборців і представник ППС [80]. Звичайна тому і реакція на досягнутий лівий блок демократичних виборців і ліберальної буржуазії. На передвиборних зборах 25 січня 1907 р. у товаристві цивільних інженерів повідомлення про лівий блок «було зустрінуте бурхливими, довго нестихаючими оплесками...» [81]. Надзвичайною злістю до лівого блоку характеризувалися виступи буржуазної преси та кадетських ораторів на передвиборних зборах. Трохи зачепивши праві партії, кадети спрямували всю ненависть проти лівого блоку. «Повідомлення про те, що склався лівий блок,— заявив Мілюков,— є страшним ударом для всієї опозиції» [82]. ПК партії кадетів констатував, що досягнення блоку справило «досить тяжке враження на партійні кола» [83].

В. І. Ленін розкривав найрізніші інсинуації щодо лівоблокістської тактики, які доходили до визнання її як «невиправданого злочину в загальній справі визвольного руху», «найбільшого нещастя для Росії», «генезису реакції» тощо. Аналізуючи передвиборну кампанію в столиці, він відзначав, що більшовики скрізь і всюди закликали сили революційної демократії на боротьбу проти чорносотенців і кадетів. «Кадетам не дають говорити; більшовикам аплодують. Міська демократія — робітнича і дрібнобуржуазна — іде наліво, скидаючи з себе ярмо кадетів» [84]. Саме цим зумовлювалася люта атака кадетської преси разом з октябристською та чорносотенною проти ініціаторів і організаторів лівого блоку.

У процесі виборчої кампанії більшовики на чолі з В. І. Леніним всупереч опортуністичній тактиці меншовиків, їх розкольницькій діяльності змогли відстояти самостійну революційну тактику і повести за собою значну частину революційної дрібнобуржуазної демократії, відколоти від кадетів навіть частину їх придатків як у столиці, так і національних окраїнах. Крім Петербурга, де лівий блок зібрав 25% голосів, ще в 38 містах за його кандидатів було подано 75 тис. голосів виборців, за кадетів — 138 тис., октябристів — 65 тис., чорносотенців — 29 тис. чол. Всього по міській курії кандидати лівого блоку одержали чверть усіх голосів. По робітничій курії всі 23 робітничі депутати були членами РСДРП. З 53 депутатських місць, які виключно обиралися сільськими виборцями, праві одержали лише 3 місця, кадети і ті, хто до них приєднувалися,— 13, а ліві — 27, серед яких 7 депутатів — члени РСДРП [85].

Лівий блок одержав перемогу і в Н. Новгороді, Саратові, Катеринодарі, Іркутську, Пермі, Архангельську, Ставрополі, Харкові, Луганську, Ризі, Ташкенті. В Курській, Пензенській, Самарській, Таврійській, Тамбовській і Чернігівській губерніях ліві рішуче потіснили кадетів, віддавши їм лише 9 місць з 50. Якщо на виборах до I Думи кадети перемогли в 19 містах, то на виборах до II Думи — лише в 10 містах з окремим представництвом. У порівнянні з попередніми виборами вони втратили 80 місць, які в основному були відвойовані лівими силами. Останні мали 222 місця (43%) з 518, трудовики — 104, соціал-демократи — 65, есери — 37, енеси — 16. Від українських губерній до II Думи було обрано 11 соціал-демократів і 21 трудовик, тоді, як

[80] Вестник народной свободы.— 1907.— № 6.— Стб. 404.
[81] Товарищ.— 1907.— 26 янв. (8 фев.).
[82] Там же.
[83] Очерки деятельности С.-Петербургской городской группы партии «Народной свободы».— С. 19.
[84] Ленін В. І. Вибори в Петербурзі і криза опортунізму // Повне зібр. творів.— Т. 14.— С. 314.
[85] Исторический опыт трех российских революций: Генеральная репетиция Великого Октября.— М., 1985.— С. 432—433.

кадети і ті, хто до них приєднувався, мали 13 місць [86]. Послідовну позицію в думській роботі займали більшовики-депутати М. А. Жиделев, В. М. Серов, І. Є. Петров, П. Г. Ізмайлов та інші. Обраний від катеринославських робітників І. М. Нагих виявив нестійкість і перейшов на бік меншовиків.

Однак не тільки ці результати характеризували підсумок найгострішої ідейно-теоретичної боротьби, політичної діяльності різних партій у виборчій кампанії. Невід'ємним завоюванням революції в цьому, зазначав В. І. Ленін, було, насамперед, з'ясування взаємовідносин політичних партій, настрою різних класів, перевірка на ділі корінних питань соціал-демократичної тактики в буржуазно-демократичній революції [87]. З-під прикриття здавалося простого питання про технічні угоди виявилися такі принципові питання, як про істинні тенденції кадетів, ставлення до них уряду, їх претензії на гегемонію у визвольному русі, про тенденції дрібнобуржуазних партій, опортуністичну суть меншовиків, про гегемонію пролетаріату не тільки у відкритому революційному бою, а й на шляхах парламентської діяльності.

Порівняно відкрита виборча кампанія не тільки показала правильність тактичної лінії більшовиків, а й великою мірою визначила її перемогу на черговому V з'їзді РСДРП, який практично підбив підсумки першої російської революції. Лівоблокістська тактика більшовиків, яку так рішуче і послідовно захищав В. І. Ленін у виборчій кампанії, була закріплена в резолюціях з'їзду. Червоною ниткою через резолюцію з'їзду про ставлення до буржуазних партій проходили дві основні ідеї. По-перше, класове відокремлення пролетаріату від усіх буржуазних і дрібнобуржуазних партій, і, по-друге, єдність дій робітничої та революційної дрібнобуржуазної демократії, тобто те, що В. І. Ленін називав «лівим блоком» або «лівоблокістською» політикою.

Н. Е. Козицкий

БОРЬБА В. И. ЛЕНИНА ЗА ОСУЩЕСТВЛЕНИЕ ЛЕВОБЛОКИСТСКОЙ ТАКТИКИ В ИЗБИРАТЕЛЬНОЙ КАМПАНИИ ВО II ГОСУДАРСТВЕННУЮ ДУМУ

Резюме

В статье освещается борьба В. И. Ленина против тактического оппортунизма меньшевиков в отношении избирательных соглашений с буржуазными партиями. Исследуется процесс борьбы Владимира Ильича за осуществление левоблокистской тактики в избирательной кампании во II Государственную думу.

[86] Проблемы гегемонии пролетариата в демократической революции.— М., 1975.— С. 207—209; Історія Української РСР: У 8-ми т.— К., 1978.— Т. 4.— С. 167.

[87] Ленін В. І. Значення виборів у Петербурзі // Повне зібр. творів.— Т. 14.— С. 340.

М. Ф. КОТЛЯР (Київ)

ДЕЯКІ ДИСКУСІЙНІ ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ КИЇВСЬКОЇ РУСІ

Створюється враження, що дискусійність одвічно була притаманна давньоруській проблематиці. Як відомо, ще перший вітчизняний історик, літописець Нестор розпочав свою працю такими словами: «Се повести времяньных лет, откуду есть пошла Руская земля, кто в Киеве нача первее княжити, и откуду Руская земля стала есть» [1]. В них не-

[1] Повесть временных лет.— М.; Л., 1950.— Ч. І. Текст и перевод: Под ред. В. П. Адриановой-Перетц (далі — ПВЛ.— Ч. І).— С. 9.

важко відчути полемічність поставленого питання, тим більше, що далі він запально дискутував з новгородським літописцем, котрий намагався поставити під сумнів князівську гідність Кия.

Останнім часом серед дослідників історії Київської Русі точаться жваві дискусії, в ході яких висловлюються все нові й нові, часом полярні за змістом думки щодо характеру східнослов'янської етнічної і культурної спільності, шляхів виникнення і сутності її державності, особливостей соціально-економічного розвитку східнослов'янського суспільства, зокрема генезису феодалізму на Русі. Дискусійність сприяє розвиткові науки, однак лише в тому разі, коли оригінальні твердження і концепції є аргументованими, побудованими на сучасних методологічних засадах, а творці їх досконало володіють новітньою методикою дослідження і засвоїли здобутки попередників. Зокрема, плідні дискусії відбувалися навколо проблеми генезису давньоруських міст[2], шляхів виникнення і розвитку феодального землеволодіння тощо.

Проте поряд з теоретично обгрунтованими і основаними на свідченнях джерел думками трапляються і науково некоректні, автори яких без достатніх підстав ревізують, а інколи відкидають усталені теорії, виступаючи із сенсаційними заявами. Причини появи подібних гіпотез, на наш погляд, бувають різними.

Загальновідомо, що коло писемних джерел з давньоруської тематики визначилося близько ста років тому і відтоді, по суті, не поповнювалося. У наш час не доводиться сподіватися на відкриття не лише нового літопису чи літописного списку, а навіть кількох невідомих раніше літописних рядків. Щоправда, за минуле тридцятиріччя до наукового обігу введено якісно нові давньоруські епіграфічні джерела: графіті на стінах архітектурних пам'яток і берестяні грамоти. Однак їх цінність як джерел залишається обмеженою. Слід сподіватися, що в майбутньому, коли фонд таких знахідок зросте, збільшиться і їх джерельне значення. Нині ж дослідники в основному поглиблено вивчають тексти джерел і прагнуть оригінально інтерпретувати відомі повідомлення літописців та інші пам'ятки.

Декому така праця здається занадто копіткою, обтяжливою і не дуже потрібною. Не кожний, хто вирішив вивчати проблеми історії Київської Русі, може (чи бажає) оволодіти сучасною методикою джерелознавства писемних пам'яток. А окремі науковці просто ігнорують досягнення своїх попередників. Це особливо стосується деяких археологів, які в останні роки почали переходити від археологічних до суто історичних досліджень, не маючи необхідних знань і навичок з джерелознавства, особливо літописознавства.

Гадаємо, не останню роль у висуванні науково незважених і некоректних тверджень відіграє бажання честолюбних людей за всяку ціну сказати своє, нове, нечуване раніше слово в науці. Зробити це просто, якщо свавільно поводитися з писемними джерелами. Саме так, вважаємо, виникли антинаукові теорії родоплемінної і навіть рабовласницької сутності Давньоруської держави, про які йтиметься далі.

З початку 80-х років пожвавився інтерес дослідників до проблем формування давньоруської народності і складання її державності. Радянські історики обгрунтували стрункy, побудовану на величезній кількості писемних і речових джерел та сучасній методиці дослідження теорію етнічного, соціально-економічного і політичного розвитку східних слов'ян у VI—IX ст., починаючи з часів розділення загальнослов'янської етнічної спільності на західне, східне і південне відгалуження[3]. Етногеографічний вступ до «Повісті временних літ», де йдеться

[2] Куза А. В. О происхождении древнерусских городов // Краткие сообщения Института археологии АН СССР.— М., 1982.— Вып. 171.— С. 9—15.

[3] Черепнин Л. В. Исторические условия формирования русской народности до конца XV в. // Вопросы формирования русской народности и нации: Сб. статей.— М.; Л., 1958.— С. 14 і далі.

про розселення східних слов'ян із східної частини їх прабатьківщини (що локалізується вченими на великій території між Віслою і Дніпром), дає багаті можливості як для студіювання цих процесів, так і для наукових суперечок насамперед тому, що Нестор, найбільш імовірний складач «Повісті», описував життя відомих йому східнослов'янських «племен» протягом величезного періоду — VI—XI ст. Крім того, літописець не відповів на кардинальне запитання: коли і в який спосіб з цих «племен» виросли ті чи інші давньоруські землі, що стали складовими частинами східнослов'янської держави X—XIII ст.

Важливо зазначити, що «племена» Нестора, які (що встановлено істориками) насправді були великими племінними об'єднаннями чи союзами, становили східнослов'янську етнічну, культурну і мовну спільність, хоч і відносну. Адже для ранньосередньовічного суспільства були характерними відносність і незавершеність основних процесів і явищ, що проходили в ньому. Протягом VI—IX ст. поступово створилися передумови формування давньоруської народності. В згаданому раніше етногеографічному вступі до «Повісті временних літ» східнослов'янські племінні союзи розглядаються як частини одного великого цілого: «Словене пришедше и седоша по Днепру и нарекошася поляне, а друзии древляне, зане седоша в лесех; а друзии седоша межю Припетью и Двиною, и нарекошася дреговичи; инии седоша по Двине и нарекошася полочане, речьки ради, аже втечеть в Двину, имянем Полота, от сея прозвашася полочане. Словени же седоша около озера Илменя, и прозвашася своим имянем, и сделаша град и нарекоша и Новъгород *. А друзии седоша по Десне, и по Семи, по Суле, и нарекошася север. И тако разидеся словеньский язык, тем же и грамота прозвася словеньская»[4]. Наведений фрагмент Нестерового літопису свідчить про те, що, по-перше, слов'янський народ (тут слово «язык» ужито в цьому значенні) Східної Європи розселився із спільного осередка — зони прабатьківщини, і, по-друге, що всі названі племена є слов'янськими, володіють однією слов'янською грамотою.

В «Повісті временних літ» неодноразово відзначалася слов'янська основа давньоруської мови: «Бе един язык словенеск»,«а словеньскый язык и рускый одно есть... Аще и поляне звахуся, но словеньская речь бе. Полями (полянами.— *М. К.*) же прозвани быши, зане в поле седяху, а язык словенски един»[5]. Останнє зауваження літописця особливо важливе: хоча слов'яни напередодні утворення держави поділялися на окремі «племена» (тобто союзи племен), все-таки вони належали до одного народу і користувалися єдиною, спільною для всіх мовою. Як відомо, мова є однією з визначальних ознак етнічної спільності, в даному разі східнослов'янської. «Мова,— зауважив В. І. Ленін,— найважливіший засіб людського спілкування...»[6].

Розділені річками, лісами, ярugами, віддалені один від одного часом багатьма днями кінного шляху, східнослов'янські союзи племен становили, однак, не тільки етнічну, а й виробничу і культурну спільність. Як писав один з найбільш авторитетних радянських дослідників цієї проблеми Л. В. Черепнін, «процес становлення давньоруської народності протягом VI—IX ст. був пов'язаний з новими явищами в соціально-економічному житті східного слов'янства, що сприяли його зближенню і злиттю»[7]. Вчений мав на увазі поширення орного землеробства з південних на центральні й північні землі, застосування більш

* Оскільки Новгород виник набагато пізніше, ніж почали розселятися східні слов'яни, ряд учених вважає згадку про нього в етногеографічному вступі до «Повісті временних літ» інтерполяцією.

[4] ПВЛ.— Ч. І.— С. 11.

[5] Там же.— С. 21, 23.

[6] Ленін В. І. Про право націй на самовизначення // Повне зібр. творів.— Т. 25.— С. 246.

[7] Черепнин Л. В. Указ. соч.— С. 21.

прогресивних сільськогосподарських знарядь праці, розвиток ремесла, що йшов наростаючими темпами, нарешті, виникнення міст (протоміст). Східних слов'ян об'єднували побут і звичаї, характер житла, одягу, а також фольклор і міфологія. Саме в цей величезний історичний період закладалися підвалини давньоруської народності.

Одне з центральних місць в етногеографічному вступі до «Повісті временних літ» посідає історія заснування Києва трьома братами-полянами Києм, Щеком і Хоривом. Виклавши її, Нестор безпосередньо перейшов до надзвичайно важливої розповіді про перші продержавні утворення східних слов'ян: «И по сих братьи (Кию, Щеку і Хориву.— *М. К.*) держати почаша род их княженье в полях (полянах.— *М. К.*), а в деревлях свое, а дреговичи свое, а словени свое в Новегороде, а другое на Полоте, иже полочане»[8]. Відчувається, що це написано на початку XII ст., бо «по сих братьи», тобто в VI ст. і навіть набагато пізніше, Новгорода ще не існувало*. Започаткований же наприкінці V — на початку VI ст. Київ, зрозуміло, спочатку зародився як протоміство і лише з часом перетворився на справжнє феодальне місто й відіграв визначальну роль у становленні східнослов'янського державного об'єднання у Подніпров'ї. Адже «державність в її чіткій формі виникає лише тоді, коли складається більш-менш значна кількість подібних центрів (міст.— *М. К.*) для утвердження влади над аморфною масою общинників»[9]. Тому перше східнослов'янське об'єднання державного типу (однак ще не держава у справжньому розумінні слова) виникло в Подніпров'ї в VI—VII ст., де зародилися перші протоміста: Київ, а згодом Чернігів. Б. О. Рибаков називає це об'єднання Руссю, Руською землею, пов'язуючи його виникнення з соціально-економічною діяльністю тамтешніх союзів племен, насамперед полян, а також сіверян[10]. У VIII—IX ст. Руська земля стала фундаментом Давньоруської держави або Київської Русі.

Полянське племінне об'єднання Середнього Подніпров'я було, на думку абсолютної більшості сучасних істориків і археологів, основним, але не єдиним вогнищем зародження майбутньої східнослов'янської державності. На наш погляд, результати джерелознавчих досліджень останніх років не спростували думку Б. Д. Грекова про важливе значення племінного союзу волинян у державотворчих процесах на території Східної Європи[11]. Це ж саме можна сказати про об'єднання дулібів, боротьба яких з Аварським каганатом у VII ст. знайшла відображення в «Повісті временних літ»[12]. Обидва ці союзи племен згадані як великі й могутні в працях арабських географів і мандрівників IX—X ст. Один з них, Масуді, що писав у 40-х роках X ст. і широко використовував джерела попереднього століття, запевняв, що волинянам у минулому підкорялись інші слов'яни[13]. Об'єднання руських хорватів зберігало незалежність від київського князя майже до кінця X ст., коли Володимир Святославич здійснив далекий похід, щоб приборкати їх[14].

---

[8] ПВЛ.— Ч. І.— С. 13.

* Головний знавець новгородських старожитностей В. Л. Янін вважає, що «питання про те, чи виник Новгород у IX або в X ст., залишається відкритим» (Колчин Б. А., Янин В. Л. Археологии Новгорода 50 лет // Новгородский сборник: 50 лет раскопок Новгорода.— М., 1982.— С. 111).

[9] Рыбаков Б. А. Город Кия // Вопр. истории.— 1950.— № 5.— С. 34.

[10] Рыбаков Б. А. Новая концепция предыстории Киевской Руси (тезисы) // Ист. СССР.—1981.—№ 2.—С. 40 і далі.

[11] Греков Б. Д. Киевская Русь. — М., 1953.—С. 442—444.

[12] ПВЛ.— Ч. І.— С. 14.

[13] Гаркави А. Я. Сказания мусульманских писателей о славянах и русских.— СПб., 1870.—С. 135—136.

[14] ПВЛ.— Ч. І.— С. 58. Автор цих рядків підтримує подібну інтерпретацію походу 981 р. на «Перемышль, Червен и ины грады», вперше запропоновану В. Д. Королюком (Королюк В. Д. Западные славяне и Киевская Русь в X—XI вв.— М., 1964.— С. 87).

Хоча найбільш яскраво у джерелах відображено державотворчі процеси, що відбувалися в південно-західному регіоні, сучасний рівень дослідженості проблеми дає підстави вважати, що вони мали місце і на інших землях, щоправда, у північно-західних і північно-східних — дещо пізніше. Протягом багатьох століть південні області були передовими порівняно з північними. Певне вирівнювання їх соціально-економічного розвитку відбулося в другій половині I тис. н. е.[15] В останній чверті того тисячоліття виникли племінні союзи в'ятичів й ільменських словенів.

Є підстави вважати, що велике об'єднання в'ятичів значно зміцніло на середину IX ст. Тоді на нього звернули увагу арабські географи, які згадували, щоправда в найзагальніших рисах, про могутнього й багатого царя в'ятичів, про два великі міста у їх землі[16]. На жаль, цей племінний союз у наших літописах відображений лише на останньому етапі його існування (читаємо в «Повчанні» Володимира Мономаха: «А в вятичи ходихом по две зиме на Ходоту и на сына его»[17]), тому важко судити про його роль у державотворчих процесах на території Східної Європи.

Здавалося б, учені повинні більше знати про об'єднання ільменських словенів. Щоправда, в найдавніших літописах («Повісті временних літ», Новгородському першому літописі старшого і молодшого ізводів) немає інших згадок про нього, крім наведеної вище з літопису Нестора, за свідченням якого словени мали свого князя в Новгороді. Повідомлення ж, наприклад, пізнього (XVI ст.) Никонівського літопису про те, що словени осіли поблизу Ільменя «и създаша град и нарекоша и Новъгород, и посадиша старейшину Гостомысла»[18], як доведено джерелознавцями, є пізнішою вставкою до розповіді «Повісті временних літ» про розселення слов'ян. Ця вставка бере початок у літописних ізводах XV ст. і запозичена ними з «Поліхрона» 1418 р., куди потрапила, ймовірно, з новгородського фольклору[19]. Отже, розповідь про Гостомисла в пізніх літописах є повністю легендарною, немає підстав бачити в ньому першого новгородського посадника: «Влада міфічного «старійшини» Гостомисла, зрозуміло, нічого спільного не має з посадництвом, і легенда про неї повинна вивчатися в зв'язку з історією древніх родоплемінних інституцій»[20]. На жаль, останнім часом окремі дослідники роблять спроби видати Гостомисла за главу «новгородської держави IX ст.».

Це і є приклад легковажного поводження з джерелами, про що йшлося вище.

Таким чином, сучасна наука має всі підстави вважати, що державотворчі процеси охоплювали основну територію розселення східних слов'ян, які були об'єднані етнічною, культурною і мовною спільністю. Ці процеси розвивалися несинхронно і нерівномірно в географічному плані, що неважко пояснити різними природними умовами, неоднаковими обставинами еволюції господарського життя, різною інтенсивністю культурного розвитку тих чи інших земель тощо. Найбільш авторитетною залишається теорія, згідно з якою основний осередок зародження давньоруської державності був у Середньому Подніпров'ї, тяжіючи до Києва.

---

[15] Рыбаков Б. А. Новая концепция предыстории Киевской Руси.— С. 48.

[16] Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII—XIII вв.— М., 1972.—С. 258—284. Див. Новосельцев А. П. Восточные источники о восточных славянах и Руси VI—IX вв. // Древнерусское государство и его международное значение.— М., 1965.— С. 389 (текст арабського твору «Худуд ал-Алам»).

[17] ПВЛ.— Ч. I.— С. 159.

[18] ПСРЛ.— СПб., 1862.— Т. 9.— Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью.— С. 3.

[19] Лихачев Д. С. Русские летописи и их культурно-историческое значение.— М.; Л., 1947.— С. 306.

[20] Янин В. Л. Новгородские посадники.— М., 1962.— С. 47.

Не випадково, коли наприкінці IX — в X ст. процеси складання державності на Русі набрали сили, їх очолив саме київський центр. Об'єднання основних союзів племен під владою київського князя, поширення центральної влади, судочинства і збирання данини на їх території («окняжіння») означали завершення державного будівництва у східнослов'янському суспільстві. Розвиток феодальних відносин спричинив утворення Давньоруської держави, привів до заміни «племінної» структури суспільства територіальною. Розглядаючи думку Ф. Енгельса про те, що держава відрізняється від старої родової організації насамперед поділом її підданих за територіальною ознакою [21], В. І. Ленін зауважив: «Нам цей поділ здається «природним», але він коштував довгої боротьби з старою організацією за колінами або за родами» [22].

В літописах знайшли відображення лише поодинокі факти цієї боротьби, починаючи з середини IX ст. З них поступово зникали назви союзів племен, що, на нашу думку, відбивало історично об'єктивний процес їх відмирання і поглинання державною організацією. Так, бужани і волиняни не згадуються в датованій частині «Повісті временних літ» (що бере початок з середини IX ст.), уличі названі там востаннє під 885 р., дуліби — під 907, поляни й тиверці — під 944, древляни — під 990, словени — під 1036 р.[23] X ст. стало, отже, добою торжества центральної влади Київської Русі над сепаратизмом місцевої родової знаті.

Утворення Давньоруської держави було закономірним наслідком соціально-економічного (становлення феодалізму), етнічного, політичного й культурного розвитку східних слов'ян, що в IX—X ст. продовжували консолідуватися в давньоруську народність. Остання була відносно цілісною вже у початковий період існування, відзначалася певною спільністю території, господарського життя, культури і мови. Етнічна й культурна єдність давньоруської народності відбилася в пам'ятках матеріальної культури, східнослов'янському фольклорі, найдавніших літописах. Наприклад, автор південноруського літописного зводу «Повісті временних літ» розглядав Київську Русь у повному обсязі її тодішніх етнічних рубежів, з позицій загальноруського патріотизму. Як слушно зауважив В. В. Мавродін, цьому джерелу однаковою мірою «дорогі Київ і Новгород, Смоленськ і Суздаль, Перемишль і Рязань, уся земля Руська» [24].

Проте останнім часом робляться спроби поставити під сумнів державну, етнічну, культурну і навіть мовну єдність давньоруської народності, натомість довести, ніби окремі землі східнослов'янської держави розвивались якимось власним шляхом. У недавній праці ленінградських археологів А. М. Кирпичникова, І. В. Дубова та Г. С. Лебедєва з подивом читаємо: «Судячи з літописних відомостей, у 860-х рр. *князівська влада північноруських земель* (тут і далі виділено нами.—*М. К.*) контролювала Ладогу і Новгород, Ізборськ і Полоцьк, Білоозеро і Ростов. Первинним ядром цього ранньодержавного утворення на середину IX ст. було «племінне княжіння» словенів ільменських» [25].

Автор цих рядків упевнений, що жодних «літописних відомостей» про існування у 860-х роках «князівської влади північноруських земель» не існує. Навіть інтерпольована до пізніх літописів звістка про Гостомисла не могла дати підстав для такого категоричного твердже-

[21] Див.: Енгельс Ф. Походження сім'ї, приватної власності і держави: У зв'язку з дослідженнями Льюїса Г. Моргана // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 21.— С. 164.

[22] Ленін В. І. Держава і революція: Вчення марксизму про державу і завдання пролетаріату в революції // Повне зібр. творів.— Т. 33.— С. 8.

[23] ПВЛ.— Ч. І.— С. 21, 23, 33, 83, 101.

[24] Мавродин В. В. Образование Древнерусского государства и формирование древнерусской народности.—М., 1971.—С. 166.

[25] Кирпичников А. Н., Дубов И. В., Лебедев Г. С. Русь и варяги // Славяне и скандинавы.— М., 1986.— С. 190.

ня. Згадка ж «Повісті временних літ» про те, що «словени (держат княженье) в Новегороде» свідчить лише про існування племінного союзу, а не держави, якому, до речі, не підкорялись ні Полоцьк, ні Білоозеро. Далі в літопису Нестора читаємо: «А другое (княженье) на Полоте, иже полочане... На Белоозере седять весь» [26]. У такий спосіб літописам приписуються звістки, які у них відсутні!

В статті ленінградських археологів також ідеться про існування якоїсь осібної Ладозької землі, що начебто аж до XII ст. зберігала самостійність і від Києва, і від Новгорода, про мало не виняткову роль Новгорода в справі складання державності на Русі, про те, що Ростово-Суздальська земля з давніх-давен була князівством і її заселив потік новгородських поселенців [27]. Для доведення цих тверджень робляться неправомірні висновки на підставі виявлених речових пам'яток, а писемні джерела тлумачаться дуже довільно.

Рік у рік зростає інтерес науковців і широких кіл громадськості до берестяних грамот, які вже протягом більш як 30 років знаходять археологи головним чином у Новгороді, а також у Пскові, Бересті та деяких інших давньоруських містах. Ці грамоти так само, як деякі графіті Київської Софії та ряду інших архітектурних пам'яток XI—XIII ст., донесли до нас живу розмовну мову тієї доби. Разом з тим нечисленність берестяних грамот (для найранішого періоду, XI ст., їх налічується лише два десятки), погана збереженість (тільки на окремих з них можна прочитати повний текст) і специфіка цих епіграфічних пам'яток зумовлюють певну обмеженість їх джерельних можливостей.

Тим часом нещодавно лінгвіст А. А. Зализняк на підставі вивчення нечисленного і збереженого головним чином у фрагментах фонду новгородських берестяних грамот XI—XII ст. дійшов несподіваного і слід сказати сенсаційного висновку: «В цілому давньоновгородський діалект виступає як сильно обособлений слов'янський діалект, відмінності якого від інших східнослов'янських діалектів у ряді випадків беруть початок у праслов'янській епосі. Ряд ізоглос — фонетичних,... синтаксичних... і лексичних... пов'язують його з західнослов'янськими (особливо з північнолевітськими *) і (або) з південнослов'янськими (особливо з словенськими)» [28].

Враховуючи результати досліджень А. А. Зализняка, а також по-новому тлумачачи деякі писемні й речові джерела, відомий історик і археолог В. Л. Янін виступив проти київського походження Новгорода і на підставі відзначеної вище своєрідності новгородського середньовічного діалекту висунув гіпотезу, згідно з якою основна частина населення північно-західних земель Русі прийшла не з берегів Дніпра, а від західних слов'ян, з Південної Прибалтики. Створюється враження, ніби В. Л. Янін вважає, що Новгород наприкінці IX ст. очолив процеси формування східнослов'янської державності. Адже, за його словами, саме Новгород, а не Київ об'єднав Русь: «Київ був завойований новгородським князем, що переніс туди свою резиденцію» [29].

Висування Новгорода на чільне місце в процесі складання давньоруської державності, як нам здається, не може бути достатньою мірою обгрунтоване на підставі свідчень джерел. Що ж стосується концепції про західне походження ільменських словенів, то вона вимагає

---

[26] ПВЛ.— Ч. I.— С. 13.

[27] Кирпичников А. Н., Дубов И. В., Лебедев Г. С. Указ. соч.— С. 193, 196, 197, 205 та ін.

* Польськими.

[28] Зализняк А. А. Новгородские берестяные грамоты с лингвистической точки зрения // Янин В. Л., Зализняк А. А. Новгородские грамоты на бересте из раскопок 1977—1983 гг.— М., 1986.— С. 217—218.

[29] Янин В. Л. Роль Новгорода в отечественной истории // Социально-экономическое развитие России: Сб. статей к 100-летию со дня рождения Н. М. Дружинина.— М., 1986.— С. 29.

більш серйозної і розгорнутої аргументації, ніж запропонована А. А. Зализняком. Подібне відривання новгородців від східних слов'ян суперечить загальноприйнятій у радянській науці теорії східнослов'янської етнічної й культурної спільності.

До того ж гіпотеза А. А. Зализняка, на нашу думку, не є бездоганною — і не лише з огляду на кількісну обмеженість розглянутого ним матеріалу. У Києві досі не знайдено жодної берестяної грамоти, з якою можна було б порівняти новгородські. А першим правилом джерелознавства є зіставлення типологічно однорідних пам'яток. У такому разі як можна довести, що новгородський діалект XI—XII ст. істотно відрізнявся від київського?!

Відомий радянський мовознавець Ф. П. Філін свого часу виступив проти поширених у лінгвістичній літературі спроб ототожнювати діалектні ізоглоси з межами розселення давніх племен і з рубежами пізніших феодальних земель. Він, зокрема, писав, що, не враховуючи конкретно-історичних умов буття тих чи інших племен і народностей, «діалектологи звикли вимірювати діалектні угруповання не лінгвістичними мірами, а соціально-географічними, уявляючи замість дійсного поширення діалектних особливостей поняття племені, феодальної землі, групи феодальних князівств тощо, внаслідок чого знання про діалектне членування мови виходять дуже поверховими, приблизними, умовними»[30]. Переконані, що А. А. Зализнякові не зайвим було б врахувати цю думку.

Очевидно, перебільшення можливостей лінгвістичного матеріалу в суто історичних дослідженнях спонукало іншого лінгвіста — О. М. Трубачова — виступити з полемічною статтею, в якій він, нехтуючи здобутки радянської історіографії, наполягає на тому, що давньоруський період східнослов'янської історії належить одному російському народові, а тому «нашу початкову писемність і її мову» слід називати російськими («русскими»), а не давньоруськими, як прийнято в науковій літературі. До цього оригінального твердження О. М. Трубачов додав: «Українські й білоруські товариші не повинні турбуватися про минуле своїх мов і писемних традицій: воно у них було і залишається спільним з росіянами»[31].

Щоб не повторювати загальновідомі істини про спільний етнічний і культурний фундамент трьох братніх народів — давньоруську спадщину, що рівною мірою належить всім їм і досі виявляється в матеріальній і духовній культурі росіян, українців і білорусів, обмежимося висловлюванням академіка Б. Д. Грекова, яке найкращим чином спростовує ненаукові і тенденційні думки О. М. Трубачова: «Історія Давньоруської держави — це не історія України, не історія Білорусії, не історія Великоросії. Це історія держави, яка дала можливість визріти і вирости і Україні, і Білорусії, і Великоросії. В цьому положенні весь величезний сенс даного періоду в житті нашої країни»[32]. Цим сенсом, що є завоюванням радянської історіографії, не можна нехтувати.

Наведені думки О. М. Трубачова суперечать поглядам сучасного мовознавства. У нещодавно виданій книзі радянський лінгвіст В. В. Колесов розглядає давньоруську мову як спільний фундамент російської, української й білоруської мов. Вчений користується виключно термінами «давньоруська мова», «давньоруський період», «давньоруська людина» тощо[33].

У 80-х роках пожвавився науковий інтерес і до русько-скандінавських відносин часів середньовіччя. У нашій країні виросло нове покоління скандінавістів — істориків, мовознавців, літературознавців, ар-

[30] Филин Ф. П. Происхождение русского, украинского и белорусского языков.— Л., 1972.— С. 626.
[31] Трубачев О. Славяне: язык и история // Правда.— 1987.— 28 марта.
[32] Греков Б. Д. Киевская Русь.— С. 11.
[33] Колесов В. В. Мир человека в слове Древней Руси.— Л., 1986.— 312 с.

хеологів, які досліджують різні аспекти цієї проблеми. Сучасна наука вважає, що немає підстав говорити про будь-який вплив варягів на етнічний, соціальний, економічний і культурний розвиток східних слов'ян, на формування давньоруської державності [34]. Цю позицію поділяють як радянські, так і більшість авторитетних зарубіжних учених [35].

Водночас в останні роки вийшли в світ праці, в яких перебільшувалася роль скандінавського елемента в соціально-економічному, політичному й культурному житті Русі, навіть у формуванні її держави. І робиться це вченими, що вважаються, як і всі радянські дослідники, антинорманістами. Три роки тому з'явилася книга Г. С. Лебедєва «Епоха вікінгів у Північній Європі», сама назва якої викликає заперечення. Адже вплив вікінгів на інші народи Європи був в основному зовнішньополітичним, малопродуктивним, не зачіпав основ способу виробництва останніх. Вікінги приходили до Англії, Франції, Італії, Русі та інших країн або як завойовники і грабіжники, або як найманці, і лише в окремих випадках як купці. Згадаймо ленінське визначення епохи: «...Ми знаємо, *який клас* стоїть в центрі тієї чи іншої епохи, визначаючи головний її зміст, головний напрям її розвитку, головні особливості історичної обстановки... Тільки знання основних рис даної епохи може послужити базою для врахування детальніших особливостей тієї чи іншої країни» [36]. У поняття «епоха», отже, обов'язково вкладається класовий зміст, воно відбиває найбільш суттєве в суспільному розвиткові того чи іншого народу. А нормани були зовнішнім чинником в історії східних слов'ян і балтів, вони не творили і не могли творити епоху в їхньому бутті.

Епоха, про яку йдеться в праці Г. С. Лебедєва, не належала вікінгам. Це була епоха генезису феодалізму в країнах Північної Європи, який розвивався нерівномірно, з чималим запізненням у Скандінавії, але й там утвердився в XII ст. Це була доба формування феодальних народностей, складання ранньофеодальних держав.

У книзі Г. С. Лебедєва проводиться на перший погляд новаторська, проте науково сумнівна думка, нібито «внаслідок соціально-економічних і політичних процесів, що проходили в умовах тісної двобічної взаємодії, і Русь, і Скандінавія увійшли до складу нової для них культурної єдності» [37]. Ця думка була розвинута у вже згадуваній колективній праці А. М. Кирпичникова, І. В. Дубова і Г. С. Лебедєва, в якій висувається концепція існування у Північній Європі середньовічного часу особливої балтійської цивілізації, якогось балтійського «культурно-економічного співтовариства» [38]. Така концепція виглядає надуманою, вона суперечить сучасним уявленням про реальні взаємини вікінгів з слов'янами і балтами. Безумовно, у балтійському регіоні доби генезису феодалізму існували економічні й культурні зв'язки між народами, що там жили. Однак немає переконливих аргументів на користь того, що ці контакти створили інтеретнічну культурну спільність згаданих народів, які перебували на різних рівнях суспільно-економічного і культурного розвитку, мали різний спосіб життя. Про яку співдружність може йти мова, коли варяги приходили до своїх сусідів здебільшого як завойовники і поневолювачі?

У зображенні русько-скандінавських стосунків А. М. Кирпичников, І. В. Дубов і Г. С. Лебедєв, на нашу думку, припустилися перебіль-

[34] Шаскольский И. П. Норманская проблема в советской историографии // Советская историография Киевской Руси.— Л., 1978.— С. 152—165.

[35] Ловмяньский Х. Русь и норманны.— М., 1985.— С. 228—229; Херман И. Славяне и скандинавы в ранней истории Балтийского региона // Славяне и скандинавы.— С. 51 та ін.

[36] Ленін В. І. Під чужим прапором // Повне зібр. творів.— Т. 26.— С. 133.

[37] Лебедев Г. С. Эпоха викингов в Северной Европе: Историко-археологические очерки.— Л., 1985.— С. 263.

[38] Кирпичников А. Н., Дубов И. В., Лебедев Г. С. Указ. соч.— С. 201, 205, 274, 361 та ін.

шення ролі норманського елемента в житті східнослов'янського суспільства, оскільки переоцінили джерельні можливості археологічних пам'яток і водночас використовували писемні джерела не завжди всебічно, інколи без урахування здобутків джерелознавства. Вони даремно прагнуть переглянути усталений погляд на «варязьку легенду» «Повісті временних літ» як на вигадку літописців кінця XI — початку XII ст. і наполягають на тому, що легенда про *добровільне закликання* варягів княжити на Русь має «історичну основу і реальний зміст»[39]. Тим часом дослідники історії літописання давно довели, що розповідь складача Початкового зводу 1095 р. (яка потрапила до «Повісті временних літ») про запрошення трьох братів-варягів Рюрика, Трувора і Синеуса правити на Русі з'явилася тому, що, як зауважив Д. С. Лихачов, «у силу історично обумовленої обмеженості свого мислення Нестор і його попередники уявляли собі виникнення державної влади на Русі не внаслідок суспільного розвитку, а з акту «закликання». Адже, пише вчений, традиційним для середньовічної історіографії було оголошення походження правлячої династії від іноземної держави: «Будь-якому явищу суспільного життя у середні віки шукали пояснення на стороні»[40].

Незважаючи на доведену вітчизняною наукою фантастичність «варязької легенди» (в ній у викривленому вигляді міг відбитися хіба що факт прийняття на руську службу норманського конунга з дружиною, що потім узурпував владу в Ладозі, а згодом і в Новгороді), А. М. Кирпичников, І. В. Дубов та Г. С. Лебедєв твердять, що слов'янська знать Ладоги закликала Рюрика на княжіння і це, виявляється, було «далекоглядною акцією», бо в такий спосіб руська панівна верхівка немовби знайшла вихід з міжплемінної і навіть міжнародної кризи. Остання, здається, є винаходом авторів статті. Крім того, вони відстоюють повну історичність особи Рюрика (якого сучасні вчені вважають у кращому разі постаттю напівлегендарною), звеличують Олега, захоплюючись «розмахом» його «діяльності і стратегічної думки»[41]. Однак Олег, як і Рюрик, виступає в літописах не як реальна особа, а як літературний герой.

Рюрик з'явився на світ, слід думати, лише під пером складача Початкового зводу 1095 р. Дехто навіть вважає, що його ввів до літопису сам Нестор на початку XII ст.[42] Найдавніший вітчизняний літопис — київський 1039 р. — так само, як і новгородський 1050 р., не згадують Рюрика. Ніяких даних про нього немає у відомих літературних пам'ятках XI ст.—«Пам'ять і похвала князеві руському Володимиру» Іакова Мніха і «Слово про закон і благодать» Іларіона. В них давньоруська князівська династія починається з Ігоря, а не з Рюрика чи навіть Олега. Іларіон, що писав у першій половині XI ст. і був майже на сто років ближчий від Нестора до подій середини IX ст., називав тільки «великааго кагана нашеа земли Володимера, вънука старааго Игоря, сына же славнааго Святослава»[43]. Створюється враження, що всі ці речі, відомі кожному історикові, котрий досліджує давньоруську проблематику і ознайомлений з основами літописознавства, залишилися таємницею для А. М. Кирпичникова, І. В. Дубова та Г. С. Лебедєва.

У цій праці руссько-скандінавські взаємини викладаються в основному однобоко, акцент зроблено на речах скандінавського походження, навіть якщо їх кількість значно менша, ніж давньоруських, арабських, візантійських, західноєвропейських знахідок. Все це створює, як ми пе-

[39] Там же.— С. 198.

[40] Лихачев Д. С. Великое наследие.— М., 1980.— С. 127.

[41] Кирпичников А. Н., Дубов И. В., Лебедев Г. С. Указ. соч.— С. 193—195.

[42] Лихачев Д. С. Комментарии // Повесть временных лет.— М.; Л., 1950.— Ч. 2.— С. 234.

[43] Молдован А. М. «Слово о законе и благодати» Илариона.— К., 1984.— С. 91 (текст джерела).

реконані, проти бажання авторів далеку від дійсності картину руськоварязьких взаємин.

Якщо навколо особливостей і закономірностей складання Давньоруської держави, етнічної й культурної єдності її народності, характеру взаємин останньої з північними сусідами точилися дискусії, то соціальна сутність і зміст давньоруського суспільства, починаючи з 30-х років нашого століття, взагалі не ставилися ніким з істориків під сумнів. Існувала теорія, згідно з якою східні слов'яни з IX—X ст. вступили до феодальної формації; розвиток феодалізму на Русі викликав до життя державність. Уперше обгрунтована в працях Б. Д. Грекова [44], вона була розвинута Б. О. Рибаковим, О. О. Зіміним, Л. В. Черепніним, В. Т. Пашуто і багатьма іншими дослідниками [45].

Однак у 70—80-х роках зроблено спроби піддати сумнівові феодальний характер давньоруського суспільства і державності X—XII ст. Так, В. І. Горемикіна намагалася довести, нібито Київська Русь була рабовласницькою державою. Ця думка була вперше висловлена нею у книзі 1970 р. [46] і без додання принципово нової аргументації повторена в недавній статті [47]. Вона вважає, що східнослов'янське суспільство з VI—VII ст. було рабовласницьким і лише в XII ст. перетворилося на феодальне. Підставою для таких тверджень є згадки літописів і правових пам'яток, зокрема «Руської Правди» різних редакцій, про те, що на Русі X—XII ст. було ще чимало рабів («холопів»).

Також не феодальним вважає давньоруське суспільство і його державу І. Я. Фроянов [48]. Його зусилля спрямовані на доведення родоплемінної сутності Київської Русі, оскільки в її суспільстві зберігалися деякі інституції і звичаї первіснообщинного ладу. Він гадає, що феодалізм на Русі не утвердився навіть у XII ст. Думки цього історика близькі до поглядів В. І. Горемикіної: як зауважив Л. В. Черепнін, міркування І. Я. Фроянова «ведуть його всупереч фактам до визнання Київської держави XI—XII ст. рабовласницькою» [49]. Послідовники цього історика йдуть ще далі. Один з них, О. Ю. Дворниченко, вважає, що і в XIV—XV ст. феодальне суспільство на Русі ще тільки формувалося [50].

В. І. Горемикіна, І. Я. Фроянов та їх нечисленні однодумці виходять з того, що давньоруський феодалізм не відповідав «класичній моделі» цієї формації: адже на Русі поряд з феодально залежними селянами існували холопи; індивідуальна власність на землю виникла там «пізно» — в XI—XII ст.; полюддя як форма збирання данини була явищем, притаманним ніби лише родоплемінній формації та ін.

Такі погляди хибують насамперед з методологічного боку. Їх автори не враховують, що ідеальної моделі феодалізму ніколи й ніде не

---

[44] Греков Б. Д. Начальный период в истории русского феодализма // Вестник АН СССР.— 1933.— № 7.— С. 14—18; Греков Б. Д. Феодальные отношения в Киевском государстве.— М.; Л., 1935.— 136 с. (з третього видання 1939 р. книжка одержала назву «Київська Русь»).

[45] Див. огляд літератури з цієї проблеми: Черепнин Л. В. Русь: Спорные вопросы истории феодальной земельной собственности в IX—XV вв. // Новосельцев А. П., Пашуто В. Т., Черепнин Л. В. Пути развития феодализма.— М., 1972.— С. 131—146.

[46] Горемыкина В. И. К проблеме истории докапиталистических обществ: (на материале Древней Руси).— Минск, 1970.— 79 с.

[47] Горемыкина В. И. О генезисе феодализма в Древней Руси // Вопр. истории.— 1987.— № 2.— С. 78—102.

[48] Фроянов И. Я. Киевская Русь: Очерки социально-экономической истории.— Л., 1974.— 159 с.; Фроянов И. Я. Киевская Русь: Очерки социально-политической истории.— Л., 1980.— 256 с.

[49] Черепнин Л. В. Еще раз о феодализме в Киевской Руси // Из истории экономической и общественной жизни России.— М., 1976.— С. 22.

[50] Дворниченко А. Ю. О характере социальной борьбы в городских общинах Верхнего Поднепровья и Подвинья в XI—XV вв. // Генезис и развитие феодализма в России: Проблемы социальной и классовой борьбы (Проблемы отечественной и всеобщей истории.— Вып. 9).— Л., 1985.— С. 92.

існувало. Навпаки, у кожній країні цей спосіб виробництва характеризувався своєрідністю, а часом і винятковістю форм вияву. Критикуючи тих, хто висловлював подібні погляди в минулому столітті, Ф. Енгельс писав: «Хіба феодалізм колись відповідав своєму поняттю? Він, що виник у Західнофранкському королівстві, розвинутий далі в Нормандії норвезькими завойовниками, удосконалений французькими норманнами в Англії та Південній Італії, найбільше наблизився до свого поняття в ефемерному Єрусалимському королівстві, яке залишило після себе в «Єрусалимських асизах» найбільш класичний вираз феодального ладу. Невже ж цей лад був фікцією, тому що лише в Палестині він досяг на короткий час цілком класичного виразу, та й то значною мірою лише на папері?» [51].

Відхилення від ілюзорної класичної моделі феодалізму в східнослов'янському суспільстві розцінюються згаданими вченими як його несформованість, незавершеність або навіть відсутність відповідних соціально-економічних відносин на Русі. Насправді ж маємо справу з рисами своєрідності, що відрізняють розвиток феодальної формації в Давньоруській державі від еволюції цього способу виробництва в ряді інших країн.

Більше того, виявляється, що особливості суспільно-економічного життя на Русі X—XII ст., які, на думку В. І. Горемикіної, І. Я. Фроянова та ін., позбавляють начебто давньоруський феодалізм права ним називатися, були характерними для багатьох країн Європи і Сходу. Навіть у Візантії, де феодальне суспільство існувало ще в VII—IX ст., так само, як і на Русі, досить широко застосовувалася праця рабів у ремісничому й сільськогосподарському виробництвах. Подібно до Русі, у Візантії повільно формувалася феодальна вотчина, протягом тривалого відрізку часу зберігалися селянська община і державна власність на землю. Однак хіба можна вважати, що в середньовічній Візантії феодальний лад «був фікцією»? Праця рабів і система одержання данини способом полюддя були характерними для кількох європейських країн, зокрема Англії [52]. Надання князями васалам прибутків з земель, що залишались у власності держави, яке називалося на Русі «кормлінням», існувало також в Англії («бокленд») і Норвегії («вейцла»). Це добре відоме історикам-медієвістам.

Радянськими вченими встановлено, що початковий етап розвитку феодального ладу на Русі був ознаменований утворенням держави (кінець IX ст.). Генезис феодалізму в східнослов'янському суспільстві продовжувався в X, XI і XII ст. Внаслідок так званого окняжіння землі і обкладання даниною раніше вільних общинників виникла державна земельна власність, що панувала до кінця XI — початку XII ст. На XII ст. складається феодальне землеволодіння індивідуального характеру — спочатку князівське, далі боярське і церковне [53].

Що ж стосується рабства (холопства), то воно не визначало характеру способу виробництва на Русі і навіть суттєво не впливало на останній. Цей спосіб для X—XII ст. був повністю феодальним. Холопи використовувалися головним чином у домашньому господарстві феодалів, а посаджені на землю перетворювалися на феодально залежних селян. Для періоду, коли у Східній Європі складалося ранньофеодальне суспільство, там співіснували різні соціальні структури: з одного боку, патріархальне рабство і родоплемінний лад, що розкладалися, з іншого,— новий феодальний лад, що набирав сили. Феодалізм поступово підкорив віджилі соціальні структури. Цьому активно допомагала феодальна держава.

[51] Енгельс Ф. Конраду Шмідту // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 39.— С. 341.

[52] Гуревич А. Я. Проблемы генезиса феодализма в Западной Европе.— М., 1970.— С. 8, 15 та ін.

[53] Черепнин Л. В. Русь: Спорные вопросы истории феодальной земельной собственности в IX—XV вв.— С. 250.

Короткий огляд дискусійних тем історії Київської Русі об'єктивно свідчить про зростання інтересу науковців до названої проблематики. Водночас, на жаль, знижується вимогливість деяких дослідників до своєї праці, мають місце випадки гонитви за сенсаційністю, ігнорування основних принципів сучасної методики джерелознавства. Швидкий розвиток науки вимагає від істориків і археологів, що спеціалізуються з цієї проблематики, рішуче підвищити рівень своїх досліджень.

Н. Ф. Котляр

НЕКОТОРЫЕ ДИСКУССИОННЫЕ ПРОБЛЕМЫ ИСТОРИИ КИЕВСКОЙ РУСИ

Резюме

В последние годы оживились дискуссии вокруг ключевых тем древнерусской истории, в частности характера восточнославянской этнической и культурной общности и зарождения очагов ее государственности, особенностей генезиса феодализма, взаимоотношений с северными соседями. Замкнутость круга письменных источников вынуждает исследователей все шире привлекать для решения общеисторических вопросов источники вещественные, но не всегда из археологического материала делаются правомерные выводы. Некоторые историки и археологи не обладают необходимыми знаниями и навыками в области источниковедения, особенно летописеведения, вследствие чего письменные памятники толкуются ими произвольно, что приводит к выдвижению научно некорректных мнений и концепций.

В статье изложены взгляды современной науки на восточнославянскую общность и особенности складывания ее государственности. Подвержены критике попытки изобразить Новгород основным центром консолидации Древнерусского государства в IX в., а ильменских славян — оторвать от других восточных славян. Показана несостоятельность мнений об «исторической основе и реальном содержании» легенды о призвании варягов на Русь, помещенной в летописи, о существовании особой «балтийской цивилизации», куда якобы вместе с норманнами входили балты и восточные славяне. В критическом плане рассмотрены далекие от науки теории о рабовладельческом или родоплеменном характере Киевской Руси X—XII вв.

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

СПОГАДИ ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ЖИТТЯ І ДІЯЛЬНОСТІ В. І. ЛЕНІНА В ПЕРІОД ПІДГОТОВКИ ТА ПРОВЕДЕННЯ ЖОВТНЕВОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

(липень — жовтень 1917 р.)

Чотири місяці 1917 р.—від липневих подій до перемоги Жовтневого збройного повстання в Петрограді — порівняно недовгий, однак досить насичений епохальними подіями період у вітчизняній та світовій історії. В Росії під керівництвом партії більшовиків було підготовлено та переможно здійснено першу в світі соціалістичну революцію. Натхненником, організатором і вождем її був Володимир Ілліч Ленін. Незважаючи на те, що йому довелося 110 діб перебувати у підпіллі, він чутливо тримав руку на «пульсі революції». На жаль, документальних джерел, у яких було б відображено всю багатогранну діяльність В. І. Леніна у той період, особливо під час перебування в підпіллі, дійшло до нас небагато. Це, насамперед, праці самого вождя, написані у липні — жовтні 1917 р., та партійні документи. Вони свідчать про величезну теоретичну та організаторську діяльність Володимира Ілліча в період підготовки й проведення повстання у Петрограді. Що ж до перебування вождя у підпіллі, його зустрічей і розмов з членами ЦК РСДРП(б), ВРК, Військової організації, а також учасниками штурму Зимового палацу, то велику роль для з'ясування подробиць його біографії відіграли спогади сучасників. Чимало важливих фактів з життя і діяльності Володимира Ілліча історичній науці стало відомо тільки з них, і ці факти є унікальними.

Особливе місце серед всієї мемуарної літератури про В. І. Леніна займають спогади сучасників, які були опубліковані у перше двадцятиріччя Радянської влади. Автор статті ставить перед собою завдання проаналізувати ці мемуари сучасників вождя, визначити їх роль та місце серед інших історичних джерел, встановити помилки та неточності й показати, якою мірою дані про В. І. Леніна у період підготовки та проведення Жовтневої революції введені до наукового обігу.

Отже, як відомо, вранці 5 липня 1917 р. В. І. Ленін перейшов на нелегальне становище. Про перший день і наступну ніч його перебування в умовах конспірації розповіла господарка квартири, де перебував Володимир Ілліч, М. Сулімова [1]. Вона повідомила, що після прибуття на її квартиру Володимир Ілліч попросив принести всі свіжі газети, детально ознайомився з їх матеріалами, а потім сів за написання статей. В середині дня його відвідали Сталін, Зінов'єв, Томський та ін. Було проведено невелику нараду, на якій відбувся обмін думками про поточний момент і завдання партії.

Цікаві факти про зустріч В. І. Леніна з членами ЦК та ПК в сторожці заводу «Російський Рено», а також про нараду на квартирі М. В. Фофанової увечері 6 липня розповіли І. Ашкеназі, М. Лаціс та М. Подвойський [2], який повідомляє, що учасники наради висловилися

[1] Сулимова М. Июльские дни // Правда.— 1924.— 16 июля.

[2] Ашкенази И. Из истории июльских дней // Известия.— 1918.— 6 нояб.; Лацис М. Июльские дни в Петрограде: Из дневника агитатора // Пролет. революция.— 1923.— № 5.— С. 115; Лацис М. Встречи, которые не забываются // О Ленине: Сб. воспоминаний.— Л., 1925.— Т. 1.— С. 108; Подвойский Н. Военная организация ЦК РСДРП(б) и Военно-революционный комитет в 1917 г. // Красн. летопись.— 1923.— № 6.— С. 84; Подвойский Н. Июльские дни // Правда.— 1925.— 18 июля.

за те, щоб не переводити партію на нелегальне становище, а здійснити це лише тоді, коли буде ясно, що її легальна діяльність неможлива.

Багато цінних матеріалів для вивчення біографії вождя цього періоду повідомляє С. Аллілуєв [3], на квартирі якого певний час нелегально проживав Володимир Ілліч. Із спогадів видно, що В. І. Ленін в ці дні дуже напружено працював над розробкою тактики партії: вивчав матеріали преси, писав статті у «Правду» і записки в ЦК. Зустрічався і розмовляв з Сталіним, Стасовою, Крупською, Ульяновою та іншими. Особливо він цікавився питанням, як сприймають липневі події робітники Петрограда.

Про нараду членів ЦК за участю В. І. Леніна 7 липня на квартирі С. Аллілуєва, на якому детально обговорювалось питання про явку вождя на суд Тимчасового уряду, розповідає його учасник С. Орджонікідзе [4]. Спогади показують, що спочатку єдиної думки в цьому питанні серед учасників не було. Це говорить про те, що не всі керівники партії правильно оцінювали поточний момент. І тільки після переговорів з представниками Тимчасового уряду вони прийшли до єдино правильного висновку: Володимиру Іллічу на суд Тимчасового уряду ні в якому разі не слід з'являтися, а необхідно перейти до суворої конспірації.

Детально про життя і діяльність В. І. Леніна розповідає у своїх спогадах А. Шотман [5], якого ЦК спеціально зобов'язав виконувати функції зв'язківця зі своїм вождем. Автор спогадів, якому довелося майже кожного дня зустрічатися і розмовляти з Володимиром Іллічем у Розливі, розповідає, що Володимир Ілліч мав тісний зв'язок з ЦК, ПК і був добре обізнаний з життям партії. Сам автор регулярно привозив туди газети, журнали, брошури, книги, інші матеріали, розповідав про всі новини, які йому були відомі, доніс до нас окремі думки й висловлювання вождя про перспективи розвитку революції. «Дуже жаль,— відзначав А. Шотман,— що я не вивчив раніше стенографію і не записав тоді все, про що він говорив. Але згадуючи розмову біля копни сіна, я переконуюсь, що більшість з того, що склалося після Жовтневої революції, Володимир Ілліч ще тоді передбачав».

Про перебування В. І. Леніна в Розливі розповідає і господар квартири, робітник Сестрорецького заводу М. Ємельянов [6]. Він детально описав робочий день вождя та умови його роботи, розповів, як був організований зв'язок між В. І. Леніним і ЦК, вказав імена товаришів, що приїжджали в Розлив. «Цей курінь,— згадував автор,— варто було б назвати штабом революції» [7].

Поділився своїми враженнями про зустрічі з В. І. Леніним у Розливі й С. Орджонікідзе [8]. Із спогадів видно, що він грунтовно розповів вождю про становище в країні і Петрограді, настрій робітників і солдатів, про роботу Петроградської Ради та інші справи. Цю інформацію Ілліч вислухав з великою увагою, а потім дав ряд порад для налагодження партійної роботи в умовах конспірації, рекомендував поряд з легальним ЦК утворити його підпільний осередок і нелегальний друкований орган партії, передав кілька матеріалів для ЦК.

Про життя та діяльність В. І. Леніна у Фінляндії багато унікальних фактів стало відомо історичній науці із спогадів учасників зустрі-

---

[3] Аллилуев С. Воспоминания // Петроград. правда.— 1922.— 16 июля; Аллилуев С. Мои воспоминания // Об Ильиче: Сб. статей, воспоминаний, документов и некоторых материалов.— Л., 1924.— С. 34—37; Аллилуев С. После июльских дней // Правда.— 1926.— 21 янв.; Аллилуев С. Как у меня скрывался Ильич. Последнее подполье Ильича: Сб. воспоминаний.—М., 1934.—С. 29—33.

[4] Орджоникидзе С. Ильич в июльские дни // Правда.— 1924.— 28 марта.

[5] Шотман А. Тов. Ленин в подполье // Правда.— 1921.— 6—7 нояб.

[6] Емельянов Н. Таинственный шалаш // Красн. летопись.— 1922.— № 4.— С. 133—139; Емельянов Н. Мои воспоминания о работе в партии и встречах с Ильичем // История пролетариата.— 1933.— № 4.— С. 158—167.

[7] Емельянов Н. Таинственный шалаш.— С. 134.

[8] Орджоникидзе С. Ильич в июльские дни.

чей з вождем Н. Крупської, Г. Ровіо, К. Маннера, Ю. та Л. Латукки, Л. Парвіайнен, О. Шотмана, Е. Рах'ї та ін.[9]

Діяльність Володимира Ілліча на останній конспіративній квартирі у жовтні 1917 р. показали член Московського комітету більшовиків Й. П'ятницький, зв'язківець ЦК Е. Рах'я та господарка цієї квартири М. Фофанова [10].

Знайшло відображення в спогадах сучасників питання про роль В. І. Леніна в організації підготовки і проведення перемоги Жовтневого збройного повстання. Першим кілька спогадів написав один із керівників Військової організації при ЦК РСДРП(б) В. Невський [11]. Він згадував, що Володимир Ілліч, ще перебуваючи в підпіллі, завжди піклувався про Військову організацію, про її зростання, зв'язок з військовими частинами гарнізонів та міст, а також брав участь в її засіданнях, давав цінні поради. Важливо, що ще в 1919 р. він зазначив, що головна роль у підготовці повстання, поваленні влади капіталістів і встановленні диктатури пролетаріату належить В. І. Леніну [12]. Під час зустрічі з Іллічем на конспіративній квартирі В. Невський відмітив його характерну рису — уміння шляхом глибокої аргументації переконувати у правоті своїх висновків. Пізніше, у 1922 р., згадуючи про цю зустріч, він писав: «З яким величезним запасом віри в нашу справу я виходив від Володимира Ілліча! Від моїх сумнівів не лишилося й сліду» [13].

Особливий інтерес становлять спогади М. І. Подвойського [14], який також був одним з керівників Військової організації та ВРК і постійно відчував на собі вплив Леніна в історичні Жовтневі дні. Він повідомляє важливі дані про створення цієї організації, її склад, про агітацію більшовиків серед солдатів Тимчасового уряду з метою залучення їх на свій бік, докладно описує події, розробку тактики партії після липневих подій, про роботу VI з'їзду РСДРП(б). М. Подвойський розповідає, що особливо великого значення В. І. Ленін надавав завоюванню робітничим класом політичної влади до відкриття II з'їзду Рад. Під час штурму Зимового палацу Володимир Ілліч надсилав йому, В. О. Антонову-Овсієнку та Г. І. Чудновському багато записок, у яких вимагав неодмінно оволодіти Зимовим палацом до початку з'їзду [15]. Член ВРК, учасник штурму Зимового В. О. Антонов-Овсієнко у своїх спогадах

---

[9] Ровио Г. Как тов. Ленин скрывался у гельсингфорского «полицмейстера» // Красн. летопись.— 1922.— № 5.— С. 303—305; Маннер К. Несколько личных воспоминаний о Ленине // Красн. летопись.— 1924.— № 1.— С. 50—53; Латукка Ю. Ленин в 1917 году в подполье в Финляндии // Об Ильиче.— Л., 1924.— С. 37—42; Латукка Л. Ленин в Выборге // Красн. газета.— 1927.— 3 нояб.; Шотман А. Тов. Ленин в подполье.— М., 1932.— С. 20—29; Крупская Н. Воспоминания о Ленине.— М., 1933.— Ч. 1 и 2.— С. 285—288; Рахья Э. Последнее подполье Владимира Ильича // Красн. летопись.— 1934.— № 1.— С. 84—86; Парвиайнен М. Как Ленин скрывался в финляндской деревушке Ялкала // Рассказы рабочих о Ленине.— М., 1934.— С 64—66; Парвиайнен Л. Ялкала — Гельсингфорс — Выборг // Там же.— С. 67—68.

[10] Пятницкий О. Из моей работы в Московском комитете // От Февраля к Октябрю (в Москве): Сб. статей, воспоминаний, документов.— М., 1923.— Вып. 1.— С. 58—60; Фофанова М. Из воспоминаний 1917 года // Правда.— 1928.— 22 янв.; Фофанова М. Последняя конспиративная квартира Ленина // В дни Великой пролетарской революции: Сб. статей, воспоминаний, документов.— М., 1937.— С. 108—112; Рахья Э. Мои предоктябрьские и послеоктябрьские встречи с Лениным // Новый мир.— 1934.— № 1.— С. 25—39.

[11] Невский В. Народные массы в Октябрьской революции // Известия.— 1918.— 6 нояб.; Невский В. Военная организация и Октябрьская революция // Красноармеец.— 1919.— № 10—15.— С. 39—44; Невский В. Историческое заседание ЦК РСДРП(б) накануне Октябрьского восстания // Красн. летопись.— 1922.— № 2—3.— С. 316—318 та ін.

[12] Невский В. Военная организация и Октябрьская революция.— С. 43.

[13] Невский В. Две встречи // Красн. летопись.— 1922.— № 4.— С. 145.

[14] Подвойский Н. Как произошла Октябрьская революция // Известия. — 1918.—6 нояб.; Подвойский Н. Ленин в Октябрьские дни // Известия.—1920.—23 апр.; Подвойский Н. Организация восстания // Известия.—1927.—2 нояб.

[15] Див.: Воспоминания об Октябрьском перевороте // Пролет. революция.— 1922.— № 10.— С. 78.

також описує Жовтневі дні в Петрограді [16]. Як і М. І. Подвойський та В. І. Невський, він докладно висвітлює питання, пов'язані з організацією Червоної гвардії, ВРК, підготовкою повстання. Автор розповідає, що В. І. Ленін дуже цікавився Балтійським флотом та його участю у революції, підкреслює своєчасність і важливість вказівок та порад Ілліча про залучення матросів до справи революції [17].

Про свої зустрічі з В. І. Леніним розповідає В. Д. Бонч-Бруєвич, який тривалий час працював поруч з вождем як у жовтневі дні 1917 р., так і після революції. У цих спогадах показана роль Ілліча у виробленні та проведенні тактики більшовиків у період підготовки до повстання. Особливо запам'ятався йому Володимир Ілліч у Жовтневі дні, коли він цілодобово керував складним механізмом повстання, і, переборюючи велику втому, пізно вночі розробляв тексти декретів про мир та землю, щоб оголосити їх на II з'їзді Рад [18].

Цікаві дані про зустрічі з Леніним у Жовтневі дні навів А. Ломов. У його спогадах, опублікованих в першу річницю Жовтня [19], зазначалося, що увечері 24 жовтня, після прибуття в Смольний В. І. Ленін весь час перебував або в кімнаті ЦК, або в кімнаті ВРК та направляв їх діяльність. Володимир Ілліч одразу безпосередньо взяв керівництво повстанням у свої руки, дав вказівку негайно захопити всі найважливіші урядові та державні установи.

Про участь В. І. Леніна в роботі II з'їзду Рад, про розробку ним перших радянських декретів про мир та землю, організацію роботи державних органів управління розповіли в своїх мемуарах А. Луначарський, В. Мілютін, В. Чубар, О. Коллонтай [20].

Незважаючи на те, що ці перші спогади сучасників історичних революційних подій містять деякі неточні дати, уривчасто відтворюють той буремний час, вони є цінним джерелом. Однак у них роль В. І. Леніна як організатора та керівника Жовтневого збройного повстання в Петрограді не була детально розкрита. Це можна пояснити тим, що ці спогади присвячувалися революційним подіям в цілому. Але вже тоді всі мемуаристи підкреслювали, що вождем, натхненником і справжнім керівником Жовтневого збройного повстання був В. І. Ленін.

Чимало мемуарів, присвячених безпосередньо ролі В. І. Леніна у Жовтні, з'явилося після його смерті [21]. Їх автори — активні учасники збройного повстання в Петрограді — розповідають про свої зустрічі з вождем у ті історичні дні. «Ленін тоді був втіленням великої волі мас — перемогти щоб то не стало,— згадував член ЦК і ВРК А. Бубнов.— На засіданнях Центрального Комітету він громив тих, хто хитався, безпощадно відкидав їх в сторону. Як вождь повстання, він спокійно

[13] Антонов-Овсеенко В. Октябрьская буря // Известия.— 1918.— 6 нояб.; Антонов-Овсеенко В. Повесть Октябрьских дней // Красноармеец.— 1920.— № 28—30.— С. 18—29; Антонов-Овсеенко В. Взятие Зимнего дворца // Пролет. революция.— 1922.— № 10.— С. 118—129; Антонов-Овсеенко В. В семнадцатом году.— М., 1933.— С. 267—269.

[17] Антонов-Овсеенко В. Взятие Зимнего дворца.— С. 125.

[18] Бонч-Бруевич В. От июля к Октябрю // Пролет. революция.— 1922.— № 10.— С. 71.

[19] Ломов А. В дни бури и натиска // Известия.— 1918.— 6 нояб.

[20] Луначарский А. Смольный в великую ночь // Пламя.— 1918.— № 27.— С. 440—443; Милютин В. Октябрьский переворот. Как произошло название «Народный комиссар» // Известия.— 1918.— 6 нояб.; Чубарь В. Октябрьские дни 1917 года // Народное хозяйство.— 1918.— № 11.— С. 23—25; Коллонтай А. Рука истории // Красноармеец.— 1919.— № 10—15.— С. 68—71.

[21] Мехоношин К. Из воспоминаний о тов. Ленине // Политработник.— 1924.— № 2—3.— С. 9; Лозовский С. Отрывки воспоминаний // Великий стратег классовой войны.— М., 1924.— С. 86—104; Адамович Е. Встречи с Владимиром Ильичем // Летопись революции. — 1925. — № 1. — С. 13; Голощекин Ф. Отрывки воспоминаний // О Ленине. Сб. воспоминаний.— Л., 1925.— Т. I.— С. 59—63; Скрыпник М. Ильич в Смольном // Правда.— 1926.— 22 янв.; Бубнов А. Ленин в октябрьские дни // Известия.— 1927.— 6—7 нояб.; Стеклов Ю. В этот день // Вечерняя Москва.— 1927.— 5 нояб.

враховував обставини, що складалися, і твердо направляв справу до перемоги. Володимир Ілліч в ці дні великого перевороту був бадьорий, веселий, сяяв увесь зсередини якимось особливим світлом, був непохитним, упевненим, твердим» [22].

Член ВРК К. Мєхоношин, оцінюючи роль Леніна в цілому, писав: «В дні Жовтневої революції тов. Ленін був єдиною людиною, яка у кожний момент мала найбільш правильне уявлення про хід боротьби. До нього, як в центр, якось само собою надходила вся інформація з місць, завдяки чому він завжди своєчасно встигав дати найцінніші вказівки, своєчасно підмітити небезпеку в тому чи іншому місці. Ленін був справжнім головнокомандуючим всіма збройними силами Жовтневої революції, а під його керівництвом працював «штаб», якого ніколи не мав ні один воєначальник...» [23]

З цих спогадів видно, що їх автори не прагнули відтворити якийнебудь окремий факт із своїх зустрічей з Іллічем. Вони намагались показати взагалі ту історичну роль, яку Ленін відіграв у всесвітній історії. Тому його багатогранну діяльність відображено у найбільш істотних рисах: перед нами постає велетенська фігура вождя революції, партії і трудящих мас в кульмінаційний момент розвитку людства.

Говорячи в цілому про спогади, можна сказати, що вони писалися по свіжих слідах революційних подій, коли людська пам'ять ще чітко зберігала окремі штрихи й деталі тих полум'яних років. Як правило, вони короткі і не несуть відбитку прочитаних документів та спогадів інших учасників, зберігають колорит епохи. На їх написанні, особливо на тих, що з'явилися у 20-ті роки, ще не позначився відбиток культу особи Сталіна, який відчувається на мемуарах другої половини 30-х років. Перші з названих спогадів — найбільш точні, в них менше вимислів та перекручень. Цьому сприяло, що в ті роки ще було багато живих свідків та учасників революційних подій. Зазначимо, що більшість рукописів авторів про Жовтень та роль в ньому В. І. Леніна рецензувалася активними учасниками революції, соратниками та близькими вождя, особливо Н. К. Крупською, М. І. Ульяновою, А. І. Ульяновою-Єлізаровою, В. Д. Бонч-Бруєвичем, співробітниками Інституту Маркса, Енгельса, Леніна. Їх зауваження позитивно сприяли виданню достовірних спогадів про В. І. Леніна.

Але не всі автори — учасники жовтневих подій — об'єктивно відображували в своїх спогадах чи розповідях історичні факти, роль окремих осіб. Це насамперед стосується спогадів Л. Троцького. Він не раз робив спроби перекрутити історію Жовтня, применшити роль в ній В. І. Леніна, приписати своїй особі вирішальну роль у перемозі збройного повстання. Так, 7 листопада 1920 р. під час зустрічі на засіданні учасників Жовтневого повстання в Петрограді він говорив, що нібито В. І. Леніну, який знаходився у Фінляндії до повернення в Росію, «не було достатньо відомі події, що відбувалися» в країні, і що Володимир Ілліч «не надавав такого великого значення виключно повстанню Пітерського гарнізону» [24], якого надавав йому він — Троцький. І згодом у своїх спогадах «Від Лютого до Жовтня» і «Від Жовтня до Бреста», опублікованих у 1924 р., він же відкрито виступив с претензією на особливу роль у Жовтневій революції. Партія, активні учасники революційних подій дали рішучу відсіч спробам Л. Троцького фальсифікувати історію, применшити роль В. І. Леніна, підмінити ленінізм троцькізмом.

Тенденційністю відзначаються й спогади Г. Зінов'єва «Ленін у липневі дні», написані у 1927 р.[25] Відомо, що автор разом з Володимиром Іллічем переховувався в липні 1917 р. в Розливі, був свідком зустрічей

[22] Бубнов А. Ленин в Октябрьские дни.
[23] Мехоношин К. Из воспоминаний о тов. Ленине.— С. 9.
[24] Див.: Пролет. революции.— 1922.— № 10.— С. 67—68.
[25] Див.: Там же.— 1927.— № 8—9.— С. 67—72.

та бесід вождя з членами і зв'язківцями ЦК, напруженої його праці по розробці тактики партії, безпосереднього керівництва роботою VI з'їзду тощо. Однак своє спільне перебування з В. І. Леніним у липневі дні 1917 р., ім'я вождя він намагався використати у спогадах для того, щоб обілити у той час свою фракційну діяльність проти генеральної лінії партії.

Непослідовністю у висвітленні історії Жовтня відзначаються статті Й. Сталіна, написані в різні періоди свого життя. Як і багато інших авторів спогадів, він у перші роки Радянської влади був однозначний в оцінці ролі В. І. Леніна у перемозі збройного повстання в Петрограді. «Натхненником перевороту,—писав Й. Сталін у 1918 р. в «Правде»,—з початку і до кінця був ЦК партії на чолі з тов. Леніним» [26]. Такої ж думки він був і в 1924 р. [27] Але в 30-ті роки історія Великого Жовтня під впливом культу особи Сталіна вже була викривлена. Зокрема, в стислому курсі «Истории ВКП(б)» писалося: «16 жовтня відбулося розширене засідання ЦК партії. На ньому був вибраний партійний центр по керівництву повстанням на чолі з тов. Сталіним. Цей партійний центр був керівним ядром Військово-революційного комітету при Петроградській Раді і керував практично всім повстанням» [28].

Трапляється немало неточних даних, фактів і в мемуарах, авторів яких ніяк не можна запідозрити в тенденційності чи свідомому викривленні історичних подій. Це можна пояснити тим, що окремі деталі з плином часу в людській пам'яті поступово стираються. Особливо багато неточностей зустрічається при датуванні тих чи інших подій. Так, М. Сулімова вважає, нібито Ілліч жив у неї на квартирі два дні — 5 і 6 липня і тільки 7 липня перейшов в інше місце [29]. Проте встановлено, що 6 липня Володимир Ілліч не міг бути на Петроградській стороні, де знаходилася квартира М. Сулімової, бо весь день і наступну ніч він провів у Виборзькому районі [30].

Особливо багато розходжень у датах містять уже згадані спогади С. Аллілуєва. В одних варіантах автор вказує дату приходу В. І. Леніна на його квартиру 4 липня, в інших — 6. Але жодна із зазначених ним дат не відповідає дійсності. Відомо, що 6 липня Володимир Ілліч не був на квартирі С. Аллілуєва, а прибув до нього тільки вранці 7 липня [31]. Щодо дати від'їзду В. І. Леніна в Розлив, то С. Аллілуєв ще більш непослідовний. Він вказує 7, 9, 10 і найчастіше 11 липня. Очевидно, саме тому останнє число довгий час вважалося датою переїзду Володимира Ілліча до М. Ємельянова в Розлив.

Забув, коли прибув Ілліч у Розлив, й сам М. Ємельянов. Він вважає, що ще 3 липня до нього приїжджав зв'язківець Центрального Комітету РСДРП(б) В. Зоф, який передав рішення ЦК про організацію підпілля для В. І. Леніна, і що нібито в ніч на 5 липня Володимир Ілліч прибув у Розлив [32]. Якщо вірити цьому, то виходить, що Центральний Комітет партії прийняв рішення про переховування В. І. Леніна ще до переходу контрреволюції в наступ. Ясно, що у той час не було ніяких підстав ЦК приймати таке рішення, а В. І. Леніну переходити на нелегальне становище. Дослідник С. Мірер, проаналізувавши джерела й ретельно вивчивши всі обставини переїзду, дійшов висновку, що Володимир Ілліч переїхав у Розлив в ніч на 10 липня [33].

---

[26] Сталин И. Октябрьский переворот // Правда.— 1918.— 6 нояб.

[27] Див.: Сталин И. О Ленине // Правда. — 1924. — 12 февр.

[28] История Всесоюзной Коммунистической партии (большевиков). Краткий курс.— М., 1938.— С. 197.

[29] Сулимова М. Июльские дни // Правда.— 1924.— 1 июля.

[30] Див.: Владимир Ильич Ленин: Биографич. хроника.— М.— 1973.— Т. 4.— С. 278—281.

[31] Див.: Там же.— С. 281.

[32] Емельянов Н. Таинственный шалаш // Красн. летопись.— 1922.— № 4.— С. 133.

[33] Мирер С. Относительно даты переезда В. И. Ленина в Разлив.— Вопр. ист. КПСС.— 1957.— № 4.— С. 128—132.

У спогадах Е. Рах'ї, Л. Парвіайнен, Г. Ялави, Г. Ровіо вказані різні дати переїзду В. І. Леніна з Розливу до Фінляндії. Нині встановлено, що не пізніше 6 серпня Володимир Ілліч покинув Розлив і виїхав до станції Удельна, вночі та наступного дня перебував на квартирі робітника заводу «Айваз» Е. Кальське, пізно ввечері переїжджає через кордон у Фінляндію на станцію Теріоки, зупиняється у селі Ялкала, 7—8 серпня нелегально прибуває в Лахті, 9 серпня переїжджає на ст. Мальме і о 22 годині 30 хвилин відбуває в Гельсінгфорс [34].

Не збігаються дані мемуаристів про дату переїзду В. І. Леніна із Гельсінгфорса до Виборга. Г. Ровіо здається, що це було в кінці вересня або на початку жовтня [35], Н. Крупська називає кінець вересня [36], а Ю. Латукка вказує дату — 17 вересня [37]. Деякий час дата 17 вересня серед істориків не викликала сумніву. Але дослідник П. Міхрін висловив думку, що Володимир Ілліч прибув до Виборга 26 або 27 вересня [38]. Але не всі автори вважають її достовірною. У «Биографической хронике» дата приїзду Леніна у Виборг зазначена 23 або 24 вересня [39].

Дуже багато розходжень зустрічається у відображенні дати приїзду В. І. Леніна з Виборга до Петрограда. За словами О. Шотмана та М. Фофанової, Володимир Ілліч повернувся до столиці наприкінці вересня [40], Е. Рах'я вважає, що це могло бути наприкінці вересня або на початку жовтня [41]. Ю. Латукка, Г. Ялава, Н. Крупська у зв'язку з цим називають дату 7 жовтня [42].

З документальних матеріалів у нашому розпорядженні є лише одне джерело — протокол засідання Центрального Комітету РСДРП(б) від 3 жовтня 1917 р. Запис його свідчить, що ЦК пропонував В. І. Леніну переїхати до Петрограда для того, «щоб був можливим постійний й тісний зв'язок» [43].

Зважаючи на суперечливість даних очевидців та обмеженість кола інших матеріалів, дату переїзду В. І. Леніна з Виборга до Петрограда ще точно не встановлено. Під час дискусії у середині 60-х років визначилися дві точки зору: перша (П. Міхрін) обстоює дату 29 вересня; друга (І. Мінц, А. Великанова) — 7 жовтня [44]. Упорядники багатотомної Біохроніки Леніна вважають, що він міг прибути до Петрограда в один із днів між 3 і 10 жовтня за старим стилем [45].

Деякі мемуаристи не пам'ятають дати історичного засідання ЦК за участю В. І. Леніна, яке відбулося в Лісному і на якому було прийнято рішення про підготовку збройного повстання. Так, О. Шотман

---

[34] Див.: Владимир Ильич Ленин: Биографич. хроника.— Т. 4.— С. 315—319.

[35] Ровио Г. Как тов. Ленин скрывался у гельсингфорского «полицмейстера».— С. 305.

[36] Крупская Н. Воспоминания о Ленине.— С. 289.

[37] Латукка Ю. Ленин в 1917 г. в подполье в Финляндии // Об Ильиче.— Л., 1924.— С. 37.

[38] Михрин П. Выступление на Всесоюзной научной сессии, состоявшейся 13—16 ноября 1962 г. в Ленинграде // Ленин и Октябрьское вооруженное восстание в Петрограде.— М., 1964.— С. 121.

[39] Див.: Владимир Ильич Ленин: Биографич. хроника.— Т. 4.— С. 359.

[40] Шотман А. Тов. Ленин в подполье; Шотман А. Ленин накануне Октября // О Ленине.— Л., 1925.— С. 112—124; Фофанова М. Последняя конспиративная квартира Ленина // В дни Великой пролетарской революции: Сб. статей, воспоминаний, документов.— М., 1937.— С. 108—112.

[41] Рахья Э. От Выборга к Октябрю // Ленинград. правда.— 1927.— 20 июля; Рахья Э. Воспоминания // Рассказы рабочих о Ленине: Сб. воспоминаний.— М., 1934.— С. 77.

[42] Латукка Ю. Ленин в 1917 г. в подполье в Финляндии.— С. 37; Ялава Г. Две встречи с Лениным на паровозе // Ленинград. правда.— 1924.— 16 апр.; Крупская Н. Воспоминания о Ленине.— С. 289.

[43] Див.: Протоколы Центрального Комитета РСДРП(б). Август 1917 — февраль 1918.— М., 1958.— С. 74.

[44] Див.: Ленин и Октябрьское вооруженное восстание в Петрограде. Материалы Всесоюзной научной сессии, состоявшейся 13—16 ноября 1962 г. в г. Ленинграде. — М.— 1964.— С. 119—139, 467.

[45] Див.: Владимир Ильич Ленин: Биографич. хроника.— Т. 4.— С. 373.

твердив, що це засідання відбулося не 16, а 20 жовтня [46]. І після перероблення цих спогадів у 1932 р., коли вже був опублікований протокол цього засідання з точною датою [47], автор не виправив цієї помилки [48].

Суперечливі дані про день зустрічі Леніна з працівниками Військової організації на конспіративній квартирі робітника Д. Павлова у жовтні 1917 р. повідомляють М. Подвойський, В. Антонов-Овсієнко та В. Невський. Перший з них у своїх спогадах називає дати зустрічі 16, 17 і раніше 16 жовтня [49]. Із спогадів В. Антонова-Овсієнка можна зрозуміти, що вона відбулася між 13 і 16 жовтня, та 19 і навіть 20 жовтня [50]. За свідченням В. Невського, ця зустріч відбулася у 20-х числах жовтня [51]. На жаль, документальних джерел про цю зустріч ми не маємо. Історики Є. Орєхова та О. Покровський зробили спробу дослідити це питання і дійшли висновку, що В. І. Ленін провів з працівниками Військової організації дві такі зустрічі: перша відбулася між 13 і 16 жовтня, друга — не раніше 19—20 жовтня [52].

У деяких авторів мемуарів у пам'яті стерлися обставини, за яких відбувалися події, пов'язані з життям В. І. Леніна. Так, М. Ємельянов твердить, що з квартири С. Аллілуєва на Приморський вокзал Володимир Ілліч приїхав у закритій кареті [53], насправді ж він прийшов пішки [54]. Викликають також сумнів спогади М. Ємельянова про те, що нібито до В. І. Леніна в Розлив «кожного дня приїжджали товариші від ЦК, іноді — по десять чоловік [55]. Безперечно, зв'язок між Іллічем та ЦК був добре налагоджений. Однак такі великі групи навряд чи могли відвідувати Володимира Ілліча, оскільки за ним пильно полювали агенти Тимчасового уряду. Пізніше й сам автор писав про це інакше. Він відзначав, що великі делегації у Розлив до В. І. Леніна не приїжджали, тому що «була сувора конспірація» [56].

Не відповідає дійсності й свідчення Г. Ровіо про те, що до В. І. Леніна в Гельсінгфорс «кілька разів» приїжджав О. Шотман [57]. Останній сам відзначав, що після переїзду В. І. Леніна в Гельсінгфорс на квартиру Г. Ровіо він визнав свою місію виконаною та після приїзду до Петрограда одержав від ЦК відрядження на Урал. Після повернення з Уралу він застав Володимира Ілліча вже у Виборзі [58]. Ці слова

---

[46] Шотман А. Ленин накануне Октября // О Ленине: Сб. воспоминаний.— С. 112—124.

[47] Див.: Пролет. революция.— 1927.— № 10.— С. 272—287.

[48] Шотман А. Ленин в подполье.— М., 1932.— С. 30.

[49] Подвойский Н. Как произошла Октябрьская революция; Подвойский Н. Канун Октября // Всеобуч и спорт.— 1919.— № 1.— С. 18—20; Подвойский Н. Военная организация ЦК РСДРП(б) и Военно-революционный комитет в 1917 г.— С. 19; Подвойский Н. Красная гвардия в Октябрьские дни.— М.; Л., 1927.— С. 16—18.

[50] Антонов-Овсеенко В. Октябрьская буря; Антонов-Овсеенко В. В Октябрьские дни // Красноармеец.— 1919.— № 10—15.— С. 28—32; Антонов-Овсеенко В. В семнадцатом году.— М., 1933.— С. 267—269.

[51] Невский В. Военная организация и Октябрьская революция // Красноармеец.— 1919.— № 10—15.— С. 39—44; Невский В. Две встречи // Красн. летопись.— 1922.— № 4.— С. 145—146.

[52] Орехова Е., Покровский А. О датировке встреч В. И. Ленина с руководителями Военной организации большевиков и Петроградского ВРК в октябре 1917 г. // Источниковедение истории советского общества.— М., 1968.— Вып. 2.— С. 56—78.

[53] Емельянов Н. Таинственный шалаш.— С. 133.

[54] Аллилуев С. Поправка к статье «Таинственный шалаш» // Красн. летопись.—1922.—№ 5. — С. 354.

[55] Емельянов Н. Мои воспоминания о работе в партии и встречах с Ильичем.— С. 159.

[56] Парт. арх. Ін-ту історії партії при Ленінградському обкомі КПРС, ф. 4000, оп. 5, спр. 3446, арк. 22 зв.

[57] Ровио Г. Как тов. Ленин скрывался у гельсингфорского «полицмейстера».— С. 306.

[58] Шотман А. Тов. Ленин в подполье.— Л., 1924, с. 20.

О. Шотмана документально підтверджуються [59].

Не співпадають дані О. Шотмана про результати голосування на засіданні ЦК 16 жовтня з опублікованим протоколом. За його свідченням, за резолюцію В. І. Леніна голосувало 14, проти — 2, утрималося — 6 чол. [60], а у протоколі це виглядає так: за — 19, проти — 2, утрималося — 4 чол.[61]

Серед учасників зустрічі з В. І. Леніним на конспіративній квартирі Д. Павлова в Лісному М. Подвойський називає, крім В. Антонова-Овсієнка та В. Невського, ще Ф. Раскольникова і Х. Раковського [62]. Про Ф. Раскольникова не згадують ні учасники зустрічі В. Антонов-Овсієнко та В. Невський, ні сам Ф. Раскольников [63]. Що ж до Х. Раковського, то тут явна помилка, бо сам він у своїй автобіографії відзначав, що Жовтневу революцію він зустрів у Стокгольмі [64].

Деякі автори спогадів намагалися передати зміст розмови з В. І. Леніним. Це дуже важливо. Завдяки цьому нам відомо, яку оцінку давав Володимир Ілліч тим або іншим подіям. Однак у деяких мемуарах, наприклад С. Орджонікідзе та М. Подвойського, окремі думки та висловлювання В. І. Леніна іноді передано досить довільно. С. Орджонікідзе зазначав, що Ілліч під час перебування в Розливі нібито мало покладався на Ради як органи повстання. Ось як він передає думку В. І. Леніна: «Меншовицькі ради дискредитували себе: тижнів два тому вони мали змогу взяти владу без особливих зусиль. Тепер вони не органи влади. Влада в них відібрана. Її можна тепер взяти шляхом збройного повстання, воно не примусить чекати довго. Повстання буде не пізніше вересня—жовтня. Нам необхідно перенести центр ваги на фабзавкоми. *Органами повстання повинні стати фабзавкоми*» [65] (курсив наш.— *В. Т.*). На наш погляд, С. Орджонікідзе передає слова Володимира Ілліча неточно. У працях, написаних В. І. Леніним у підпіллі, ми ніде не зустрічаємо тверджень про фабзавкоми як про органи повстання. Натомість про необхідність завоювань Рад та їх роль у соціалістичній революції він говорив досить часто [66].

М. Подвойський був учасником зустрічі з В. І. Леніним увечері 6 липня на конспіративній квартирі М. Фофанової. У своїх спогадах, написаних з інтервалом у два роки, він передав промову Ілліча під час цієї зустрічі [67]. Текстуально обидва варіанти зовсім різні, і, на нашу думку, не можуть вважатися достовірними. Насамперед сумнівно, щоб Володимир Ілліч говорив тоді про заміну лозунга «Вся влада Радам!». У статтях, написаних ним між 5 та 10 липня, немає й згадки про те, що цей лозунг потребує заміни. Тільки 10 липня В. І. Ленін рекомендував лозунг «Вся влада Радам!» зняти [68].

Таким чином, аналіз спогадів про життя і діяльність В. І. Леніна у липні — жовтні 1917 р., написаних у перше двадцятиріччя Радянської влади, показав, що не всі вони рівноцінні. Одні з них є унікальними і

[59] Див.: Аникеев В. Деятельность ЦК РСДРП(б) в 1917 году: Хроника событий.— М., 1969.— С. 281, 345.

[60] Шотман А. Ленин в подполье.— М., 1932.— С. 34.

[61] Див.: Протоколы Центрального Комитета РСДРП(б).— С. 104.

[62] Подвойский Н. Как произошла Октябрьская революция; Подвойский Н. Канун Октября.— С. 18; Подвойский Н. Военная организация ЦК РСДРП(б)...— С. 16.

[63] Див.: Раскольников Ф. Ленин в Октябре // Красный Флот.— 1924.— № 2.— С. 48; Раскольников Ф. Октябрьская революция // Пролет. революция.— 1924.— № 10.— С. 25; Раскольников Ф. Ленин в Октябре // Ленинград. правда.— 1924.— 24 янв.; Раскольников Ф. Взятие Зимнего дворца // Огонек.— 1925.— № 46.— С. 35.

[64] Див.: Энциклопедический словарь Гранат.— Т. 41.— Ч. 2.— С. 186.

[65] Орджоникидзе С. Ильич в июльские дни // Правда.— 1924.— 28 марта.

[66] Див.: Ленін В. І. Повне зібр. творів.— Т. 34.— С. 192, 193, 196, 211, 224—225, 226—228 та ін.

[67] Подвойский Н. Военная организация ЦК РСДРП(б)...— С. 84; Подвойский Н. Июльские дни.

[68] Див.: Ленін В. І. Повне зібр. творів.— Т. 34.— С. 1—5.

мають особливу цінність для науки, другі—істотно доповнюють документальні джерела і в сполученні з ними дають більш повне уявлення про події, треті — відображують уже відомі факти і певної цінності в джерелознавчому відношенні не мають, четверті—необ'єктивні, тенденційні і джерелом для вивчення історії Жовтня служити не можуть.

Відомості, що містяться в спогадах про В. І. Леніна, використовуються дослідниками під час розробки питань історії КПРС, Великої Жовтневої соціалістичної революції, наукової біографії та біохроніки вождя партії. Але ще далеко не всі мемуари, написані у зазначений період, відомі не тільки широкому колу читачів, а й історикам, які спеціально займаються цією проблемою. Нині, коли в радянському суспільстві відбувається процес демократизації та гласності, значна частина документів, в тому числі і спогадів учасників Жовтня, стала предметом глибокого аналізу в джерелознавчому плані для об'єктивного відтворення нашої історії.

Однак слід завжди мати на увазі, що спогади, будучи винятково важливим джерелом вивчення життя та діяльності В. І. Леніна, в цілому в історичному дослідженні все ж відіграють не головну, а допоміжну роль. Основним матеріалом для вивчення цього питання є документальні джерела: твори В. І. Леніна, партійні документи, протоколи Рад, профспілок, фабзавкомів, РВК та інших організацій, періодична преса. У спогадах відображені далеко не всі, а лише деякі (видимі для мемуариста) сторони багатогранної діяльності В. І. Леніна в період підготовки і проведення Жовтневої революції. Тому правильне використання мемуарів як дуже цінного історичного джерела, можливе тільки при їх ретельному критичному аналізі і тільки в комплексі з документальними джерелами.

В. П. ТАРАНИК (Київ)

ПОВІДОМЛЕННЯ

З історії Великої Вітчизняної війни

ВЗАЄМОДІЯ ВІЙСЬК 3-ГО УКРАЇНСЬКОГО ФРОНТУ І НАРОДНО-ВИЗВОЛЬНОЇ АРМІЇ ЮГОСЛАВІЇ В БИТВІ ЗА БЄЛГРАД

С. Л. КАЇРОВ (Миколаїв)

Завершення Ясько-Кишинівської операції, визволення від фашистських окупантів Румунії і Болгарії, успішний розвиток визвольної війни в Югославії і, нарешті, вихід радянських військ до її кордонів (6 вересня 1944 р. частини Червоної Армії вступили в м. Турну-Северин на румунсько-югославському кордоні) створили сприятливі умови для проведення Бєлградської операції, а згодом і для вигнання загарбників з північно-східної частини країни та дальшого наступу з'єднань Червоної Армії на будапештському напрямку. Значну роль в успішному здійсненні цієї операції відіграла бойова співдружність воїнів нашої армії і Народно-визвольної армії Югославії (НВАЮ).

Підготовка і хід Бєлградської операції вже висвітлювалися істориками СФРЮ і СРСР, однак нові архівні матеріали, виявлені автором, дають можливість розширити і уточнити уявлення про неї. Основним же його завданням є показ тісної взаємодії частин братніх армій у той період, інтернаціональної солідарності радянських і югославських воїнів.

На початок Бєлградської операції НВАЮ, яка налічувала близько 400 тис. чол. (50 дивізій) [1], визволила значну частину території Югославії. В середині вересня 1944 р. в Західній Сербії було зосереджено 9 дивізій 1-ї армійської групи НВАЮ (1-й Пролетарський і 12-й ударний корпуси), у Південній і Східній Сербії — 7 дивізій 2-ї армійської групи (13-й і 14-й корпуси), у Воєводині — 7 бригад і 5 партизанських загонів [2]. В останній декаді вересня югославські воїни, рухаючись назустріч Червоній Армії, у Східній Сербії наблизилися до Дунаю і Морави, а в Південній Сербії — до м. Ніш. Ця обставина сприяла встановленню контактів між командуванням братніх армій та їх спільним діям проти ворога.

У той період на території Югославії було близько 570 тис. гітлерівських і квіслінгівських солдатів та офіцерів [3]. Вони утримували в своїх руках основні комунікації і найважливіші міста країни. Швидкий наступ радянських військ змусив фашистське командування прискорити виведення 13 дивізій групи армій «Є» (300 тис. чол.) з Греції та Албанії [4], які становили велику небезпеку для НВАЮ і всього визвольного руху в Югославії. Про переміщення ворожих дивізій стало відомо радянському командуванню. Воно вжило ряд заходів, зокрема ескадрильї 17-ї повітряної армії піддали масованому бомбардуванню

[1] Толубко В. Ф., Барышев Н. И. От Видина до Белграда: Историко-мемуарный очерк.— М., 1968.— С. 52—53.

[2] Освободительная миссия Советских Вооруженных Сил во второй мировой войне.— М., 1974.— С. 205, 227, 228.

[3] Советские Вооруженные Силы в борьбе за освобождение народов Югославии.— М., 1960.— С. 55—56.

[4] Освободительная миссия Советских Вооруженных Сил во второй мировой войне.— М., 1972.— С. 220, 277.

залізничні ешелони та автоколони з військами, що рухалися в напрямку Скоплє—Ніш—Белград, а також деякі вузлові станції, в результаті чого передислокація частин противника до столиці виявилася неможливою. Маршал авіації В. О. Судець згадував: «У середині вересня після прибуття в Софію на командний пункт 17-ї повітряної армії представників одного із з'єднань НВАЮ, що діяло в районі Алексинац—Ніш, між радянською авіацією та югославськими військами була встановлена безпосередня бойова взаємодія» [5]. Таким чином, своєчасна допомога радянських льотчиків дала змогу затримати перекидання великого ворожого угруповання.

Проте визвольний рух народів Югославії потребував систематичної підтримки Радянського Союзу. «Наші частини мають в основному легку зброю, і це є основною слабкістю нашої армії, бо ми не можемо успішно вести фронтальні бої з противником, який має значну перевагу в техніці»,— писав Й. Броз Тіто Й. В. Сталіну 5 липня 1944 р.[6] Він небезпідставно висловлював побоювання, що в разі висадки англійських військ в Югославії вони встановлять контакти з четниками і подадуть допомогу контрреволюційним силам. На початку вересня 1944 р. Й. Броз Тіто звернувся з проханням до уряду СРСР про вступ Червоної Армії на територію Югославії для спільних дій в справі визволення Сербії і Белграда [7]. З 21 до 28 вересня він вів переговори з представниками Радянського уряду в Москві з питань подання допомоги частинам НВАЮ [8].

Радянський Союз виділив зброю для оснащення 12 піхотних і 2 авіаційних дивізій, яким було передано озброєння 10-ї гвардійської штурмової і 236-ї винищувальної дивізій з авіаз'єднання під командуванням генерал-майора А. Н. Вітрука [9]. За рішенням ДКО від 7 вересня 1944 р. в нашу країну було направлено на навчання 500 югославських танкістів. Фактично ж їх підготовлено 895 і передано командуванню НВАЮ 65 танків Т-34 [10]. Крім того, в СРСР навчалися 160 радистів, 340 льотчиків і авіатехніків [11].

З початком Белградської операції радянське командування збільшило обсяг військово-матеріальної допомоги НВАЮ. Для підвищення бойової підготовки її воїнів 9 жовтня в Крайову прибули радянські офіцери-інструктори. Югославська 1-ша піхотна бригада, сформована в СРСР, увійшла до складу 23-ї дивізії 14-го корпусу НВАЮ [12]. Все це сприяло реорганізації, переозброєнню і посиленню революційної армії, зміцненню визвольного руху в країні.

Наприкінці вересня з'єднання 2-го і 3-го Українських фронтів розпочали наступ у Воєводині і Східній Сербії. Белградська операція проводилася, згадував Головний маршал артилерії М. І. Неделін, «основними силами 3-го Українського фронту у взаємодії з 46-ю армією 2-го Українського фронту і болгарськими військами, а також з Дунайською військовою флотилією. Крім того, в операції повинні були взяти участь війська НВАЮ» [13]. Об'єднання зусиль воїнів братніх ар-

---

[5] Судец В. А. Авиация в боях за освобождение Югославии // Советские Вооруженные Силы...— С. 122.

[6] Документы интернациональной солидарности // Вопр. ист. КПСС.— 1984.— № 9.— С. 16.

[7] Севьян Д. А. Из истории Союза коммунистов Югославии. 1919—1945.—М., 1982.— С. 174, 175.

[8] Внешняя политика Советского Союза в период Отечественной войны: Документы и материалы.— М., 1946.— Т. II.— С. 236; Зборник докумената и података о народноослободилачком рату народа Југославије.— Београд, 1981.— Т. II.— Кн. 14 (далі — зб. ДП. НОРНЈ).— С. 141, 178.

[9] Зб. ДП. НОРНЈ.— Т. II.— Кн. 14.— С. 178, 211.

[10] Там же.— С. 217.

[11] Там же.— С. 148.

[12] Там же. — С. 201, 243.

[13] Неделин М. И. Артиллерия в боях за освобождение Югославии // Советские Вооруженные Силы...— С. 116.

мій та їх спільні дії мали прискорити наступ на Белград і визволення Сербії.

Наприкінці вересня — на початку жовтня Й. Броз Тіто домовився з представниками радянського командування про координацію бойових операцій, а 5 жовтня в Крайові був погоджений план Белградської операції і взаємодія частин 3-го Українського фронту з НВАЮ і болгарською Народною армією [14]. Так, 73-тя дивізія 3-го Українського фронту 6 жовтня в районі м. Княжевац встановила зв'язок з 23-ю і 28-ю бригадами, 45-ю дивізією НВАЮ, а 113-та стрілецька дивізія — з 7-ю, 9-ю і 14-ю бригадами. 7 жовтня 223-тя дивізія разом з 23-ю ударною дивізією НВАЮ в районі Бора-Брестоваца громила фашистів [15]. Через два дні після визволення цих міст радянське командування одержало відомості від 7-ї бригади НВАЮ про чисельність ворожих сил у районах Слатини і Беле Реке. Частини Червоної Армії при сприянні югославських партизанів розпочали ліквідацію оточеного противника [16]. Така взаємодія посилювала могутність братніх армій і прискорювала розгром фашистських окупантів.

Основною ударною силою в Белградській операції були війська 3-го Українського фронту, які діяли проти 12 гітлерівських дивізій. Артилерія забезпечила прорив укріплених позицій противника, штурм вузла оборони в Заєчарі та інших містах. «Після встановлення контактів з частинами НВАЮ артилерія фронту забезпечувала бойові дії і югославських військ... Радянська артилерія відмінно взаємодіяла з югославськими частинами»,— писав маршал М. І. Неделін [17].

Населення і народні месники Югославії радо зустрічали воїнів Червоної Армії, подавали їм всебічну допомогу і підтримку, зокрема повідомляли цінні відомості про ворогів. Так, бійці і командири 223-ї стрілецької дивізії 68-го корпусу встановили зв'язки з місцевими жителями і партизанами, які повідомили їм про те, що ворожі колони (чисельністю від 400 до 5—7 тис. піхотинців у кожній з артилерією і танками) рушили шосейною дорогою в північному напрямку, маючи великі гарнізони в Копривниці, Рготині, Заєчарі [18]. Населення Східної Сербії допомагало радянським воїнам ремонтувати шляхи і мости.

Допомога народних месників і місцевих жителів сприяла успішному наступу частин Червоної Армії. Так, у районах Паланки, Майданпека і Пожареваца, а потім на підступах до Белграда югославські патріоти повідомляли командуванню з'єднань 2-го і 3-го Українських фронтів про розташування і передислокацію гітлерівських військ, недичевців і четників [19].

Для координації спільних операцій радянське командування встановило зв'язки з партизанськими штабами. 8 жовтня народні месники із загону, що діяв у Голубоваці, повідомили розвідникам 109-ї дивізії, що фашистський гарнізон Велике Градиште блокований партизанами і що штаб 16-ї бригади 25-ї дивізії НВАЮ перебуває в Кучево і Майданпеку, а м. Пожаревац зайняте гітлерівцями і четниками [20]. В той же час при форсуванні Дунаю десантникам 109-ї дивізії в боротьбі за плацдарм допомагали селяни с. Ритопека [21].

В складній обстановці гірської місцевості Східної Сербії югославські патріоти полегшували дії частин Червоної Армії, повідомляючи

---

[14] Освободительная миссия...— С. 208, 228; Бирюзов С. С. Советский солдат на Балканах.— М., 1963.— С. 209, 211.

[15] Центральний архів Міністерства оборони (далі — ЦАМО) СРСР, ф. 1212, оп. 1, спр. 37, арк. 172, 174; спр. 39, арк. 551; спр. 45, арк. 24; ф. 1495, оп. 1, спр. 2, арк. 220; спр.4, арк. 96, 104; спр. 54, арк. 322.

[16] Там же, ф. 1212, оп. 1, спр. 37, арк. 174; спр. 39, арк. 551; спр. 45, арк. 25—26.

[17] Неделин М. И. Указ. соч.— С. 117.

[18] ЦАМО СРСР, ф. 1495, оп. 1, спр. 2, арк. 214; спр. 4, арк. 107, 109.

[19] Там же, ф. 1302, оп. 1, спр. 15, арк. 234, 240.

[20] Там же, арк. 234.

[21] Там же, арк. 220—221; спр. 8, арк. 49, 52, 56.

їм дані про розташування замінованих ділянок, лінії оборони противника, чисельність фашистських гарнізонів.

Успішна взаємодія воїнів двох країн сприяла також визволенню м. Бора, де 2-й батальйон 1039-го полка, вийшовши у фланг противнику, разом з батальйоном 23-ї дивізії НВАЮ перешкодив фашистам висадити в повітря рудник, завод та електростанцію [22].

Тим часом 1-й Пролетарський і 12-й ударний корпуси НВАЮ з важкими боями пробивалися на з'єднання з військами 3-го Українського фронту. Напередодні зустрічі з радянськими воїнами командир 12-го корпусу генерал-майор Д. Лекич звернувся до підлеглих солдатів і офіцерів: «Необхідно підготуватися до цієї зустрічі. Наші брати-червоноармійці повинні відчути всю палку любов до них, яку ми носили в своїх серцях, відчути, що ми — братня армія» [23]. Першими в ніч з 10 на 11 жовтня зустрілися радянські та югославські (5-та дивізія НВАЮ) розвідники в долині річки Велика Морава. 12 жовтня 57-ма армія і 4-й механізований корпус Червоної Армії і 1-й Пролетарський корпус НВАЮ розпочали спільний наступ на Бєлград. Їх підтримали артилерійські, танкові і авіаз'єднання (17-та повітряна 3-го Українського і частина 5-ї повітряної армій 2-го Українського фронту), Дунайська військова флотилія.

З наближенням до столиці посилилася взаємодія частин і підрозділів братніх армій, зокрема в битві за села Наталинці і Топола. 13 жовтня командування 306-го гвардійського стрілецького полку 109-ї дивізії встановило зв'язок з штабом місцевого партизанського загону для координації дій у районі с. Глагони, а 14 жовтня розвідники 309-го полку цієї ж дивізії в районі сіл Вінчі і Гроцкі — з воїнами 5-ї дивізії НВАЮ [24]. Поки обидві армії наступали на Бєлград в Сербії і Банаті (область Воєводини), партизани діяли в тилах фашистських окупантів і цим самим відволікали частину їх сил з фронту.

Коли бої вже йшли на підступах до Бєлграда, активну допомогу радянським військам і воїнам НВАЮ подавали робітники Крагуєваца, Смедерева, Валева та інших міст. У столиці виникла паніка. 13 жовтня радіостанція «Слободна Југославія», а також радіо Лондона і Женеви повідомили про втечу фашистського коменданта міста генерала Ліста разом з штабом. У той же день стало відомо, що «уряд» Недича виїхав у Відень. Гітлерівський командуючий на Балканах генерал Вейхс оголосив у Бєлграді стан облоги [25].

Тим часом радянські та югославські війська готувалися до штурму Бєлграда. Розробкою його плану керували начальник штабу фронту генерал-полковник С. С. Бірюзов і командуючий 1-ю армійською групою НВАЮ генерал-лейтенант Пеко Дапчевич [26]. При штабах НВАЮ для координації дій були радянські офіцери.

Надаючи велике політичне значення тому, щоб бійці 1-го Пролетарського корпусу ввійшли першими або разом з радянськими воїнами в Бєлград, Й. Броз Тіто особисто просив С. С. Бірюзова і Ф. І. Толбухіна посадити югославів на радянські танки [27]. Його прохання було задоволене. 13 жовтня 4-й гвардійський мехкорпус вийшов на околиці столиці. Наступного дня там зосередилися передові з'єднання 57-ї армії, 1-й Пролетарський корпус і дивізії 12-го ударного корпусу. Під час штурму Бєлграда в жорстоких боях за залізобетонні укріплення ворога 4-й гвардійський мехкорпус і 73-тя гвардійська стрілецька дивізія

[22] Там же, ф. 1495, оп. 1, спр. 54, арк. 322.
[23] Ратников А. Н., Завьялов В. И. Югославская Народная Армия.— М., 1966.— С. 136.
[24] ЦАМО СРСР, ф. 3121, оп. 2, спр. 22, арк. 79; ф. 1302, оп. 1, спр. 15, арк. 265—266.
[25] ЦДАЖР, ф. 4459, оп. 12, спр. 262, арк. 328; спр. 263, арк. 126, 157; спр. 266, арк. 99; Бирюзов С. С. Указ. соч.— С. 221—222.
[26] Толубко В. Ф., Барышев Н. И. Указ. соч.— С. 173, 178.
[27] Зб. ДП. НОРНЈ.—Т. II.—Кн. 14.—С. 234, 263, 270.

взаємодіяли з воїнами Пролетарського корпусу. 15 жовтня ці з'єднання увірвалися в місто і, ведучи вуличні бої, просувалися до його центру. Радянські піхотинці і танкісти разом з бійцями 6-ї дивізії 1-го Пролетарського корпусу успішно наступали в напрямку до залізничного вокзалу та інших важливих стратегічних об'єктів. Після 14-годинного бою угруповання ворога було знищене, і гвардійці оволоділи залізничним вокзалом [28]. У цих боях хоробро діяв танкіст М. П. Воловик, який знищив танк, 2 гармати, 5 мінометів, 15 кулеметів, 4 дзоти, а також приблизно 70 фашистів [29]. Гвардії сержант танкіст І. Ф. Кравцов разом з югославськими партизанами, відбиваючи контратаки противника, знищив танк, 2 гармати і 3 кулемети. За цей подвиг його було нагороджено орденом Червоної Зірки [30].

У вуличних боях зразки сміливості і винахідливості виявив югославський гранатометник Ж. Одобашич. Будучи пораненим, він продовжував вести бій, а коли закінчилися боєприпаси, направив на групу фашистів незаряджений гранатомет і змусив гітлерівців здатися [31]. Кулеметник Б. Росич захопив у полон 20 чол. [32]

Під час битви за Бєлград повсюдно виявлялися бойова співдружність і взаємовиручка радянських і югославських воїнів, що допомагало їм долати труднощі напружених боїв. Так, 17—19 жовтня вони пліч-о-пліч відбивали атаки гітлерівців, які намагалися пробитися до Савського моста. Коли рота лейтенанта Клокова потрапила під шалений вогонь фашистів, їй на виручку прийшли югославські побратими, які атакували ворогів з тилу, що дало можливість радянським воїнам знищити загарбників [33]. Коли з південного сходу до Бєлграда прорвалося двадцятитисячне угруповання противника, на допомогу радянським дивізіям прибули 5-та, 21-ша, 23-тя ударні та інші дивізії НВАЮ [34]. 73-тя гвардійська дивізія разом з 1-ю і 6-ю Пролетарськими дивізіями і частинами 4-го мехкорпусу знищили велике скупчення гітлерівців у районі сіл Болеч, Мокри Луг, Бели Поток і гори Авала [35]. 18 жовтня 73-тя і 236-та стрілецькі дивізії разом з бригадами 12-го ударного корпусу, 1-ю, 5-ю і 6-ю дивізіями 1-го Пролетарського корпусу вели бій у районі Чукариці (Бєлград) [36].

Оскільки міст через р. Сава захопити одразу не вдалося, на допомогу наземним частинам прибули радянські штурмовики і винищувачі. «Повиснувши» над мостом та аеродромом Земун,— згадував маршал авіації В. О. Судець,— вони подавили зенітну і польову артилерію противника і притиснули до землі його піхоту» [37]. Важка корпусна та армійська артилерія, артилерійські полки з резерву Верховного Головнокомандування і гвардійські міномети вели масований вогонь, перешкоджаючи підходу резервів противника і підвезенню боєприпасів через р. Саву, руйнували доти, знищували важкі танки типу «Тигр», підтримуючи наступ частин НВАЮ [38].

20 жовтня після могутньої артпідготовки бійці 73-ї дивізії у взаємодії з частинами НВАЮ і 4-го мехкорпусу оволоділи мостом через

---

[28] ЦАМО СРСР, ф. 1212, оп. 1, спр. 37, арк. 179; спр. 39, арк. 559; спр. 45, арк. 29, 30; спр. 124, арк. 47, 49; спр. 107, арк. 206, 207; ф. 3121, оп. 1, спр. 26, арк. 49.

[29] Там же, ф. 3121, оп. 2, спр. 22, арк. 66.

[30] Там же, арк. 83.

[31] Ратников А. Н., Завьялов В. И. Югославская Народная Армия.— С. 143—144.

[32] Ратников А. Н. В борьбе с фашизмом.— М., 1974.— С. 73—74.

[33] ЦАМО СРСР, ф. 1212, оп. 1, спр. 124, арк. 51—52; Ратников А. Н., Завьялов В. И. Югославская Народная Армия.—С. 145.

[34] Белградская операция.— М., 1964.— С. 241, 251.

[35] ЦАМО СРСР, ф. 1212, оп. 1, спр. 39, арк. 562; ф. 3121, оп. 1, спр. 25, арк. 74, 76.

[36] Там же, ф. 1212, оп. 1, спр. 37, арк. 182; спр. 45, арк. 32—33; спр. 107, арк. 212.

[37] Судец В. А. Указ. соч.— С. 124.

[38] Неделин М. И. Указ. соч.— С. 118—119.

Саву і одразу на плечах гітлерівців розпочали переправу на лівий берег, де захопили плацдарм. У цих боях особливо відзначилися 12 гвардійців з роти старшого лейтенанта П. Хохича, зокрема М. Гришинюк, О. Білоус, Я. Кучеренко, І. Босий і П. Піштой. Парторг роти І. Юнасов повів бійців в атаку, а важкопоранений П. Хохич продовжував керувати діями штурмової групи. Всім 12 гвардійцям було присвоєно звання Героя Радянського Союзу. 8 грудня 1944 р. газета «Правда» розповіла про цей подвиг, а також про саперів старшого лейтенанта Сидоренка, які врятували міст.

При підтримці радянської протитанкової артилерії піхота братніх армій відбила контратаки ворожих військ на лівому березі р. Сава. Спільні дії сприяли успішному завершенню Белградської операції. 20 жовтня частини 4-го мехкорпусу разом з підрозділами 1-го Пролетарського корпусу знищили угруповання противника в фортеці Калемегдан, розташованій у північній частині міста [39].

Велику допомогу військам подавали мешканці міста. Частина з них із зброєю в руках брала участь у боях, інші — передавали дані про розміщення вогневих точок і укріплень противника. Так, старий учитель М. Зарич допоміг розмінувати важливий стратегічний об'єкт — міст через Саву [40].

20 жовтня Белград було повністю визволено від фашистських загарбників. Мешканці міста захоплено зустрічали радянських і югославських воїнів. У наказі Верховного Головнокомандуючого, виданому з приводу визволення столиці Югославії, була винесена подяка маршалу Ф. І. Толбухіну, командуючому 57-ю армією генерал-лейтенанту М. О. Гагену і багатьом іншим, а також офіцерам і генералам НВАЮ. Кількома з'єднанням Червоної Армії і НВАЮ присвоєно почесне найменування «Белградських». Звання Народного Героя Югославії були удостоєні маршали С. С. Бірюзов і В. О. Судець, генерал-лейтенант В. І. Жданов, командир 73-ї дивізії гвардії генерал-майор С. А. Козак. Загалом Президія Антифашистського віча народного визволення Югославії нагородила орденами понад 2 тис. радянських воїнів, а 13 чол. з них присвоєно звання Народного Героя Югославії. В свою чергу, 794 югославські партизани нагороджені орденами і медалями СРСР, а 20 — удостоєні звання Героя Радянського Союзу [41].

У промові на мітингу радянсько-югославської дружби 30 червня 1965 р. Й. Броз Тіто підкреслював: «Наші народи високо оцінюють вклад, внесений Радянським Союзом і його славною армією, які винесли в трагічні роки війни найбільший тягар і відіграли вирішальну роль у перемозі над темними силами фашизму. Ми також не забудемо тисяч і тисяч радянських бійців, які пліч-о-пліч з нашими бійцями проливали кров і віддавали своє життя на полях битв в Югославії» [42].

Успішне проведення Белградської операції мало велике політичне значення, оскільки вона показала, що бойова співдружність сприяла прискоренню розгрому фашистських окупантів і визволенню не лише Югославії, а й інших пригноблених країн Європи від гітлерівського ярма. Югославський народ переконався в безкорисливій допомозі радянських побратимів, які не шкодували свого життя в ім'я визволення братньої країни. Завдяки військовій і матеріально-технічній допомозі Радянського Союзу НВАЮ переозброїлася і реорганізувалася, що дало їй можливість перейти від партизанських методів ведення воєнних дій до фронтальних бойових операцій. Взаємодіючи з радянськими воїнами, югославські патріоти відчували інтернаціональну єдність народів

[39] ЦАМО СРСР, ф. 1212, оп. 1, спр. 45, арк. 35.
[40] Ратников А. Н. Указ. соч.— С. 75.
[41] Град борбе и слободе Београд 1941—1944. — Београд, 1964. — С. 268—269; История второй мировой войны. 1939—1945. В 12 томах.— М., 1978.— Т. 9.— С. 180.
[42] Тито И. Броз. Избранные статьи и речи.— М., 1973.— С. 262.

першої в світі соціалістичної країни, що стала для них прикладом згуртування в боротьбі проти фашизму.

Взаємодія радянських військ і з'єднань НВАЮ, підтримка трудящих Югославії, пролетарська солідарність і масовий героїзм сприяли визволенню північно-східної частини країни, створенню стабільного тилу, розгортанню сил для завершення визвольної війни і перемоги соціалістичної революції.

ПАРТІЙНЕ КЕРІВНИЦТВО ВІДНОВЛЕННЯМ І ЗМІЦНЕННЯМ КОМСОМОЛЬСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ УКРАЇНИ (1943—1945 рр.)

А. Ф. ГОРДЄЄВ (Дніпропетровськ)

Проблема партійного керівництва комсомолом України в період Великої Вітчизняної війни залишається ще малодослідженою. Незважаючи на публікацію ряду монографій та статей [1], не здобув належного висвітлення такий важливий аспект, як керівна роль партійних організацій у відновленні та організаційно-політичному зміцненні виробничих організацій ЛКСМУ у визволених районах УРСР в 1943—1945 рр. У даній публікації зроблена спроба проаналізувати форми й методи партійного керівництва організаційною роботою ЛКСМ України в умовах війни.

З визволенням республіки від німецько-фашистських загарбників на її території розпочалися відбудовні роботи. Першочергове значення для масової мобілізації молоді на ліквідацію наслідків гітлерівської окупації, виконання планових завдань партії та уряду, подання допомоги фронтові мало відновлення комсомольських організацій. Комуністи України насамперед подбали про добір і розстановку керівних комсомольських кадрів. Ще до початку визволення УРСР від ворога Центральний Комітет КП(б)У дав вказівку Центральному Комітету ЛКСМУ зайнятися цим питанням. За погодженням з ЦК ВЛКСМ до 32 областей Радянського Союзу ЦК ЛКСМУ відрядив уповноважених для добору та відкликання керівних комсомольських працівників. Завдяки цьому в перші дні визволення Лівобережної України комсомольські органи певною мірою вдалося забезпечити кадрами. За станом на 25 липня 1944 р. на Україну прибули 5184 комсомольських працівників, з яких до апарату ЦК ЛКСМУ увійшли 86 чол., обкомів і райкомів — 4822, редакцій газет — 36 чол.[2]

Це було ефективною і оперативною, але не єдиною формою поповнення комсомольських кадрів на Україні. Добір їх активно проводився

[1] Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941—1945 гг.: В 3-х т.— Киев, 1975.— Т. 2.— 510 с.; Т. 3.— 509 с.; Коваль М. В. Общественно-политическая деятельность трудящихся Украинской ССР в период Великой Отечественной войны.— Киев, 1977.— 264 с.; История Ленинского Коммунистического Союза Молодежи Украины. Изд. 4, доп., испр.— Киев, 1979.— 776 с.; Тронько П. Защищая Советскую Родину.— М., 1979.— 336 с.; Григорович Д. Ф., Замлинский В. А., Немятый В. Н. Коммунистическая партия Украины в годы Великой Отечественной войны.— Киев, 1980.— 325 с.; Еремин В. Г., Исаков П. Ф. Молодежь в годы Великой Отечественной войны. Изд. 2, доп., перераб.— М., 1984.— 285 с.; Пушкаренко М. Г. Відродження комсомольських організацій і розгортання їх діяльності у визволених районах України (1943—1945 рр.) // Наук. праці з іст. КПРС: Республ. міжвідом. наук. зб.— К., 1969.— Вип. 30.— С. 88—98; Яценко В. Д. Відновлення та організаційно-політичне зміцнення комсомольських організацій республіки (1943—1946 рр.) // Укр. іст. журн.—1969.—№ 6. — С. 48—52; Кириченок Р. І. Партійне керівництво відновленням та організаційно-політичним зміцненням комсомольських організацій України у роки Великої Вітчизняної війни (1943—1945 рр.) // Вісн. Харків. ун-ту.— 1972.— № 78.— Вип. 9.— С. 68—74; та ін.

[2] Парт. арх. Ін-ту історії партії при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 3, спр. 889, арк. 21; оп. 10, спр. 76, арк. 287 (далі — ПА ІІП при ЦК Компартії України).

і в республіці. До середини травня 1945 р. у комсомольських органах вже працювали 905 місцевих комуністів і комсомольців [3].

У 1943 р. Центральний Комітет ЛКСМУ створив апарат 11 обкомів ЛКСМУ [4] в основному за рахунок працівників, які прибули із східних областей. Склад їх затверджувався на бюро ЦК ЛКСМУ. 25 вересня 1943 р. були схвалені кандидатури секретарів і членів бюро Дніпропетровського, Запорізького, Полтавського, Сумського та Чернігівського обкомів комсомолу [5]. На посади перших секретарів висували політично загартованих комуністів. Ворошиловградський обком ЛКСМУ, наприклад, очолив Г. Я. Ємченко, Дніпропетровський — С. П. Хвостенко, Сталінський — С. Ф. Бабенко.

Паралельно йшло відновлення міськкомів, райкомів комсомолу. В радянському тилу ЦК ЛКСМУ підібрав оперативні групи, члени яких, вступаючи на визволену територію слідом за частинами Радянської Армії, починали працювати секретарями комітетів. Нерідко на свої місця поверталися колишні комсомольські працівники. Так, секретар Слов'янського (сільського) РК ЛКСМУ Сталінської області В. А. Ткаченко, що залишався в тилу ворога для організації молоді на боротьбу з окупантами, після визволення району знову очолив місцеву організацію комсомольців [6].

Діяльність ЦК ЛКСМУ в 1942—1943 рр. під керівництвом ЦК КП(б)У по добору і розстановці кадрів значно прискорила процес відновлення комсомольських органів. До січня 1945 р. у республіці поновили діяльність 24 обкоми, 892 міськкоми і райкоми ЛКСМУ, в яких працювали 5307 чол. [7] Однак остаточно розв'язати кадрову проблему в комсомолі на той час не вдалося. Наприклад, на початку 1945 р. з 667 комсомольських працівників Донбасу, потрібних за штатом у 2 обкомах та 99 міськкомах, райкомах комсомолу, були підібрані тільки 619 [8].

Комплектування міських та районних комітетів ЛКСМУ в основному завершилося до квітня 1945 р., тобто на момент закінчення звітно-виборних комсомольських конференцій, які відбулися згідно з постановами Оргбюро ЦК КП(б)У від 8 січня 1945 р. «Про проведення виборів керівних органів комсомольських організацій України» [9] і ЦК ЛКСМУ від 15 грудня 1944 р. «Про проведення звітно-виборних зборів у первинних організаціях, районних і міських конференцій у комсомольських організаціях України» [10]. В ході конференцій (лютий—березень 1945 р.) членами міськкомів і райкомів ЛКСМУ були обрані 25 893 чол., в тому числі 5137 — членами бюро і 2351 — секретарями. В результаті виборів склад керівних комсомольських кадрів зазнав істотних кількісних і якісних змін. Якщо на початок 1945 р. серед комсомольських працівників керівної ланки налічувалося 1410 комуністів і 3491 чол. з вищою, неповною вищою і середньою освітою, то на 20 травня того ж року їх стало відповідно 1525 і 3835 [11].

Відновлення комсомольських органів було в центрі уваги партійних комітетів. Для закріплення комсомольських кадрів секретарі, члени бюро й завідуючі обліком комітетів ЛКСМУ затверджувалися на засіданнях бюро відповідних партійних органів і вводилися до партій-

---

[3] Там же, оп. 10, спр. 76, арк. 288.
[4] Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза.— Т. 2.— С. 431.
[5] ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 2, спр. 23, арк. 51—52.
[6] Там же, спр. 49, арк. 8.
[7] Там же, оп. 9, спр. 68, арк. 1.
[8] Там же, оп. 2, спр. 192, арк. 1; оп. 3, спр. 1, арк. 90.
[9] Центр. парт. арх. Ін-ту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 45, спр. 1968, арк. 3 (далі—ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС).
[10] Центр. арх. ВЛКСМ, ф. 1, оп. 11, спр. 89, арк. 66 (далі — ЦА ВЛКСМ).
[11] ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 10, спр. 76, арк. 186; оп. 9, спр. 68, арк. 1, 2; оп. 3, спр. 911, арк. 89.

ної номенклатури. 23 вересня 1943 р. бюро Кадіївського міськкому КП(б)У Ворошиловградської області затвердило секретарем міськкому ЛКСМУ комуніста І. М. Васильєва і склад бюро з 5 чол. [12]

Розв'язання проблеми комсомольських кадрів ще в умовах війни дало можливість відновленим комсомольським органам своєчасно розгорнути реєстрацію осіб, які перебували на тимчасово окупованій території, і розгляд їх заяв про поновлення у правах членів ВЛКСМ. Ця робота здійснювалась у відповідності з інструкцією ЦК ВЛКСМ «Про порядок відновлення комсомольських організацій у районах і містах, визволених від німецьких загарбників» (1943 р.) [13] та постановою ЦК ЛКСМУ від 20 лютого 1943 р. «Про відновлення і роботу комсомольських організацій у районах Української РСР, визволених від німецьких загарбників» [14]. ЦК ЛКСМУ, керуючись вказівками ЦК КП(б)У, підкреслив, що обкоми комсомолу повинні провести реєстрацію у стислі строки і розглянути в 10-денний строк заяви комсомольців про поновлення їх у правах членів ВЛКСМ [15].

Активно проходив цей процес у визволених районах Ворошиловградської області, чому значною мірою сприяли рішення квітневого (1943 р.) пленуму обкому КП(б)У, який зобов'язав обласний комітет ЛКСМУ піднести роль комсомольців у реалізації завдань партії та уряду [16]. Постанову пленуму обкому партії було покладено в основу рішення пленуму ОК ЛКСМУ, згідно з яким від комсомольських комітетів вимагалося прискорити реєстрацію і розгляд заяв [17]. Заходи, намічені обкомами КП(б)У та ЛКСМУ, обговорювалися на комсомольських зборах і активах, доповнювалися й конкретизувалися з урахуванням місцевих умов. Так, Ворошиловградський міськком ЛКСМУ, спираючись на активістів з числа молодих робітників, учителів, учнів, застосовуючи метод індивідуальних бесід, на початок липня 1943 р. зареєстрував по місту 946 комсомольців [18].

За допомогою комуністів комсомольські органи східних областей УРСР до середини 1944 р. виконали основну частину роботи по реєстрації комсомольців, які знаходилися на тимчасово окупованій території. На той час у Ворошиловградській області було зареєстровано більш як 13 тис. чол., Київській — 20 693, Сталінській — 25 139 чол. [19] Щодо західних областей республіки, то там відбудовний процес розвивався менш активно з ряду об'єктивних і суб'єктивних причин. Йдеться, насамперед, про те, що німецько-фашистські окупанти та їхні пособники — українські буржуазні націоналісти знищили там майже весь комсомольський актив. Після визволення Західної України від ворога на її території розгорнулася гостра класова боротьба трудящих проти решток колишніх експлуататорських класів і націоналістичних угруповань, зв'язаних з фашистською агентурою, які силкувалися справляти антирадянський вплив на відсталу частину молоді. Однак маячні плани українського буржуазного націоналізму зірвати комсомольське будівництво у визволених районах і придушити прагнення молоді прилучитися до ідей партії та комсомолу, стати повноправними й гідними громадянами СРСР, зазнали краху. Вже в 1944 р. у Дрогобицькій області було зареєстровано 550 комсомольців, Львів-

[12] Парт. арх. Ворошиловград. обкому Компартії України, ф. 185, оп. 1, спр. 18, арк. 19.

[13] ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 3, спр. 3, арк. 2.

[14] ЦА ВЛКСМ, ф. 1, оп. 11, спр. 84, арк. 92—97.

[15] Там же, арк. 95.

[16] Парт. арх. Ворошиловград. обкому Компартії України, ф. 179, оп. 2, спр. 326, арк. 15, 54.

[17] ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 3, спр. 51, арк. 150.

[18] Парт. арх. Ворошиловград. обкому Компартії України, ф. 311, оп. 1, спр. 64, арк. 14.

[19] Там же, спр. 108, арк. 73; ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 3, спр. 153, арк. 2; спр. 626, арк. 78; Парт. арх. Київ. обкому Компартії України, ф. 779, оп. 1, спр. 140, арк. 23.

ській — 683 [20]. Всього до 1 січня 1945 р. на Україні налічувалося 238,1 тис. членів ВЛКСМ, з них не мали комсомольських квитків 198 154 чол. [21]

Оперативно проведена реєстрація сприяла розгляду персональних справ комсомольців. Створені при міськкомах і райкомах ЛКСМУ комісії для вивчення діяльності членів ВЛКСМ у період окупації проводили індивідуальні бесіди, приймали від юнаків і дівчат пояснювальні записки, давали їм доручення, контролювали їх виконання. Однак допускалися й помилки. Наприклад, Лозно-Олександрівський РК ЛКСМУ на Ворошиловградщині не проводив бесід із зареєстрованими, поновлював їх у комсомолі без підтверджень комсомольців. Це призвело до того, що у лавах ВЛКСМ залишилися деякі особи, які заплямували своєю поведінкою високе звання комсомольця. Така практика була засуджена. За вказівкою обкому партії бюро ОК ЛКСМУ 27 травня 1943 р. заслухало звіт секретаря райкому комсомолу про стан розгляду персональних справ у районі. Відмінивши рішення, що порушували інструкцію ЦК ВЛКСМ, бюро поставило вимогу в 15-денний строк переглянути справи всіх комсомольців, поновлених у правах членів ВЛКСМ і вказало на недопустимість формального підходу до розгляду заяв [22]. Постанова бюро обкому ЛКСМУ відіграла важливу роль в усуненні хибних методів організаційної роботи деяких комітетів і сприяла прискоренню поновлення юнаків та дівчат у комсомолі. До 1 вересня 1943 р. обговорення персональних справ було завершено у 22 районах області й поновлено у правах членів ВЛКСМ 6043 юнаків і дівчат [23].

Документи партійних і комсомольських організацій воєнних років свідчать про те, що відбудовний процес у комсомолі здійснювався під неослабною увагою партійних комітетів, первинних парторганізацій. Завдяки цьому багато комітетів ЛКСМУ, особливо східних областей республіки, ще в 1944 р. майже повністю завершили розгляд комсомольських справ. За даними обкомів комсомолу на початок квітня 1945 р. у правах членів ВЛКСМ було поновлено 149 428 чол. [24], віддання партії й народові молодих патріотів, які пішли на фронт і героїчно боролися проти ворога або самовіддано працювали в тилу. Разом з тим аналіз статзвітів комсомольських комітетів свідчить, що цілий ряд міськкомів і райкомів, зокрема Запорізької, Кіровоградської, Одеської, Полтавської, Сумської, Чернігівської та деяких інших областей республіки, не досить цілеспрямовано займався проблемою членства ВЛКСМ юнаків і дівчат, які з різних обставин опинилися на окупованій ворогом території. Навіть у ході звітно-виборних зборів і конференцій (25 січня — 1 квітня 1945 р.) не було вирішено питання про членство 30% комсомольців, зареєстрованих у визволених районах УРСР [25].

Основною складовою частиною відбудовного процесу було відновлення первинних організацій як основи ВЛКСМ. В. І. Ленін, Комуністична партія завжди надавали першочергового значення вихованню молоді, виробленню у неї класової свідомості, розвитку політичної й трудової активності. Володимир Ілліч вбачав у самостійних спілках молоді найкращу організаційну форму підготовки молодої зміни революціонерів і вчив, що «... без повної самостійності молодь *не зможе* ні виробити з себе хороших соціалістів, ні підготуватися до того, щоб вести соціалізм *вперед*» [26]. Ця ленінська думка творчо розвинута у рі-

[20] Яценко В. Д. Назв. стаття.— С. 52.
[21] ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 10, спр. 76, арк. 157.
[22] Там же, оп. 3, спр. 51, арк. 44.
[23] ЦА ВЛКСМ, ф. 1, оп. 11, спр. 85, арк. 12.
[24] ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 2, спр. 167, арк. 168; оп. 10, спр. 76, арк. 157.
[25] Підраховано за: Там же, оп. 2, спр. 167, арк. 168.
[26] Ленін В. І. Інтернаціонал молоді // Повне зібр. творів.— Т. 30.— С. 214.

шеннях з'їздів партії з питання про місце й роль ВЛКСМ як політичної організації в радянському суспільстві.

Керуючись ленінською вказівкою про роль самостійної організації у вихованні молоді та усвідомлюючи, що рівень політичної і організаторської роботи комсомолу зумовлений його організаційним станом, комсомольські комітети з початку своєї діяльності у визволених районах розгорнули відновлення первинних організацій. Проте в умовах господарської розрухи й гострої нестачі кадрів відбудовний процес спочатку розвивався повільно. До листопада 1943 р. у Синельниківському районі Дніпропетровської області, наприклад, налічувалося тільки 19 первинних організацій (до війни їх було 145 з числом комсомольців 4125 чол.) [27]. Враховуючи труднощі відбудовного періоду, ОК ЛКСМУ прагнув активізувати організаційно-масову роботу на місцях. Тільки в листопаді-грудні 1943 р. було перевірено стан справ у 4 міськкомах і 7 райкомах, прийнято 3 постанови за результатами перевірки. 17 грудня 1943 р. бюро Дніпропетровського ОК ЛКСМУ, розглянувши хід відновлення первинних організацій, вказало на недопустимість відриву оргроботи комсомольських комітетів від вирішення господарських та виховних завдань і зобов'язало секретарів протягом 1 кварталу 1944 р. відновити комсомольські організації на всіх підприємствах, а також у колгоспах, МТС, системі трудрезервів [28].

Аналіз архівних джерел дає змогу стверджувати, що комуністи пильно стежили за ходом відновлення комсомольських організацій. У декадних інформаціях, протоколах бюро, стенограмах пленумів, квартальних звітах райкомів і міськкомів КП(б)У, що надходили у відділи обкомів партії, є матеріали з оцінкою відбудовної роботи в комсомолі та заходів, спрямованих на допомогу комсомольським комітетам у виконанні рішень XII пленуму ЦК ВЛКСМ, який зобов'язав обкоми й райкоми ЛКСМУ створити первинні організації в більшості колгоспів і у відділеннях радгоспів [29]. Комуністів турбувало повільне кількісне та якісне зростання промислових і особливо колгоспних комсомольських організацій. Про це, зокрема, свідчить постанова бюро Дніпропетровського обкому КП(б)У від 10 травня 1944 р. «Про керівництво Синельниківського райкому ЛКСМУ первинними комсомольськими організаціями колгоспів». Відзначивши значну організаційну роботу райкому (з 89 колгоспів організації були створені в 65), бюро обкому партії вказало на слабке керівництво нечисленними комсомольськими осередками і запропонувало створити їх в решті колгоспів, затвердивши комсомольських секретарів [30].

Виконуючи вказівки обкому КП(б)У, Синельниківський РК ЛКСМУ створив ще 14 первинних організацій. За допомогою райкому партії він провів 3 комсомольсько-молодіжних районних активи та 5 нарад із секретарями, з яких 42—доповідали про роботу на бюро. В результаті цих заходів районна організація ЛКСМУ значно зросла. В січні 1945 р. діяло 129 організацій, які охоплювали майже 1,2 тис. комсомольців. Великі зміни на цей час відбулися і в складі Дніпропетровської обласної комсомольської організації, в якій налічувалося 40 253 члени ВЛКСМ. Було відновлено і створено 2603 первинних осередки, в тому числі 1133 — колгоспних [31].

Важливу роль в удосконаленні партійного керівництва відновленням комсомольських організацій відіграла постанова травневого

---

[27] Парт. арх. Дніпропетровськ. обкому Компартії України, ф. 22, оп. 2, спр. 7, арк. 77; ф. 44, оп. 1, спр. 14, арк. 5.

[28] Там же, ф. 52, оп. 1, спр. 4, арк. 81—82.

[29] О ближайших задачах работы комсомола в деревне: Постановление XII пленума ЦК ВЛКСМ // Парт. строительство.— 1944.— № 6.— С. 37.

[30] Парт. арх. Дніпропетровськ. обкому Компартії України, ф. 19, оп. 4, спр. 108, арк. 41—43.

[31] Там же, ф. 22, оп. 2, спр. 79, арк. 2; ф. 44, оп. 1, спр. 14, арк. 5, 6.

(1944 р.) Пленуму ЦК КП(б)У «Про партійно-масову роботу в Сталінській і Харківській областях» [32]. Виходячи з його рішень та вказівок партійних комітетів, комсомольські органи направили своїх членів з установ та інших, менш важливих галузей народного господарства, на шахти і підприємства металургії та машинобудування. Завдяки цьому на найвідповідальніших ділянках виробництва були створені десятки нових комсомольських організацій.

Як свідчать архівні документи ЦК ЛКСМУ, на 1 січня 1945 р. у республіці діяло 35 420 первинних осередків, які об'єднували 414 083 комсомольців (828 організацій та 45 486 членів Ленінського комсомолу не увійшли до статистичних звітів як незатверджені й такі, що не одержали квитків) [33].

У складній соціально-політичній обстановці проходило відновлення комсомольських організацій у західних областях УРСР. Поряд з боротьбою, що проводилася проти буржуазно-націоналістичного охвістя, зростала необхідність посилення ідейного виховання молоді як найважливішого засобу мобілізації її на подання допомоги фронтові й відбудову народного господарства.

Велике значення для підвищення рівня організаційно-масової роботи комсомолу, посилення боротьби проти українсько-німецьких націоналістів у західних областях України [34–35] мало створення комсомольських організацій в усіх селах, на всіх підприємствах і в установах. Зростанню комсомольських організацій у західних областях України, поліпшенню комсомольського будівництва сприяв досвід роботи комсомольських організацій у селах Дрогобицької і Чернівецької областей.

Для подання практичної допомоги комсомольським комітетам у налагодженні внутріспілкової роботи ЦК ЛКСМУ в березні 1945 р. відрядив у західні області 164 комсомольських працівники, в тому числі 15 секретарів обкомів та 59 секретарів міськкомів і райкомів ЛКСМУ.

До західних районів республіки виїжджали також секретарі ЦК ЛКСМУ В. С. Костенко, М. А. Кузнецов, П. Д. Косигін та відповідальні працівники апарату ЦК [36].

Водночас значна організаційна робота проводилася і на місцях. У ході виконання постанови ЦК ЛКСМУ від 5 лютого 1945 р. міськкоми та райкоми ЛКСМУ затвердили для роботи з молоддю в селах 2057 комсоргів, направили туди на постійну роботу 1427 комсомольців-спеціалістів, зокрема агрономів, учителів, лікарів та культпрацівників [37]. Використовуючи громадські засади, позаштатні організаційні форми, а також переміщення частини комсомольців з одних районів і виробничих колективів в інші, комітети комсомолу значно посилили зв'язки активу з молоддю міста й села і домоглися, що відновлення і створення комсомольських організацій в західних областях України стало дійсно масовим. Про це переконливо свідчать і факти. За даними на 1 червня 1945 р., тобто в умовах переможно завершеної Великої Вітчизняної війни, у 8 західних областях УРСР діяла 5401 комсомольська організація, що охоплювала 46 641 члена ВЛКСМ. Це становило

---

[32] Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК: В 2-х т.—Київ, 1977.—Т. 2. — С. 66—77.

[33] Підраховано за: ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 2, спр. 87, арк. 158; оп. 9, спр. 182, арк. 29, 31.

[34–35] Там же, оп. 10, спр. 76, арк. 76.

[36] Там же, арк. 77—78; Еремин В. Г., Исаков П. Ф. Указ. соч.— С. 246.

[37] ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 10, спр. 76, арк. 82.

85,7% довоєнної чисельності організацій та 66,6% їх кількісного складу [38].

Великі зміни відбулися і в складі комсомолу східних областей республіки. На їх прикладі особливо переконливо простежується така закономірність розвитку ЛКСМУ, як кількісне та якісне зростання її рядів і посилення ролі комсомольців у відбудові народного господарства та політичному вихованні молоді. За станом на 1 липня 1945 р. на Україні активну роботу серед молоді проводили 46 441 первинна комсомольська організація, на обліку якої було 616 348 членів ВЛКСМ, що відповідало 74,5% довоєнної кількості організацій та 37,6% загальнореспубліканського кількісного складу ЛКСМУ [39]. У промисловості функціонувало 2419 комсомольських організацій, радгоспах — 736, МТС, МТМ і автоколонах — 945, колгоспах — 17 376 [40].

Порівняльний аналіз статистичних матеріалів ЦК ЛКСМУ досліджуваного періоду дає можливість простежити не тільки етапи відновлення комсомольських організацій, а й визначити найбільш характерні особливості організаційної структури та соціального складу ЛКСМУ. По-перше, це нечисленність організацій. 63,8% комсомольських осередків мали лише від 5 до 10 членів, внаслідок чого склад однієї комсомольської первинної організації був нижчий від довоєнного в середньому в два рази. По-друге, чисельна перевага комсомолок, які становили 63,1% усього складу ЛКСМУ за даними на 1 липня 1945 р. Це пояснюється не тільки воєнним становищем і мобілізацією чоловіків на фронт, а й швидким розвитком політичної активності жінок, зростанням їх свідомості та ініціативи. По-третє, значне омолодження складу спілкової молоді, 57% якого становили юнаки і дівчата 15—19 років. До війни комсомольці цих вікових категорій становили лише 49,8% від загальної кількості спілкової молоді республіки [41]. Ефективність роботи комсомольських організацій, як і сам її зміст, залежали від ідейно-організаційного стану.

В. І. Ленін дав чудовий зразок творчого застосування марксистської діалектики до питань партійного будівництва, показав, що до співвідношення змісту й форми треба підходити з урахуванням потреб життя, безпосередньої практики, взаємозв'язку явищ і подій. «Нерозвиненість і нетривкість форми,— писав він,— не дає змоги зробити дальші серйозні кроки в розвитку змісту, викликає ганебний застій, веде до марнування сил, до невідповідності між словом і ділом» [42].

Керуючись ленінською настановою про вирішальне значення організації для пролетаріату, партійні комітети використовували різні форми і методи зміцнення спілок молоді. У ході реалізації рішень травневого (1944 р.) Пленуму ЦК КП(б)У великого поширення набуло прикріплення комуністів з числа інструкторів партійних органів і партійних активістів до комсомольських організацій підприємств та установ, де не було членів партії. Парткоми подали комсомолові велику допомогу в поширенні нових форм організаційної роботи. За їх рекомендацією узагальнювався досвід передових організацій, виносилися питання на бюро, активи та пленуми комсомольських органів, наради й семінари. 16 жовтня 1944 р., наприклад, за пропозицією обкому партії V пленум Київського обкому ЛКСМУ обговорив питання «Про організаційно-політичне зміцнення первинних комсомольських організацій колгоспів». Схваливши досвід комсомольської організації колгоспу ім. 16-річчя РСЧА с. Триліси Фастівського району, пленум зобов'язав всі райкоми ЛКСМУ організувати систематичне нав-

[38] Підраховано за: Там же, оп. 3, спр. 703, арк. 207; оп. 9, спр. 53, арк. 36.
[39] Підраховано за: Там же, оп. 9, спр. 182, арк. 47, 47 зв.
[40] Там же, арк. 47; спр. 53, арк. 22.
[41] Підраховано за: Там же, спр. 53, арк. 10, 21, 32, 34, 35; спр. 182, арк. 47.
[42] Ленін В. І. Крок вперед, два кроки назад: Криза в нашій партії // Повне зібр. творів.— Т. 8.— С. 362.

чання секретарів первинних осередків та обмін досвідом на місцях [43].

Значну роль в організаційно-політичному зміцненні комсомольських осередків відіграли звітно-виборні збори, що відбулися в республіці в січні—березні 1945 р. Комуністи приділили їм значну увагу. Всі обкоми, міськкоми та райкоми КП(б)У прийняли постанови, якими зобов'язали парторганізації забезпечити керівництво проведенням виборів і затвердити обраних секретарів первинних осередків [44]. Напередодні відбулися активи й передвиборні збори, наради секретарів партійних і комсомольських організацій, на яких виступали представники комсомольських органів, партійні працівники. Все це забезпечило високий ідейно-політичний рівень звітно-виборних зборів.

Вибори відбулися в 38 591 організації ЛКСМУ. Про їх активність свідчить той факт, що 42,7% комсомольців, присутніх на зборах, виступили при обговоренні доповідей секретарів первинних організацій. Уперше на комсомольську роботу було обрано 17 087 юнаків і дівчат. Серед низового активу жінки становили 25 142 чол. (майже 70%), комуністи — 721, а спеціалісти з вищою освітою — 1307 чол. [45] Важливим результатом виборів стало повне укомплектування первинного комсомольського апарату, піднесення партійного прошарку серед секретарів і дальший розвиток внутріспілкової демократії.

Партійні та комсомольські організації приділяли багато уваги прийому молоді до ВЛКСМ. Керівництво комуністів цим процесом значно поліпшилося в ході реалізації рішення ЦК ВКП(б) від 11 жовтня 1944 р. «Про роботу Ворошиловградського обкому КП(б)У» [46], яке зобов'язало партійні комітети зміцнити комсомольські організації та піднести їх роль у мобілізації молоді на виконання воєнно-господарських завдань.

До комсомолу приймали найкращих виробничників і учнів-відмінників. У четвертому кварталі 1944 р. до лав ЛКСМУ було прийнято 755 робітників, службовців та учнів м. Кадіївки Ворошиловградської області, серед яких був і електрослюсар шахти ім. Ілліча О. Гурін, регулярно виконуючий норму виробітку на 400% [47]. Активне залучення молоді до комсомолу відбувалося у Дніпропетровській, Кам'янець-Подільській, Київській, Сталінській, Харківській обласних організаціях ЛКСМУ. Тільки в 1943—1944 рр. у 16 східних областях республіки було прийнято до лав комсомолу 281 858 юнаків і дівчат [48]. У західних областях України ця робота по-справжньому розгорнулася лише в першому кварталі завершального року війни, чому сприяло здійснення ЦК ЛКСМУ соціально-політичних заходів у відповідності з вказівками ЦК КП(б)У щодо посилення виховної роботи серед місцевої молоді. За перші три місяці 1945 р. членами ВЛКСМ там стали 17 864 чол. [49]

Піклування комуністів про зміцнення комсомольських лав у радянському тилу зумовило високу ефективність ідейного та організаційного впливу комсомолу на молодь. Однак в умовах постійного зростання соціально-політичних і воєнно-економічних завдань, які Комуністична партія вирішувала спираючись на громадські організації, у тому числі ВЛКСМ, треба було всіляко піднести роль територіальних організацій ЛКСМУ як активних помічників. Враховуючи це, керівні партійні та комсомольські органи приділили особливу увагу проблемі партійного ядра в комсомолі, зміцнюючи його шляхом висування моло-

[43] Парт. арх. Київ. обкому Компартії України, ф. 779, оп. 1, спр. 9, арк. 28—34.
[44] Парт. арх. Вінницьк. обкому Компартії України, ф. 457, оп. 2, спр. 59, арк. 18; Парт. арх. Дніпропетровськ. обкому Компартії України, ф. 19, оп. 4, спр. 765, арк. 12.
[45] ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 2, спр. 167, арк. 100—102, 141.
[46] О партийной работе в освобожденных районах // Парт. строительство.— 1944.— № 18.— С. 34—35.
[47] ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 3, спр. 175, арк. 9.
[48] Там же, оп. 2, спр. 165, арк. 59.
[49] Там же, спр. 167, арк. 158.

дих комуністів на комсомольську роботу і прийому комсомольців у партію. «Слід посилити залучення найкращих комсомольських активістів до лав партії» [50],— писала у той час «Правда». Керуючись цією вказівкою партії, комсомол відповідально підходив до підготовки членів ВЛКСМ для вступу в партію. Кількість рекомендованих зростала в міру організаційно-політичного зміцнення комсомолу і вдосконалення керівництва ним. Ця закономірність добре простежується на прикладах Донбасу, а також Києва, Дніпропетровська, Харкова та інших міст. Так, у Сталінській області від жовтня 1943 р. до березня 1944 р. було рекомендовано в партію 91 комсомольця, а в першій половині 1945 р.— 487 [51]. Всього за станом на 1 липня 1945 р., згідно з даними ЦК ЛКСМУ, в комсомольських лавах республіки налічувалося 4 216 членів і кандидатів у члени партії, що становило 0,68% (до війни партійний прошарок у ЛКСМУ становив 1,7%) [52].

В умовах всенародної боротьби за остаточний розгром фашистської Німеччини й відродження народного господарства і культури у визволених районах країни зміцнення організаційної структури комсомолу супроводжувалося істотним удосконаленням форм і методів його політичної діяльності, виробленням нової системи політнавчання комсомольців і молоді. В 1944 р. набули поширення міські та районні школи звільненого комсомольського активу, молодіжні лекторії. У 235 таких школах на Україні підвищували свій теоретичний рівень більш як 8,5 тис. комсоргів підприємств, шкіл ФЗН, ремісничих училищ, працівників комсомольських органів. Важливу роль у підвищенні теоретичної підготовки комсомольського активу в роки війни відіграла система партійної освіти, зокрема вечірні районні партшколи та університети марксизму-ленінізму. Тільки у перших в 1944—1945 навчальному році навчалися 4496 комсомольських працівників, у тому числі в Житомирській області — 296, Ізмаїльській — 164, Чернівецькій — 186 чол. [53]

Партійні та комсомольські органи подавали систематичну допомогу слухачам системи партійно-комсомольської політосвіти і тим, хто самостійно вивчав марксистсько-ленінську теорію. У 1944 р. в Одеській області для вивчаючих марксизм-ленінізм було прочитано більш як 8 тис. лекцій і доповідей з історії та теорії більшовизму, з них лекторами ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У — 170, обкому та міськкомів партії — 539 [54]. Здобуті знання комсомольські активісти несли в молодіжне середовище, надихаючи молодих трудівників на нові подвиги в ім'я перемоги над ворогом, свободи й незалежності нашої соціалістичної Батьківщини.

Таким чином, у роки Великої Вітчизняної війни партійні організації України, керуючись вказівками ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У, надали Центральному Комітету, обкомам ЛКСМУ неоціненну допомогу у відновленні комсомольських організацій на визволеній від фашистських загарбників території республіки. Наслідуючи ленінські принципи партійного керівництва комсомолом і приділяючи особливу увагу добору та розстановці керівних комсомольських кадрів, зміцненню партійного ядра в ЛКСМУ, комуністи України настійливо домагалися зміцнення ідейно-політичної та організаційної єдності комсомольських рядів. Через своїх представників парторганізації збагачували комсомольський актив досвідом організаторської й політичної роботи, допомагали йому виховувати молодь свідомою й відданою комуністичним ідеалам. Завдяки партійному керівництву комсомол республіки не тільки відновив свою організаційну єдність, а й ще більше змужнів,

[50] Растить и воспитывать кадры // Правда.— 1943.— 23 сент.
[51] ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 3, спр. 723, арк. 37; спр. 724, арк. 5.
[52] Там же, оп. 9, спр. 53, арк. 32; спр. 182, арк. 47 зв.
[53] Там же, оп. 3, спр. 1136, арк. 125.
[54] Там же, ф. 1, оп. 46, спр. 373, арк. 23.

зміцнив свою боєздатність і з великою гідністю виправдав славне звання помічника Комуністичної партії.

Досвід партійного керівництва комсомолом у роки Вітчизняної війни має неминуще значення і є цінним джерелом удосконалення керівної діяльності Комуністичної партії, яка «... й надалі підвищуватиме роль комсомолу у вихованні підростаючої зміни» [55].

[55] Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— К., 1986.— С. 192.

Проти буржуазної фальсифікації історії

ПРОТИ ВИГАДОК ПРО ТАК ЗВАНИЙ «АНТИФАШИСТСЬКИЙ РУХ ОПОРУ» УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛІСТІВ

В. П. ТРОЩИНСЬКИЙ (Київ)

Серед різного роду колабораціоністських організацій, які під час другої світової війни співробітничали з німецько-фашистськими загарбниками, вирізнялися своєю активністю українські буржуазно-націоналістичні формування.

Злочинне прислужництво націоналістів нацистам неодноразово й аргументовано викривалося в радянській історичній літературі: документальних виданнях [1], фундаментальних колективних працях [2], індивідуальних дослідженнях [3]. Та зарубіжні фальсифікатори не припиняють спроб не тільки обілити співробітництво українських буржуазних націоналістів з фашистами, а й зобразити жовтоблакитників «безкомпромісними борцями» за «українську національну справу», які начебто у відповідний момент зі зброєю в руках виступили проти гітлерівського рейху на її захист. Особливих зусиль до цього докладають реакційні емігрантські автори.

Щоправда, повністю ігнорувати очевидні факти запопадливого прислужництва буржуазних націоналістів перед гітлерівцями сучасні націоналістичні історики вже не можуть. Тому останнім часом вони змушені були дещо модифікувати свій підхід до висвітлення зв'язків українських націоналістів з німецькими фашистами. Якщо раніше такі зв'язки представлялись, як правило, лише у формі «окремих контактів» націоналістичних ватажків з «деякими прихильними Україні колами вермахту», то тепер у зарубіжних буржуазно-націоналістичних публікаціях можна знайти визнання, що українські націоналісти «по-

[1] Правда про унію: Документи і матеріали.— Львів, 1981.— С. 297—358; Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941—1945: Документы и материалы: В 3-х т.— Киев, 1985.— Т. 3.— С. 225—268; Історія застерігає: Трофейні документи про злочини німецько-фашистських загарбників та їхніх пособників на тимчасово окупованій території України в роки Великої Вітчизняної війни.— К., 1986.— С. 221—225; та ін.

[2] Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр.: В 3-х т.— К., 1968.— Т. 2.— С. 159—172; 1969.— Т. 3.— С. 134—148; Історія Української РСР: У 8-ми т., 10-ти кн.— К., 1977.— Т. 7.— С. 135—137, 296—305; та ін.

[3] Коваль М. В. Історія пам'ятає! — К., 1965.— 113 с.; Замлинський В. О. Шлях чорної зради.— Львів, 1969.— 168 с.; Замлинський В. О. Тавровані презирством народу.— К., 1974.— 96 с.; Чередниченко В. П. Націоналізм проти нації.— К., 1970.— 191 с.; Чередниченко В. П. Анатомія зради.— К., 1978.— 334 с.; Дмитрук К. Є. Свастика на сутанах.— К., 1973.— 344 с.; Дмитрук К. Є. Під штандартами реакції і фашизму.— К., 1976.— 382 с.; Дмитрук К. Є. Безбатченки.— К., 1980.— 318 с.; та ін.

чатково» орієнтувалися саме на нацистську Німеччину. Але, мовляв, співпраця з гітлерівцями тривала тільки доти, доки останні не виявили свого негативного ставлення до «самостійницьких устремлінь» українських націоналістів. Сама ж «початкова» орієнтація на фашистську Німеччину подається так, начебто тут нічого такого, що заслуговувало б осуду, й не було.

Характерною щодо цього є стаття Я. Гайваса «Українсько-німецькі стосунки під час другої світової війни», опублікована в десятому номері мюнхенської «Сучасності» за 1985 р. В ній автор силкується протягнути думку, нібито українські націоналісти в силу «об'єктивних обставин» ледь не змушені були спрямувати свої погляди на Німеччину, оскільки після закінчення першої світової війни вона була «єдиною країною», що вимагала «ревізії» Версальського мирного договору. Це, мовляв, відповідало інтересам населення західноукраїнських земель, які, згідно з Версальською системою, опинились у складі Польщі, Чехословаччини і Румунії. «Коли ж у висліді перебрання влади в Німеччині Гітлером у січні 1933 року до голосу прийшли войовничі антикомуністичні елементи,— заявляє Я. Гайвас,— то це тільки зміцнило серед українців прагнення шукати спільних шляхів з Німеччиною, як засобу для досягнення своїх національних інтересів». Щоб надати своїм твердженням благопристойного вигляду, емігрантський автор тут же «застерігає», що «позитивну поставу» українських націоналістів до нацистської Німеччини слід розглядати виключно як «шукання прихильних сил у світі та евентуальних (можливих.— *В. Т.*) союзників», а не як звернення до ідеологічно спорідненої з українським націоналізмом сили — німецького фашизму.

Таку ж або близьку до неї точку зору на зв'язки українських націоналістів з гітлерівцями поділяє більшість сучасних буржуазних і буржуазно-націоналістичних істориків. Про це свідчить, зокрема, нещодавно проведений Канадським інститутом українських студій в Едмонтоні симпозіум на тему «Україна під час другої світової війни. Історія та її наслідки», матеріали якого були в 1986 р. опубліковані у вигляді збірки статей.

Однак ця «модифікована концепція» дослідників з «українознавчих» установ Заходу не витримує серйозної критики. Звернемо увагу принаймні на три моменти. По-перше, не відповідає історичній правді і є відвертим її перекрученням твердження про те, що українські націоналісти в 20—30-ті роки виступали виразниками інтересів усього населення Західної України. Їхні антинародні плани і дії знаходили підтримку насамперед у середовищі міської буржуазії і куркульства, що становили меншість населення цього регіону. Скориставшись складним соціально-економічним становищем трудящих, а також маскуючи контрреволюційну діяльність під «революцію» і «національно-визвольну боротьбу», буржуазно-націоналістичним ватажкам вдалося залучити на свій бік лише незначну, відсталу й політично неграмотну частину західноукраїнських робітників і селян. Переважна ж більшість трудящих Західної України пов'язувала своє соціальне й національне визволення з Радянським Союзом, із возз'єднанням всіх українських земель у його складі.

По-друге, як би сучасні зарубіжні фальсифікатори не силкувались довести протилежне, орієнтація націоналістів на гітлерівців зумовлювалася, поряд з іншими причинами, саме ідеологічною спорідненістю українського буржуазного націоналізму і фашизму[4]. В міжвоєнний період українські націоналісти разом із субсидіями та іншими фор-

[4] Детально про це див.: Євдокименко В. Ю. Критика ідейних основ українського буржуазного націоналізму.— К., 1967.— С. 173—226; Римаренко Ю. І. Буржуазний націоналізм та його «теорія» нації.— К., 1974.— 383 с.; Український буржуазний націоналізм: загострення ідейно-організаційної кризи, крах антирадянських підступів.— К., 1986.— С. 55—101.

мами допомоги, що надходила їм з Берліна та Рима, безапеляційно сприймали різного роду ідеологічні й організаційні атрибути фашизму, наслідували його терористичні методи боротьби проти прогресивних сил. У той час не хто інший, як самі націоналістичні «теоретики» ставили фашизм і український націоналізм поряд, підкреслювали «генетичну спорідненість» цих рухів.

По-третє, українські націоналісти ще в 30-ті роки мали не одну нагоду переконатися в тому, що гітлерівці розглядали їх не як «політичних партнерів», а лише як найманців. «Вже видання 1934 р. Миколи Лебедя полякам після замаху й убивства польського міністра Броніслава Перацького[5] було болючим сигналом,— змушений визнати навіть той же Я. Гайвас.— Чотири роки пізніше почалася боротьба на Карпатській Україні, у висліді чого було проголошено українську державність, після чого широковідомою стала холоднокровна та брутальна згода Німеччини, вирішена наперед, на передання мадярам життєвоважливих територій Карпатської України, а відтак і її решток». Після розв'язання гітлерівською Німеччиною другої світової війни й загарбання Польщі, констатує націоналістичний історик, почалися «закулісні розмови» про можливість створення маріонеткової «західноукраїнської держави». Однак, мовляв, німці й тут «зрадили» українських націоналістів.

Через кілька днів після нападу на СРСР нацисти остаточно продемонстрували своє негативне ставлення до ідеї створення навіть фіктивної, маріонеткової «української держави». Проголошений бандерівцями 30 червня 1941 р. в окупованому фашистами Львові так званий «акт» про «самостійність України» Берлін визнав недоцільним і, зрештою, скасував. Здавалося б, здоровий глузд мав примусити націоналістів поставитися до своїх фашистських працедавців з певною оглядкою. Проте цього не сталося. «Німеччина,— заспокоювали жовтоблакитні ватажки своїх підлеглих в одній із спеціально виданих пропагандистських брошурок,— як провідна держава, могутня імперія та ідеологічна опора нової Європи організує її на нових політичних і господарських засадах... Коли так підійти до справи, то ясно стає, що здобуті кров'ю німецьких вояків простори України в першу чергу мусять бути під її контролем». Але, мовляв, «хвилюватися» непотрібно, адже «перемога Німеччини Адольфа Гітлера це одночасно є краще майбутнє України»[6].

Ці відверто запроданські, цинічні розглагольствування вкотре засвідчили глибоко ворожу українському народові злочинну суть українського буржуазного націоналізму, його справжнє призначення як невибагливого та слухняного прислужника найреакційніших імперіалістичних сил. Яке «майбутнє» знайшла Україна під кованим чоботом німецько-фашистських загарбників, добре відомо. Тепер же зарубіжні фальсифікатори історії докладають відчайдушних зусиль, намагаючись зобразити справу так, ніби відмова керівників нацистського рейху визнати «акт» 30 червня 1941 р. «переповнила чашу терпіння» українських націоналістів й зумовила їх «перехід у підпілля» для подальшої «збройної боротьби» проти фашистських окупантів. При цьому висувається облудна версія про те, що проголошена бандерівцями «самостійність України» була «актом волевиявлення українського народу», а

[5] Член ОУН, агент абверу М. Лебедь після замаху на Б. Перацького втік до Німеччини. Польські власті зажадали його видачі. Змушені формально дотримуватись своїх зобов'язань, що випливали з польсько-німецької декларації про ненапад від 26 січня 1934 р., гітлерівці задовольнили цю вимогу. Але перед тим як передати М. Лебедя польській поліції, фашисти доставили його в Берлін, де вилучили всю зібрану шпигунську інформацію, а також детально проінструктували щодо поведінки на слідстві. Причому займався цим особисто Гіммлер. У вересні 1939 р. після загарбання Німеччиною Польщі М. Лебедь був звільнений нацистами з в'язниці й одразу ж залучений до шпигунсько-підривної роботи проти СРСР.

[6] Німеччина й українці.— Б. м., 1941.— С. 30, 32.

сформоване тоді ж так зване «крайове правління» на чолі з заступником С. Бандери — Я. Стецьком являло собою, як висловився, зокрема, лондонський оунівський журнал «Визвольний шлях» (1986, № 9), «уряд», створений «проти волі гітлерівської Німеччини».

Деякі емігрантські автори, вдаючи з себе «об'єктивних дослідників», визнають певні «текстуальні прорахунки» «акта» про «самостійність України». Однак у трактуванні «політичного значення» цієї події сучасні націоналістичні історики дотримуються, за незначним винятком, більш-менш єдиних позицій. Навіть А. Білинський, який досить критично висловлюється про певні аспекти і напрями «політичної діяльності» бандерівців, вважає, що проголошення «самостійності України» відбулося «без порозуміння» з німцями. Щоправда, він все ж припускає, що «деякі офіцери німецького абверу мали якесь пов'язання» з цим актом. Але, мовляв, «досьогодні це не вияснено повністю» («Сучасність», 1986, № 1).

Насправді ж, суть подій, пов'язаних з проголошенням і скасуванням «акта» 30 червня 1941 р., з'ясована неупередженими дослідниками з достатньою повнотою. Коротко спинимося на цих подіях. Річ у тому, що, плануючи воєнну агресію проти СРСР, нацистське керівництво мало на увазі доповнити її заходами по ідеологічному й морально-психологічному розкладу Червоної Армії та населення нашої країни. Для цього по лінії різних відомств фашистської Німеччини було видано ряд спеціальних розпоряджень і директив. Переважна більшість з них базувалася на хибній тезі: оскільки Радянський Союз є багатонаціональною державою, то в ній, мовляв, «неминуче» проявляться націоналістичні тенденції, особливо ж якщо їх розпалювати з допомогою буржуазних націоналістів. Таких поглядів дотримувалися, зокрема, й певні кола абверу. Виходячи з того, що деякі вищі чини рейху у своїх розрахунках інколи допускали можливість створення маріонеткової «української державності» як тимчасовий тактичний крок у війні проти СРСР, німецька розвідка й задумала інспірувати фарс з проголошенням такої «державності».

Доречно відзначити, що розроблений особистим радником адмірала Канаріса з «українських питань» Г. Кохом абверівський сценарій проголошення «самостійності України» передбачав з метою надання цій акції «солідного вигляду» залучення до участі в ній зрадників з числа радянських активістів (?!) із західних областей України. Але таких, попри всі старання Г. Коха та його підручних, знайти не вдалося. В залі колишньої львівської «Просвіти», де проголошувалася «самостійність України», зібралося близько двох сотень націоналістичних ватажків, які нікого, крім самих себе, не представляли.

Це зборище прийняло кілька документів, кожен з яких яскраво засвідчує всю глибину морального падіння українських буржуазних націоналістів, їх беззастережне схиляння перед німецьким фашизмом й готовність усіма силами служити йому. Так, в «Акті проголошення української держави» помпезно заявлялося, що ця «держава» «буде тісно співдіяти з Націонал-Соціалістичною Велико-Німеччиною», яка «під проводом Адольфа Гітлера творить новий лад в Європі й світі...» [7]. Водночас у «декларації» «крайового правління» наголошувалося, що «акт відновлення української державності» став можливим «саме завдяки перемогам славної німецької армії». Найперше своє завдання, згідно з «декларацією», націоналісти вбачали в тому, щоб створити «українську збройну силу», яка б «відтяжила німецьку армію й пішла негайно в бій», а також у тому, щоб надати «економічну допомогу німецькій армії» [8].

---

[7] Центр. держ. арх. Жовт. революції, найвищих органів держ. влади і органів держ. управління УРСР, ф. 3833, оп. 1, спр. 5 (далі — ЦДАЖР УРСР).

[8] Там же, спр. 6, арк. 14.

В «офіційному звіті» про події 30 червня 1941 р. говорилося: «...Всі присутні вітали зокрема дуже гаряче й щиро присутніх на зборах високих старшин німецької армії. Представник німецької армії... професор Кох привітав також присутніх і візвав до праці та якнайтіснішої співпраці з німецькою армією під проводом великого вождя німецького народу Адольфа Гітлера» [9]. Не менш показовими були й тексти телеграм, надіслані «прем'єром» «уряду крайового правління» Я. Стецьком Гітлеру, Герінгу, Муссоліні, Франко та іншим фашистським лідерам [10]. У телеграмі Гітлеру, наприклад, націоналісти величали його «нашим фюрером».

Такими були справжні причини та обставини, що зумовили проголошення «самостійності України» у Львові 30 червня 1941 р. Ця суто пропагандистська акція німецької розвідки, здійснена руками її агентури з числа українських буржуазних націоналістів, мала полегшити фашистському вермахту виконання його тактичних завдань в агресії проти СРСР. Однак у рейхсканцелярії вона не дістала схвалення. Запаморочений тимчасовими успіхами на фронті, Гітлер вирішив відкинути будь-яке політичне маневрування. То ж не дивно, що вже через кілька днів «акт» 30 червня був ліквідований нацистською верхівкою як абсолютно недоцільний, а найбільш «гарячі» «міністри» «уряду крайового правління» на чолі з Я. Стецьком, а також ватажок ОУН С. Бандера — заарештовані.

Проте чергова «сімейна сварка» істотно не вплинула на характер і спрямованість подальших зв'язків українських буржуазних націоналістів з гітлерівцями. Розпуск «крайового правління», арешт деяких націоналістичних ватажків залишилися тоді майже непоміченими. Цей епізод, як свідчив один з націоналістичних «верхівників», активний колабораціоніст К. Паньківський, у той час взагалі не мав такого значення, яке йому надала вже по війні закордонна націоналістична пропаганда. Він був справою «вузького кола націоналістичної партії» і розцінювався не інакше як звичайне дисциплінарне стягнення [11]. Заслуговують на увагу й спогади очевидця тих подій Г. Дмитріва, якому за збігом обставин довелося провести певний час в тій самій краківській тюрмі, куди фашистська служба безпеки спочатку помістила арештованих членів «уряду крайового правління», в тому числі Я. Стецька. «Бандерівці,— пише Г. Дмитрів,— були в доброму настрою, дивилися на все оптимістично. Своє арештування пояснювали тимчасовим непорозумінням між ними і німцями. Вірили, що справа остаточно вияснится, вони вийдуть на волю... Бандерівці маркували (виявляли.— *В. Т.*) всюди свою прихильність до німців. Коли німецька армія добула Київ, вчинили бандерівці в цілій тюрмі гучну овацію. Тюрма гуділа від їхніх окликів» [12].

А хіба підписаний Я. Стецьком 4 серпня 1941 р. в Берліні, куди він був переведений «під домашній арешт» з Кракова, «комунікат» про «полагодження» відносин з німцями не є красномовним доказом того, що заяви сучасних апологетів українського буржуазного націоналізму про те, нібито «вже з перших тижнів німецької окупації України ОУН почала підпільну боротьбу проти окупантів» («Сучасність», 1986, № 4), не мають під собою жодних реальних підстав. У цьому «комунікаті» Я. Стецько закликав своїх спільників до спокою, оскільки в майбутньому, мовляв, гітлерівці поставляться «прихильно» до «державних змагань» українських націоналістів, і вимагав «допомагати всюди німецькій армії розбивати Москву й більшовизм» [13].

---

[9] Там же, спр. 4, арк. 5.
[10] Там же, спр. 22, арк. 1—5.
[11] Див.: Чередниченко В. П. Анатомія зради.—С. 129.
[12] Дмитрів Г. Проти хвиль: (Спогади лікаря).—Власним накладом, Канада. 1964.— С. 150—151.
[13] ЦДАЖР УРСР, ф. 3833, оп. 1, спр. 6, арк. 3.

Тоді ж, у серпні 1941 р., серед бандерівського активу було поширено роз'яснювальну директиву, в якій наголошувалось, що «ОУН не піде» проти фашистів, а «буде старатися знайти зрозуміння з німецької сторони для спільності німецько-українських інтересів». «Організація українських націоналістів,— говорилося в цьому документі,— трактує Німеччину як союзну силу... Цим фактом нормується в теперішній час відношення ОУН до Німеччини, зокрема до її армії» [14].

Зрозуміло, що зарубіжні фальсифікатори обходять цілковитою мовчанкою такого роду «комунікати» й директиви бандерівської верхівки. Натомість вони намагаються всіляко спекулювати навколо тимчасового ув'язнення ватажків ОУН у концтаборі Заксенхаузен. У зв'язку з цим зазначимо, що С. Бандера і Я. Стецько перебували тут на привілейованому становищі. Хоч між окремими фашистськими концтаборами й не було суттєвої різниці, проте в січні 1941 р. Гейдріх видав розпорядження, згідно з яким у табір Заксенхаузен поряд з ворогами рейху могли помістити осіб, проти яких висунуті лише незначні звинувачення, для особливих випадків й одиночного ув'язнення [15]. Для таких «особливих в'язнів» були відведені просторі кімнати з усіма зручностями. Їх абсолютно не стосувався суворий табірний режим. Вони мали змогу працювати в бібліотеках, вибирати на власний смак одяг і т. д. До речі, навіть торонтська націоналістична газета «Новий шлях» (1982, 10—17 квітня) змушена була визнати, що Я. Стецько в концтаборі Заксенхаузен «носив німецьку уніформу зеленого кольору з темно-брунатним коміром. Не один із в'язнів запитував сам себе, чому «прем'єр» українського уряду вбраний у мундир німецького поліциста». З Бандерою та Стецьком систематично зустрічалися високопоставлені нацистські функціонери. Під час цих зустрічей обговорювалися «поточні проблеми», пов'язані з використанням українських націоналістів в інтересах фашистської Німеччини. Восени 1944 р. ватажки ОУН були звільнені з «почесного арешту» й продовжували слухняно виконувати доручення гітлерівських спецслужб.

Таким чином, реальні факти аж ніяк не узгоджуються з намаганнями зобразити оунівських верховодів «мучениками» нацистських концтаборів. Вигадкою є й те, що «після важкого перебування» в таборі Я. Стецько у грудні 1944 р. «зумів висмикнутись у Берліні з-під нагляду поліції» і, «продіставшись до Мюнхену в Баварії..., укривався до кінця війни» («Визвольний шлях», 1986, № 11). Насправді ж екс-«прем'єр» за завданням гестапо займався в Баварії створенням таємних осередків «Вервольфу» — нацистського підпілля, яке після поразки рейху мало продовжувати підривну роботу проти антигітлерівської коаліції. Що ж до С. Бандери, то він був направлений у розпорядження «абверкоманди 202» в Краків, де під керівництвом співробітників фашистської розвідки Вітцеля і Мюллера брав безпосередню участь у підготовці та закиданні в радянський тил агентури з числа оунівців.

Центральне місце в міфотворчості українських буржуазних націоналістів, покликаній створити враження, ніби вони й справді вели «підпільну боротьбу» проти гітлерівців, займають їх інсинуації з приводу створення та дій так званої «української повстанської армії» (УПА). Протягом усього повоєнного періоду на шпальтах буржуазно-націоналістичних газет і журналів регулярно друкуються численні «спогади» й «розвідки» про УПА. Водночас за рубежем з'являються окремі видання, в яких вихваляються «подвиги» цієї «армії». Йдеться, зокрема, про книжки М. Лебедя, П. Мірчука, М. Чарторийського, Ю. Тис-Крохмалюка та ін.

Останнім часом кампанія по «героїзації» УПА була спрямована в нове русло: націоналістичні історики опублікували ряд праць, у яких

[14] Там же, арк. 10—11.

[15] Краль В. Преступления против Европы / Пер. с чешского.— М., 1968.— С. 40.

використано взяті з архівів західних країн документальні матеріали нацистських служб і відомств. До таких праць слід віднести насамперед багатотомний «Літопис Української повстанської армії», 6-й і 7-й томи якого вийшли під назвою «УПА в світлі німецьких документів», а також німецькомовний збірник «Третій рейх і українське питання. Документи 1934—1944». На «аналітичність» та «фундаментальність» претендують і вміщені в журналах «Визвольний шлях» та «Сучасність» в 1985—1987 рр. статті В. Косика, Я. Гайваса, Р. Ільницького, М. Прокопа та ін. Мета їх публікацій згідно з заявами авторів полягає в тому, щоб представити «документальні підтвердження» про УПА як «складову частину європейського руху опору під час другої світової війни», формування, яке начебто «значно розслаблювало німецькі окупаційні сили».

Одразу ж зазначимо, що видання архівних документів аж ніяк не свідчить про об'єктивність націоналістичних «дослідників». Зокрема, в т. 6 і 7 «Літопису УПА» переважно цитуються ті німецькі архівні джерела, в яких дається не оперативна, а політична оцінка дій УПА. Оскільки з точки зору політичної гітлерівці досить скептично ставилися до українського націоналізму в цілому, то не дивно, що й політична оцінка УПА також нерідко була негативною. Проте це не заважало фашистам активно використовувати її спочатку в боротьбі проти радянських партизанів, а згодом — для здійснення диверсійно-терористичних акцій у тилу наступаючих частин Червоної Армії.

Впадає в очі й те, що, незважаючи на всі зусилля, націоналістичні історики так і не відшукали в зарубіжних архівах матеріалів, які свідчили б про конкретні бої формувань УПА з гітлерівськими військовими підрозділами. Адже таких боїв просто не було. В той же час у згаданих томах «літопису» міститься не один звіт абверу про бойові дії оунівців проти радянських і польських партизанів, а також про підривні акції УПА в радянському тилу [16]. В деяких з цих звітів, до речі, прямо говориться про факти взаємодії частин вермахту з загонами УПА [17]. Не маючи змоги спростувати ці факти, націоналістичні історики намагаються трактувати їх не як «військову співпрацю», а як начебто звичайну «взаємну толерантність» у відносинах [18].

В ряді випадків у німецьких документах щодо озброєних формувань УПА вживається слово «банда», на чому особливо спекулюють фальсифікатори. А справа тут ось в чому. Ще до створення УПА фашисти називали «бандами» радянські та польські партизанські загони. Воліючи при означенні тих, хто перебував у лісі, незалежно від їх політичного забарвлення та характеру діяльності, користуватися для зручності «єдиною термінологією», представники гітлерівської окупаційної адміністрації частенько вживали слово «банда» й щодо формувань УПА, чим, до речі, також демонстрували презирливе ставлення до своїх прислужників. Однак слід враховувати й інше. «Широка участь націоналістичних пособників у масовому знищенні радянських людей,— слушно зауважують упорядники збірника трофейних документів про злочини фашистських загарбників та їхніх пособників, — привела до того, що оунівські каратели почали іменуватися у німецьких донесеннях «дружнім військом» [19].

Неспроможність намагань сучасних апологетів УПА зобразити її «антифашистською силою» стає цілком очевидною, коли звернутися до питання про обставини і час формування цієї «армії». Якби УПА справді організовувалася у відповідь на невизнання гітлерівцями «акта» 30 червня 1941 р., то елементарна логіка підказує, що це мало б

[16] Літопис Української повстанської армії.— Торонто, 1983.— Т. 6.— С. 120—123, 143—144, Т. 7.— С. 28—37, 56—58, 146—149 та ін.
[17] Там же.— Т. 6.— С. 112—113, 115, 119—120, 152—158; та ін.
[18] Там же.— С. 196.
[19] Історія застерігає.— С. 253.

відбутися принаймні того ж року. Однак навіть згідно з заявами бандерівських істориків перші збройні загони оунівців були сформовані у жовтні 1942 р. Називаючи цю дату, фальсифікатори силкуються створити враження, що, мовляв, і в той час було ще «не пізно» розпочати збройну боротьбу проти фашистської Німеччини, яка перебувала тоді «в зеніті слави».

Однак і жовтень 1942 р. не був часом виникнення УПА. Ця дата не тільки не узгоджується з документальними джерелами, де зафіксовано початкові дії УПА, а й з офіційними оунівськими директивами, відповідно до яких ця «збройна формація» створювалася. Так, у виданому націоналістами ще 1955 р. збірнику документів «ОУН (1929—1954)» говориться: «Провід ОУН... в лютому 1943 р. ...ствердив, що настали сприятливі обставини для військової дії. Після цього на терені Полісся і Волині виступили перші збройні відділи Української повстанської армії». Отже, перші збройні загони УПА могли виникнути, як максимум, тільки навесні 1943 р.

І створювалися вони для цілей, діаметрально протилежних тим, заради яких бралися за зброю істинні патріоти й антифашисти. Певне світло на справжні причини появи УПА проливає наступна заява М. Прокопа. Вже наприкінці 1942 р., пише він, розвиток подій на східному фронті розкрив націоналістам «щілини» «майбутнього провалу» фашистів. Тому на початку листопада 1942 р. на засіданні проводу ОУН було поставлено питання про те, як підготувати майбутню «організовану боротьбу проти більшовиків» («Сучасність», 1986, № 7—8). Роблячи такого роду визнання, націоналісти водночас намагаються протягнути думку, ніби в початковий період існування УПА її головні зусилля концентрувалися все ж на операціях «проти німців». Оскільки ж, мовляв, фашистський терор на Волині й Поліссі був жорстокіший, ніж у Галичині, то саме тут і були сформовані перші збройні підрозділи УПА.

Насправді ж створення їх у цій місцевості мало на меті боротьбу не проти фашистського терору (до речі, в Галичині він був не менш жорстокий), а проти радянських народних месників. Якраз наприкінці 1942 — на початку 1943 рр. ряд партизанських з'єднань вирушили в рейди у ці райони, щоб здійснити бойові операції у глибокому ворожому тилу, зокрема на найважливіших залізничних комунікаціях противника. Показово, що пізніше саме для боротьби проти радянських партизанів була організована й так звана «Українська народна самооборона»—галицький варіант УПА.

Сформовані спочатку як знаряддя боротьби проти радянських партизанів підрозділи УПА почали згодом виконувати значно ширші ідеологічно-підривні, каральні та шпигунсько-диверсійні функції: стримувати боротьбу західноукраїнських трудящих проти фашизму шляхом насильницької мобілізації певної частини «селянських низів» в оунівські банди; тероризувати населення західних областей УРСР та Східної Польщі; поповнювати каральні частини гітлерівських окупантів; здійснювати шпигунсько-диверсійні акції в тилу наступаючих радянських військ та у визволених районах [20]. В умовах, коли фашистський вермахт під ударами Червоної Армії здавав позицію за позицією, коли на захоплених гітлерівцями територіях великого розмаху набрав рух Опору, такі дії українських буржуазних націоналістів були їх «посильним вкладом» у відстрочку кінцевої катастрофи рейху.

Таким чином, створення й підривна діяльність бандерівської УПА були продиктовані насамперед новими завданнями, які покладалися на оунівських прислужників гітлерівської Німеччини в результаті втрати нею стратегічної ініціативи у війні й неухильного відступу на Захід. Можна з упевненістю говорити про те, що УПА була непотрібна

[20] Чередниченко В. П. Анатомія зради.— С. 152.

нацистам в 1942 р., але стала конче необхідною в 1943—1945 рр. Цю думку підтверджує, зокрема, історія з використанням фашистами націоналістичних банд, які діяли під назвою «поліська січ». Сформована петлюрівським ватажком Т. Боровцем (псевдонім «Бульба») озброєна банда націоналістів розпочала диверсійні акції в радянському тилу з перших же днів фашистської агресії. Головними районами її підривних дій стали лісисті місцевості Ровенщини й Житомирщини. Тут «бульбівці» нападали на невеликі підрозділи Червоної Армії, висаджували в повітря мости та лінії зв'язку, нищили оборонні споруди і транспортні засоби тощо. «Німці,— констатує оунівський журнал «Самостійна Україна» (1986, № 3), — радо користувалися допомогою українських повстанців... Але в їхніх планах зовсім не було формування сильної військової частини, якою стала б «поліська січ», маючи фахове керівництво і обсаджений кадровими старшинами штаб. Іншими словами, німці погоджувалися використовувати партизанку, але не дозволяли творити армії». Виконавши свої функції, «поліська січ» була розпущена гітлерівцями в листопаді 1941 р. «Бульбі» дозволялося залишити тільки таку кількість осіб, яка була необхідна для поліцейської служби.

І лише навесні 1943 р. фашисти знову дали вказівку Т. Боровцю доукомплектувати націоналістичне «військо» й кинути його проти радянських партизанів, які сконцентрувалися в лісових масивах Полісся. Таємні пропозиції «Бульби» щодо виконання цієї вказівки вже цитувалися в радянській історичній літературі[21]. У листопаді 1943 р. «Бульба» розробив новий план співробітництва з гітлерівськими окупантами. Ось що він сам писав з цього приводу у своїх «мемуарах», виданих 1981 р. в Торонто: «Вночі з 15 на 16 листопада 1943 року ми склали меморандум до німецького військового командування, в якому пропонували німецькій стороні:

1. З огляду на змінену ситуацію (йдеться про переможний наступ Червоної Армії.— *В. Т.*)... скласти договір про спільну боротьбу проти більшовизму.

2. Наші лісові партизанські війська реорганізуються на менші бойові групи і лишаються під досвідченим командуванням для дальшої боротьби в тилах СРСР. Ці війська забезпечуються воєнним матеріалом німецької армії, який залишається при відступі на захід.

3. Решту партизанського війська ми або демобілізуємо, або пропонуємо евакуювати його в дальші тили німецької армії і там реорганізувати його в регулярні бойові частини... при німецьких збройних силах».

Наприкінці листопада 1943 р. «Бульба» прибув з своїм «меморандумом» до Берліна. У столиці рейху, однак, на нього чекав зовсім не такий прийом, на який він сподівався. Справа в тому, що на той час між бандерівськими ватажками і керівництвом гітлерівських спецвідомств уже була досягнута домовленість, згідно з якою Т. Боровець мав бути ізольований, а його банди увійти до складу бандерівської УПА. Восени 1943 р. загін Т. Боровця був «роззброєний» бандерівцями.

Нині ж фальсифікатори намагаються представити цей факт таким чином, ніби бандерівці мало не «покарали» «бульбівців» за їх співпрацю з фашистами. При цьому твердиться, що сама бандерівська УПА начебто категорично відкинула численні пропозиції нацистів про співробітництво. Якщо вірити сучасним націоналістичним «дослідникам», то мав місце лише «один-єдиний випадок», коли один з «низових» командирів УПА порушив наказ її «командування».

Однак трофейні німецькі документи, які зберігаються в радянських архівах, свідчать про те, що взаємодія банд УПА з фашистськими

[21] Див.: Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр.—К., 1968.—Т. 2.—С. 160.

окупантами мала масовий і систематичний характер. Ось лише деякі факти. Так, у таємному листі начальника поліції порядку Кракова старшим командирам СС і поліції від 15 березня 1944 р. зазначалося: «12 березня 1944 р. від жандармського взводу... надійшло наступне повідомлення жандармського поста: 11 березня 1944 р. у місцевості Подламиї (П — 293) 200 учасників українського визвольного руху оголосили боротьбу проти більшовизму спільно з німецьким вермахтом... Я одразу ж передав це повідомлення й розпорядився його перепровірити. 14 березня 1944 р. до полудня жандармський пост Броди повідомив, що 1-ц пропагандист вермахту, оперативної групи Броди, майор доктор Гібель підтвердив повідомлення і сказав, що вермахт надав банді зброю та перев'язувальні матеріали. Найближчим часом відбудуться переговори майора доктора Гібеля з керівником цієї націоналістичної української групи». Отже, робив висновок начальник поліції порядку, «тут вже йдеться не про банду», а про «дружнє військо», яке постачається і озброюється вермахтом» [22]. Характерною з цієї точки зору є й доповідь верховного командування Південної групи німецьких військ від 11 березня 1944 р. «Оскільки УПА виявляє на фронті схильність до спільних дій з німцями,— констатувалося в цьому документі,— командування 4-ї танкової (моториз.) армії видало наказ, згідно з яким переговори з бандами УПА можуть бути розпочаті на таких умовах: Мета: використання банд УПА проти Червоної Армії і проти радянських та польських банд (партизанів.— *В. Т.*)... Банди УПА проводять свої власні операції проти Червоної Армії. Взяті в полон росіяни переправляються в розпорядження німців для допиту. Відомості, добуті УПА про радянські російські банди і Червону Армію, одразу ж передаються вермахту». На цій основі, говорилося далі в доповіді, на місцях «вже проведені з певним успіхом переговори між невеликими військовими підрозділами і окремими бандами УПА. Так, для прикладу один німецький підрозділ поблизу Тернополя повідомив 13 лютого 1944 р. наступне: Одна банда УПА вже оголосила, що вона поведе боротьбу проти радянських росіян; полонених вона буде переправляти для допиту німцям. УПА запропонувала свою допомогу в реквізиціях, які проводяться німецькою стороною... УПА віддала розпорядження старостам підтримувати ці реквізиції» [23].

А ось ще один трофейний німецький документ — датований 5 квітня 1944 р. рапорт штурмбанфюрера СС про переговори з ватажками банди УПА, що діяла в районі Щепятино. Як з'ясувалося в ході переговорів, писав есесівський офіцер, головна мета українських націоналістів — боротьба проти радянських і польських партизанів. «Досі,— наголошувалося в його рапорті, — вони (націоналісти. — *В. Т.*) не проводили жодних операцій, які б зашкодили німецьким інтересам, і в майбутньому не будуть цього робити, щоб не порушувати взаємної домовленості з німецькими окупаційними властями... Як доказ своєї позиції щодо більшовиків вони згадали, між іншим, що великі з'єднання українських банд знаходяться вже на сьогоднішній день у російському тилу з метою будь-якими засобами порушувати постачання радянських військ (Житомир, Дубно, Київ)» [24]. На важливість використання угруповань УПА для підривної діяльності в радянському тилу вказувалося також у таємному донесенні начальника жандармерії Рава-Руської на ім'я начальника поліції безпеки і СД по Галичині від 9 травня 1944 р.: «3 травня 1944 р. о 20 год. з'явився до мене на службу зондерфюрер абвергрупи 104 — 4-ї бронетанкової армії Роберт Гохштеттер Бургвальд... Він проводив дуже велику роботу по налагодженню співробітництва з УПА в місцевості Броди; в радянському тилу УПА на сьогодні дає виняткові результати. Йому доручено абве-

[22] ЦДАЖР УРСР, ф. 4628, оп. 1, спр. 9, арк. 8.
[23] Там же, спр. 6, арк. 3—4.
[24] Там же, спр. 3, арк. 1—2.

ром установити в тутешній місцевості контакт з УПА, щоб використати її (УПА) у воєнних інтересах; такі спроби у місцевості Галицьких Карпат завершувалися дуже добрими результатами» [25].

Про те, що абверкоманда 104 справді досягла «добрих результатів» у налагодженні співпраці з бандерівцями свідчить, зокрема, звіт її співробітника оберлейтенанта Пютцера про його успішні переговори з однією із банд УПА, які відбулися 6 квітня 1944 р. поблизу Перемишля. «Після загальних фраз,— повідомляв Пютцер,— командир військ (ватажок банди.— *В. Т.*) перевів розмову на можливість співробітництва» і заявив таке: «В УПА є наказ, згідно з яким заборонено вести боротьбу проти німецьких солдатів або ж здійснювати диверсійні акції проти їхніх воєнних споруд та зв'язку». Українські націоналісти, говорилось у звіті, висловили «палке бажання боротися спільно з нами — визнаними солдатами — проти Рад». Вони «обіцяли видавати захоплених російських агентів разом з документами, картами і письмовим матеріалом» й просили направити в розташування їх банди «важку зброю, оскільки їм її не вистачає» [26].

Особливий інтерес, якщо говорити про суть і характер співробітництва гітлерівців з українськими буржуазними націоналістами, становить гестапівський звіт про переговори з ватажком банди УПА «Орлом». З нього можна дізнатися і про коло питань, які найчастіше обговорювалися під час зустрічей функціонерів нацистських служб з керівниками загонів УПА, і про ті зобов'язання, що їх брали на себе буржуазні націоналісти перед фашистами, і про те, хто, як правило, очолював бандерівські банди. «Згідно з домовленістю, — звітував офіцер гестапо, учасник переговорів з німецької сторони, — 7 квітня 1944 р. на квартирі окружного начальника Нерінга в Кам'янці-Струмилівській відбулася зустріч керівника банди УПА «Орла» й нижчепідписаного, який узяв із собою свідком криміналь-секретаря Штрейхера.

Крім того, на переговорах були присутні окружний начальник Нерінг та військовий комендант полковник Мейлер. На завершення розмови прибули ще гауптштурмфюрер СС і оберштурмфюрер СС мотодивізії СС Гогенштауфен, які вели бесіди з «Орлом» виключно під кутом зору воєнних інтересів...

Керівник банди «Орел» був у німецькій військовій формі без погонів і знаків розрізнення, він носив стрічки залізного хреста II ступеня і медалі «за Схід», а також знак учасника піхотних штурмових атак, залізний хрест I ступеня та срібний знак — свідчення поранення *... Насамперед окружний начальник Нерінг оголосив, що попередні переговори між ним і «Орлом» привели до того, що «Орел» погодився постачати відомості про радянські російські та польські банди... Окружний начальник Нерінг повторив також уже відомий факт, що він видав «Орлу» певну кількість зброї і боєприпасів. Після цього він просив мене продовжувати переговори, оскільки це входило до моєї компетенції. Я запропонував виступити «Орлу», щоб скласти про нього враження й з'ясувати, чи доцільно взагалі з ним дискутувати з приводу його можливих вимог. Яким же був мій подив, коли «Орел» зі свого боку не висунув абсолютно ніяких вимог..., а з усією серйозністю намагався переконати всіх учасників переговорів у тому, що він і його підрозділ УПА в жодному разі не стоять на ворожих німцям позиціях і до того ж готові допомогти німцям настільки, наскільки це в їхніх силах» [27].

---

[25] Там же, спр. 5, арк. 9.

[26] ЦДАЖР УРСР, ф. 4628, оп. 1, спр. 2, арк. 18—19.

* Як з'ясувалося ще в ході попередніх зустрічей представників німецьких окупаційних властей з «Орлом», фашистські нагороди та інші регалії він заслужив в есесівській дивізії «Мертва голова» (ЦДАЖР УРСР, ф. 4628, оп. 1, спр. 2, арк. 1).

[27] ЦДАЖР УРСР, ф. 4628, оп. 1, спр. 2, арк. 13—14.

Гітлерівці поставили перед «Орлом» такі вимоги, «від яких не можна було відступити ні на крок: цілковита лояльність щодо німецьких інтересів...; відмова від будь-яких спроб впливати на українську поліцію; відмова від будь-яких спроб впливати на дивізію СС «Галичина». «Орел» «без зайвих слів оголосив», що він приймає ці вимоги [28].

Далі у звіті зазначалося, зокрема, що «Орел» погодився «за вказівкою німецької сторони загородити свій відрізок території в 20 км на Схід проти вторгнення радянсько-російських банд або їх частин, або, наприклад, взяти на себе охорону дороги Львів — Перемишль від акцій саботажу» [29].

Тоді ж, у квітні 1944 р., Нерінг досяг домовленості про «боротьбу проти спільного ворога — більшовизму» з ватажком банди УПА «Хмілем» [30].

Перелік такого роду фактів можна було б продовжити. Думається, однак, що й наведених вище досить, аби переконатися в абсолютній неспроможності зусиль сучасних буржуазно-націоналістичних істориків представити УПА «антигітлерівським збройним формуванням». Та й про яку боротьбу проти фашистів могла йти мова, коли «головнокомандуючим» УПА був Р. Шухевич — вихованець абверу, капітан німецької армії, нагороджений за вірну службу рейху залізним хрестом.

Наприкінці варто сказати про мотиви, якими керуються зарубіжні фальсифікатори у своїх спробах відмежувати українських буржуазних націоналістів від фашизму. Робиться це не тільки для того, щоб дати змогу колабораціоністам, які втекли на Захід, спокійно дожити свій вік. Насамперед мається на меті «очистити» націоналізм ідеологічно та політично, бо ж надто компрометує його прогітлерівське минуле. Однак з пам'яті радянських людей ніколи не зітруться ті злодіяння, що їх чинили в роки війни німецько-фашистські загарбники та їхні пособники.

[28] Там же, арк. 15.
[29] Там же, арк. 16.
[30] Там же, арк. 23—26.

* * *

РОЛЬ ПРЕСИ У ПІДНЕСЕННІ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ АКТИВНОСТІ РОБІТНИКІВ І СЕЛЯН (1921—1925 рр.)

Т. М. ПОПОВА (Одеса)

Історичний досвід радянської преси як пропагандиста, агітатора і організатора мас в умовах прискорення соціально-економічного розвитку нашої країни і підвищення ролі людського фактора набуває особливого значення. У даному повідомленні розглядаються деякі аспекти роботи газет південного регіону України * по активізації суспільно-політичної діяльності робітничо-селянських мас у перші роки запровадження нової економічної політики.

У той період радянська преса наштовхнулася на труднощі двох видів. По-перше, зміна характеру класової боротьби зробила неефективними багато форм і методів газетної роботи, що добре зарекомендували себе в період воєнного комунізму. Необхідно було заново створити мережу друкованих видань, які стояли б на комуністичній плат-

* В адміністративно-територіальному відношенні південь України був представлений у 1921—1922 р. Одеською і Миколаївською губерніями, у 1923—1925 рр.— Одеською. Нині це Одеська, Миколаївська, Херсонська, Кіровоградська області та частина Молдавської РСР.

формі, орієнтувалися на певні соціальні групи і ставили своїм завданням економічне, політичне та ідеологічне виховання мас, залучаючи всі категорії трудящого населення до будівництва соціалізму. По-друге, на роботі преси позначалася глибока господарська розруха, що панувала в країні. Як відзначалося на XI з'їзді РКП(б), відсутність єдиного центру керівництва пресою, кваліфікованих кадрів журналістів, нестача технічного обладнання і паперу, неналагодження апарату розповсюдження — все це знижувало ступінь впливу преси на трудящі маси [1]. Тому перед пресою постали два завдання, тісно пов'язані між собою,— реальне здійснення пропагандистсько-організаторської функції в нових історичних умовах і перебудова своєї роботи.

У нових умовах партія виробила програму перебудови всієї системи періодичної преси. На XII Всеросійській конференції РКП(б) у серпні 1922 р. підкреслювалося, що «треба організовувати цю справу до певної міри за єдиним планом, давши туди сили і кошти» [2]. При цьому в розвитку різних типів друкованих органів Країни Рад визначальне значення надавалося місцевим партійним комітетам. У листі «Про звертання особливої уваги на періодичну пресу» (листопад 1921 р.) ЦК РКП(б) вказував, що «відповідальність за стан даного партійно-радянського органу цілком несе даний партком» [3].

Виконуючи рішення ЦК РКП(б), Одеський губком партії велику увагу приділяв роботі преси. Так, у 1921 р. бюро губкому розглядало питання, пов'язані з ідейним спрямуванням газет, реорганізацією їх мережі, матеріальним становищем преси півдня України, більш як 20 разів [4]. У грудні 1922 р. у складі Одеського губагітпропвідділу було створено підвідділ преси, через який почало здійснюватися партійне керівництво місцевою пресою [5]. 3 жовтня 1922 р. розпочало роботу Одеське губернське відділення ЦУД *, яке контролювало діяльність видавництв, друкарень і редколегій періодичної преси та інших видань [6]. До весни 1923 р. були створені відповідні відділення в округах і районах губернії [7]. Зміцнення партійно-політичного керівництва пресою сприяло її дальшому розвиткові, одним з найважливіших напрямів якого стало формування нової системи видань — газетної мережі. Господарська розруха призвела до скорочення видання й навіть закриття більшості газет. Пленум Одеського губкому партії у вересні 1921 р. констатував наявність лише 5 газет у губернії. До січня 1922 р. припинили своє існування майже всі повітові періодичні видання [8]. Через обмеженість коштів необхідно було максимально скоротити державну мережу газет і створити нові типи видань. В резолюції «Про посилення місцевої періодичної преси», прийнятій на нараді секретарів обкомів, оббюро і губкомів РКП(б) у грудні 1921 р., відзначалося, що місцева періодика повинна бути організована «на основі урахування потреб основних категорій читачів — робітників і селян» [9]. Соціальна орієн-

[1] Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— К., 1979.— Т. 2.— С. 346.

[2] Там же.— С. 379.

[3] О партийной и советской печати, радиовещании и телевидении.— М., 1972.— С. 74.

[4] Парт. арх. Одеськ. обкому Компартії України, ф. 3, оп. 1, спр. 2, 4, 11, 57, 60, 64, 65, 92.

[5] Там же, ф. 3, оп. 1, спр. 102, арк. 133.

* ЦУД — Центральне управління у справах друку — було створено в серпні 1922 р. для посилення контролю за ідеологічною спрямованістю газетної та книжкової продукції в умовах гострої класової боротьби на початку непу.

[6] Парт. арх. Одеськ. обкому Компартії України, ф. 3, оп. 1, спр. 102, арк. 72; Держ. арх. Одеськ. обл., ф. Р-99, оп. 1, спр. 32, арк. 334.

[7] Держ. арх. Одеськ. обл., ф. Р-877, оп. 1, спр. 11, арк. 4; ф. Р-865, оп. 1, спр. 62, арк. 130; Держ. арх. Миколаївськ. обл., ф. Р-158, оп. 1, спр. 70, арк. 154.

[8] Парт. арх. Одеськ. обкому Компартії України, ф. 3, оп. 1, спр. 57, арк. 18; спр. 58, арк. 85.

[9] О партийной и советской печати, радиовещании и телевидении.— С. 76.

тація преси визначалася завданням зміцнення союзу робітничого класу з селянством в умовах нової економічної політики і залучення різних категорій трудящих до активного будівництва соціалізму.

У складних економічних умовах, коли газетні працівники лише почали опановувати нові методи роботи, не всюди відразу могла скластися розгалужена мережа самостійних великих видань. Це певною мірою зумовило різноманітність видів газетної періодики на початку 20-х років: одноденні газети, окремі тематичні додатки, стінні друковані газети тощо. Всі вони, як і численні «сторінки» та «газети в газеті», були спробою диференційовано підійти до запитів різних груп читачів. У 1921—1925 рр. на півдні України зареєстровано понад 200 газет, зокрема: для робітників — 24, для селян — 22, профспілкових — 8, загальнополітичних — 30. Серед них — 28 одноденних газет, 21 стінна друкована і 25 додатків *.

Здійснення ленінської національної політики привело до розширення видання газет українською мовою. Так, якщо у 1921 р. на півдні Україні виходила лише одна селянська газета цією мовою, то до 1925 р. їх було вже 5, а також 2 спеціальних додатки. Набула розвитку й преса інших національностей, які проживали у південному регіоні: в 1924 р. почалося видання газет «Червоний плугар» — органу молдавської секції при Одеському губкомі КП(б)У і губполітосвіті та «Молот і плуг» — органу німецької секції Одеського губкому КП(б)У і губвиконкому [10].

Журнал «Красная печать»—орган Відділу друку при ЦК РКП(б) — у вересні 1924 р. візначав, що ці газети повністю відповідають своєму призначенню—проведенню в життя ленінської національної політики [11].

Зміцнення зв'язку преси з робітничо-селянськими масами, підвищення ефективності її роботи багато в чому залежали від системи розповсюдження газет. Реорганізація апарату розповсюдження була пов'язана із створенням нових фінансово-економічних засад газетного господарства: переходом до осені 1921 р. редакцій на госпрозрахунок і ліквідацією безплатного розповсюдження преси [12]. В перші місяці після переходу на госпрозрахунок становище погіршало: багато газет, особливо повітових, припинили своє існування, не зумівши опанувати нові методи господарювання. По Одеській і Миколаївській губерніях кількість повітових газет у 1922 р. скоротилася у порівнянні з попереднім роком, відповідно, з 17 до 1 та з 21 до 5. Зростала дефіцитність періодичних видань, зменшувалися тиражі. Так, тираж одеських «Известий» скоротився з вересня 1921 р. до травня 1922 р. на 3,5 тис. примірників (з 8 до 4,5 тис.) [13].

Протягом жовтня 1922 р. — лютого 1923 р. газетам України було видано ЦК РКП(б) 210 млрд. 300 млн. крб. дотацій [14]. У квітні 1922 р. в Одесу з Харкова прибуло 6 вагонів паперу [15]. В листопаді 1922 р. у розпорядження редакції газети «Красный Николаев» було передано друкарню губвиконкому, що значно поліпшило її економічне становище [16]. Газетам надавалися одноразові позички радянськими і госпо-

---

* Підраховано автором за матеріалами 7 архівосховищ і книгосховищ Української РСР.

[10] Работа Одесского Губернского комитета КП(б)У за 1924—1925 гг.: К VIII Губконференции.— Одесса, 1925.— С. 78—79.

[11] Красная печать. — 1924.—№ 28 — 29. — С. 36.

[12] Печать и революция.— 1922.— Кн. 1.— С. 342.

[13] Центр. держ. арх. Жовтн. революції, вищих органів держ. влади і органів держ. управління УРСР, ф. 177, оп. 1, спр. 200, арк. 9, 29; оп. 5, спр. 88, арк. 8 (далі — ЦДАЖР УРСР); Парт. арх. Одеськ. обкому Компартії України, ф. 3, оп. 1, спр. 92, арк. 34.

[14] Красная печать.— 1923.— № 1 (22).— С. 2—3.

[15] ЦДАЖР УРСР, ф. 177, оп. 5, спр. 88, арк. 17—19.

[16] Держ. арх. Миколаїв. обл., ф. Р-161, оп. 1, спр. 40, арк. 32.

дарськими організаціями: губвиконкомами, трестами тощо [17]. Однак визначальним у стабілізації економічних засад газетного господарства були енергійні пошуки редакціями нових форм і методів роботи. Вже навесні 1922 р. «Известия» Одеського губкому КП(б)У, губвиконкому і губпрофради мали власну експедицію по розповсюдженню [18]. З 1923 р. такі експедиції були створені практично всіма редакціями газет. Навесні 1925 р. одеські «Известия» використовували для розповсюдження газети власні відділення в районах, індивідуальну агентуру, яка становила 300 чол., пошту, сількорів, апарат і агентуру ДВУ * і намагалися налагодити розповсюдження газет через кооперативи, організацію спеціальних столів на базарах, партійно-радянську громадськість [19].

Зростання тиражів було яскравим свідченням стабілізації становища газет. До кінця 1925 р. тираж «Известий» досяг 55 тис. примірників. Вечірній випуск газети збільшився у порівнянні з груднем 1923 р. з 1142 до 6500 примірників. Тираж губернської газети для селян «Червоний степ» восени 1925 р. становив 8500 примірників [20].

Завдання соціалістичного будівництва, стратегію якого визначала нова економічна політика, покликали до життя й нові форми роботи газет з читачами. Необхідність залучення до суспільно-політичного життя дедалі більшої кількості трудящих вимагала створення широкого кореспондентського активу, який зв'язував би через пресу партію й пролетарську державу з робітничо-селянськими масами. Водночас виникнення й розвиток робсількорівського руху в країні стали одним з яскравих проявів суспільно-політичної активності робітничого класу і селянства. Під рубриками «Листи робітників», «Куточок сількора» газети публікували замітки і листи трудящих. Так, в газеті «Красный Николаев» протягом травня—серпня 1922 р. у відділі «Робітниче життя» було вміщено 208 кореспонденцій. У квітні 1923 р. редакція мала 35 робкорів, 30 парткорів, 20 сількорів. До грудня того ж року кількість постійних кореспондентів зросла до 110 чол., 60 з яких були робітниками з виробництва. В одеських «Известиях» навесні 1923 р. налічувалося 250 робкорів. Редакція щодня одержувала від 25 до 70 листів від робітників і в середньому 15 — від селян. 80% листів публікувалося [21].

З березня 1924 р. при агітпропвідділі Одеського губкому партії почали проводитися наради парткорів з метою інструктування кореспондентів — членів РКП(б) [22]. Взимку 1924 р. при редакції газети «Известия» в Одесі було відкрито курси журналістики, розраховані на 40 чол.[23] В Єлисаветграді за допомогою редакції газети «Красный путь» — органу Єлисаветградського окружкому КП(б)У — були організовані робкорівські гуртки на заводах «Червона зірка» та «Червоний Профінтерн», у радпартшколі [24]. При газеті «Красный Николаев» діяв спеціальний семінар для робсількорів, програмою якого передбачалися загальна політграмота, техніка газетної справи, ознайомлення з художньою літературою [25]. Восени 1925 р. редакція організувала

[17] Парт. арх. Одеськ. обкому Компартії України, ф. 3, оп. 1, спр. 134, арк. 135, 160; Держ. арх. Одеськ. обл., ф. Р-99, оп. 1, спр. 579, арк. 112.

[18] Парт. арх. Одеськ. обкому Компартії України, ф. 3, оп. 1, спр. 178, арк. 51, 98.

* ДВУ — Державне видавництво УРСР, створене у 1922 р., займалося виданням і розповсюдженням друкованих творів.

[19] Парт. арх. Одеськ. обкому Компартії України, ф. 7, оп. 1, спр. 380, арк. 10—11.

[20] Парт. арх. Одеськ. обкому Компартії України, ф. 7, оп. 1, спр. 352, арк. 3; Держ. арх. Одеськ. обл., ф. Р-747, оп. 1, спр. 61, арк. 37.

[21] Парт. арх. Одеськ. обкому Компартії України, ф. 3, оп. 1, спр. 178, арк. 52, 105, 106.

[22] Там же, спр. 233, арк. 47, 130.

[23] Журналист.— 1924.— № 9.— С. 69.

[24] Красная печать.— 1925.— № 8.— С. 58.

[25] Держ. арх. Миколаїв. обл., ф. Р-985, оп. 1, спр. 1184, арк. 10.

короткострокові курси для сількорів [26]. Рух громадських кореспондентів набував масового характеру. На II з'їзді робсількорів Одеської губернії, що відбувся у лютому 1925 р., були присутні 243 делегати, які представляли близько 2 тис. робсількорів півдня України [27].

Преса в умовах переходу до непу повинна була насамперед сприяти проведенню в життя рішень X з'їзду партії, мобілізувати трудящих на розв'язання конкретних проблем по відбудові народного господарства. Пропаганда нової економічної політики на сторінках газет здійснювалася шляхом опублікування офіційних документів — матеріалів з'їзду, постанов центральних і місцевих органів влади, резолюцій зборів міського і сільського активу, статей видних діячів партії тощо.

Серед матеріалів преси особлива роль відводилася працям В. І. Леніна. Їх публікація становила одну з найважливіших форм пропаганди ідей марксизму-ленінізму і сприяла розвитку класової самосвідомості робітничо-селянських мас. Лише за січень 1921 — вересень 1923 рр. 10 газет Одеси вмістили 119 публікацій різних ленінських творів. «Известия» за цей період надрукували 54 праці В. І. Леніна, написані ним із серпня 1918 р. по грудень 1922 р.* Частіше за все вони публікувалися із скороченнями, під редакційними заголовками, або передавався основний зміст ленінських виступів і наводилися окремі цитати. Так, під заголовками: «Доповідь т. Леніна про натуральний податок», «Нове законодавство в сільському господарстві і комунізм. Доповідь тов. Леніна», «Тов. Ленін про сільські господарства», «Як поєднати нове законодавство в галузі сільського господарства з комунізмом» у березні-травні 1921 р. в газетах «Известия», «Большевик», «Красная оборона», «Моряк», «Югукроста» (Одеса) були опубліковані уривки з виступів В. І. Леніна на X з'їзді РКП(б), а також праць, присвячених проблемам нової економічної політики.

Публікація законодавчих актів у газетах України здійснювалася у формі розгорнутих звітів або текстуально точно. Так, газета «Красная оборона» (Одеса) в номерах 214 та 217 в березні-квітні 1921 р. надрукувала Декрет Раднаркому про запровадження натурального податку і дала докладні роз'яснення, в чому його перевага над розверсткою. «Незаможний» (Миколаїв) в № 84 3 квітня 1921 р. опублікував Звернення ЦВК РНК УРСР «Селянам України», а «Известия» (Одеса) в № 475 за 5 липня 1921 р. вмістила звернення «До всього селянства Одеської губернії від Президії Одеського Губвиконкому», в якому визначалися умови заміни розверстки натуральним податком. 19 серпня газета дала текст Наказу РНК про впровадження у життя засад нової економічної політики. В редакційних і авторських статтях газети розкривали значення нових методів в економіці. Водночас публікувалися пропагандистські статті про соціально-політичну сутність непу.

Величезну роль відіграла преса в мобілізації пролетарських мас на боротьбу з голодом, який дуже ускладнив відбудову народного господарства у 1921—1922 рр. З травня-червня 1921 р. в газетах запроваджуються рубрики: «На допомогу голодуючим», «Боротьба з голодом», «Фронт голоду», «Б'ємо голод» тощо, під якими друкуються оперативні матеріали у формі зведень, таблиць, звітів, що відбивають хід і результати кампанії по збиранню пожертвувань для голодуючих. Короткі інформаційні замітки, хроніка, інтерв'ю з керівниками партії та уряду давали читачеві багатий матеріал для розуміння подій, що відбувалися. Водночас видавалися одноденні газети, кошти від продажу яких поступали у фонд допомоги голодуючим [28]. Влітку 1921 р. «Изве-

[26] Парт. арх. Одеськ. обкому Компартії України, ф. 7, оп. 1, спр. 380, арк. 58.
[27] Там же, ф. 3, оп. 1, спр. 302, арк. 50.
* Підрахунки автора.
[28] У 1921—1922 рр. у розглядуваному регіоні вийшло 4 такі газети.

стия» (Херсон) випустили кілька номерів спеціального додатку «На боротьбу з голодом» тиражем 2 тис. примірників.

Велике значення для підвищення суспільно-політичної активності робітників і селян, виховання трудящих у дусі пролетарського інтернаціоналізму мало широке відображення на сторінках преси руху за створення єдиної багатонаціональної держави. Газети друкували листи робітників і селян, резолюції зборів робітничих колективів і селянських сходів з цього питання. Протягом листопада-грудня 1922 р. газети докладно повідомляли про роботу V з'їзду Рад Миколаївського повіту, VIII з'їзду Рад Єлисаветградського повіту, V Херсонської і IV Дніпровської партійних конференцій, V губернського з'їзду Рад в Одесі, на яких було схвалено ідею утворення СРСР. Газета «Молодая гвардия» — орган Одеського губкому ЛКСМУ — практикувала популярні бесіди для молоді. Під заголовками «Як царизм пригнічував національності», «Жовтнева революція визволила національності», «Як виник СРСР», «Як будується СРСР», «Співробітництво націй — запорука господарського відродження» газета роз'яснювала принципову відмінність між ідеями пролетарського інтернаціоналізму та програмою буржуазного націоналізму [29].

У перші роки проведення непу, одним з методів якого було допущення приватного капіталу в економіку країни, важливим завданням було «збереження робітничої молоді від натиску дрібнобуржуазної стихії» [30]. Велику роль у цій справі відіграв Ленінський комсомол, ідейне загартування, зміцнення й розширення рядів якого були у центрі уваги преси. В умовах швидкого зростання комсомольських осередків у відбудовний період * гостро постало питання про ідейно-політичне виховання комсомольців, залучення до активної суспільної діяльності молодих робітників і селян. На підставі циркулярного листа Одеського губкому КП(б)У (квітень 1921 р.) з весни 1921 р. майже в усіх газетах півдня України з'явилися спеціальні відділи, рубрики або «сторінки», присвячені роботі комсомольських організацій [31]. Водночас розпочалося видання спеціальних комсомольсько-молодіжних друкованих органів **. Газети друкували матеріали з'їздів комсомолу, безпартійних конференцій робітничої молоді, листи. Робітнича газета «Станок» (Одеса) почала друкувати «Сторінку юного пролетарія» ***. Під постійною рубрикою «Робітнича молодь Одеси» в ній публікувалися матеріали про ударну працю комсомольців, роботу комсомольських осередків, організацію суботників тощо. Окремі номери молодіжних газет присвячувалися ювілейним датам. Так, № 3 газети «Клич молодежи» (Олександрія) вийшов до відкриття II Конгресу Комуністичного Інтернаціоналу молоді. На другій сторінці номеру великим шрифтом було надруковано: «Набрано і віддруковано червоними друкарями — комсомольцями в порядку недільника».

Значну увагу приділяли газети залученню до суспільного життя жінок. З'явилися спеціальні «сторінки», де публікувалися матеріали про участь жінок у громадських організаціях, їх роботу на виробництві, про новий побут. «Сторінка робітниці й селянки» в газеті «Известия» (Єлисаветград) мала таку структуру: під загальною шапкою «Без

---

[29] Молодая гвардия.— 1923.— 20, 27 июля.

[30] Материалы к 3-й Одесской Губернской партийной конференции.— Одесса, 1921.— С. 14.

* Лише за 1924 р. комсомольська організація Одеської губернії зросла з 6855 до 16 657 чол. (См.: Работа Одесского Губернского Комитета КП(б)У за 1924—1925 гг.— С. 89).

[31] Дорогой созидания: Социалистическое строительство на Одесщине: Документы и материалы (1921—1941).— Одесса, 1981.— С. 15—16.

** За підрахунками автора, за 1921—1925 рр. в розглядуваному регіоні вийшло 18 газетних видань.

*** За січень — березень було опубліковано 10 номерів «Сторінки юного пролетарія».

участі жінок у соціалістичній революції не буде перемоги!» і лозунгом «Від жіночих конференцій—до загальної революційної роботи!» газета опублікувала статтю «Наші завдання» — про рішення міської жіночої конференції в Єлисаветграді, хроніку «Життя міста» — про організацію роботи серед жінок у Єлисаветграді, в рубриках «По повіту», «На допомогу голодуючим» розповіла про участь жінок у кампанії збирання пожертвувань для голодуючих, під заголовком «Жінка в продзагонах» — про добровільну участь кількох десятків комуністок і 30 безпартійних робітниць Одеси у продовольчих загонах.

У другій половині відбудовчого періоду в Одеській губернії широко розгорнули роботу різні громадські організації: лікнеп, МОДР, Товариство друзів дітей, Товариство допомоги пролетарському студентству та ін., що свідчило про зміцнення системи диктатури пролетаріату і розвиток суспільної активності мас. До кінця 1925 р. в губернії налічувалося 321 775 членів організацій громадської ініціативи [32]. У зв'язку з діяльністю останніх було налагоджено випуск спеціальних газетних видань *. Газета «МОПР» — орган Одеського губкому МОДРу — 26 січня 1925 р. опублікувала «Звернення Одеського губкому МОДРу до робітників і селян Одеської губернії» із закликом допомогти 150 тис. політичних в'язнів Європи. В тому ж номері повідомлялося про те, що 72 селянина хутора Санжейка Овідіопольського району Одеського округу, де налічувалося лише 150 дворів, вступили до МОДРу. 7 листопада 1925 р. у Херсоні вийшла одноденна «Октябрьская Мопровская газета».

Зростання суспільно-політичної активності трудящих було тісно пов'язане з підвищенням їх культурного рівня, з боротьбою за ліквідацію неписьменності. Газети вміщували статті про завдання культурної революції, хроніки, в яких повідомлялося про заходи політосвіти, відкриття клубів для селян, робітників, хат-читалень, лікнепів. Місцеві відділення Всесоюзного товариства ліквідації неписьменності видавали спеціальні газети «Долой неграмотность». З метою розширення політичного кругозору робітничо-селянського читача газети публікували нариси про різні держави. Структура їх була, як правило, така: карта, характеристика господарства, форм правління, політичних партій тощо.

Газета «Моряк» запровадила нову форму роботи по інтернаціональному вихованню трудящих. У спеціальній рубриці «Міжнародна поштова скринька» публікувалося листування між радянськими та іноземними моряками. Так, у № 12 «Міжнародної поштової скриньки» було надруковано листи моряка з Великобританії С. Ланка, який писав про теплий, товариський прийом, що незмінно зустрічають іноземні моряки в радянських чорноморських портах; італійського моряка Візитині — про фашистський уряд в його країні; під заголовком «Бережіться запроданця!» публікувалося попередження Інтернаціонального клубу моряків з м. Роттердама, що хазяїн кафе на вулиці Тіволі — провокатор [33]. Такі листи допомагали робітникам і селянам ознайомитися з життям трудящих капіталістичних країн, сприяли утвердженню ідей пролетарського інтернаціоналізму.

Значну роль відіграли газети у налагодженні шефської допомоги міста селу. В 1923 р. в Одеському округу було організовано 5 шефських осередків на промислових підприємствах, а в кінці 1924 р. їх вже діяло 55 — на виробництві і 33 — в установах. Шефство передбачало культурно-політичну і матеріальну допомогу [34]. Преса відразу ж підтримала нове починання. Газети закликали трудящих міста подати

[32] Работа Одесского Губернского комитета КП(б)У за 1924—1925 гг.— С. 103.

* За підрахунками автора, в 1921—1925 рр. у даному регіоні вийшло 12 газетних видань.

[33] Моряк (Одеса).— 1925.— 30 сент.

[34] Работа Одесского Губернского комитета КП(б)У за 1924—1925 гг.: К VIII Губпартконференции.— С. 103.

виробничу допомогу селянським господарствам, розгорнути культурно-масову роботу на селі. Губернська газета «Известия» систематично під рубрикою «Обличчям до села» публікувала матеріали про роботу шефів на селі. Під рубрикою «Союз міста і села», «Змичка» газета «Красный путь» (Єлисаветград) друкувала репортажі про поїздки в підшефні села робітників заводів «Червона зірка» і «Червоний Профінтерн», які подарували селянам молотарку та нафтовий двигун і взяли участь у спільному недільнику по збиранню хліба [35]. Дійовою формою роботи газет у цьому напрямі стала публікація листів селян. Так, під заголовком «Зміцнюється союз робітників і селян» газета «Красный путь» (Єлисаветград) вмістила повідомлення про відкриті збори комосередку заводу «Червона зірка», на якому селяни двох підшефних сіл говорили: «Ми повинні побудувати міст через ту прірву, яку створила буржуазія, силкуючись роз'єднати робітників і селян» [36].

Питання постачання села газетами зайняли важливе місце у шефській роботі: з квітня 1923 р. по квітень 1924 р. міські шефи губернії надіслали на село 38250 примірників газет. Практикувалася й передача газет, вже прочитаних робітниками. Так, загальні збори робітників друкарні «Известий» (Одеса) ухвалили в травні 1924 р.: прочитані газети надсилати у село. Деякі підприємства проводили спеціальну передплату для підшефних сіл [37].

Одним з показників зростання популярності газет серед робітників і селян було збільшення передплати. Так, до літа 1925 р. по губернії в середньому на кожні 100 селянських дворів припадало по 5 примірників газет [38]. Товариства друзів газет і книги, що організовувалися в селах, та гуртки сількорів влаштовували для малограмотних селян колективні «читання» газет. Протоколи засідань районних і волосних виконкомів, загальних зборів селян свідчать про широку кампанію по передплачуванню періодичної преси [39]. За даними Херсонського райвиконкому в квітні 1924 р. усі 20 сільрад одержували від 1 до 10 центральних і місцевих газет [40]. 80% робітників індустріальних профспілок губернії передплачували одеські «Известия» [41].

Отже, перехід до мирного соціалістичного будівництва на основі проведення нової економічної політики викликав піднесення суспільно-політичної активності робітничого класу і селянства. В розвитку її нових форм значна роль належала радянській пресі. У нових умовах остання зуміла здійснити перебудову своєї роботи і стати дійовим знаряддям соціалістичного будівництва. Газети півдня України відобразили загальні закономірності розвитку багатонаціональної радянської преси в той період. Провідні напрями в її діяльності зумовлювалися конкретними завданнями, що висувала об'єктивна реальність перших років непу. Творчий пошук і утвердження нових форм і методів роботи газет сприяли зміцненню зв'язку преси з робітничо-селянським читачем, залученню до суспільного життя Радянської країни дедалі нових верств трудящих.

[35] Красный путь (Елисаветград).— 1923.— 31 авг.
[36] Там же.— 24 июля.
[37] Держ. арх. Одеськ. обл., ф. Р-743, оп. 1, спр. 49, арк. 45; Дорогой созидания.— С. 46—47.
[38] Пленум Одесского Губкома КП(б)У: По стенограмме. 6—9 июля 1925 г.— Одесса, 1925.— С. 13.
[39] Держ. арх. Кіровоград. обл., ф. Р-308, оп. 1, спр. 115, арк. 9; ф. Р-447, оп. 1, спр. 21, арк. 50; ф. Р-1120, оп. 1, спр. 3, арк. 72; ф. Р-297, оп. 1, спр. 48, арк. 165.
[40] Держ. арх. Херсон. обл., ф. Р-169, оп. 1, спр. 41, арк. 134—153.
[41] Отчет к V-му съезду профессиональных союзов Одесщины: С ноября 1922 г. по апрель 1924 г.— Одесса.— 1924.— С. 170.

БРАТЕРСЬКА ДОПОМОГА РСФРР У ФОРМУВАННІ РОБІТНИЧО-СЕЛЯНСЬКОЇ МІЛІЦІЇ НА УКРАЇНІ

І. В. ХМІЛЬ (Київ)

Одним з важливих завдань робітничого класу й незаможного селянства України в ході підготовки та здійснення Великої Жовтневої соціалістичної революції стало формування власних збройних сил. Найдоцільнішим В. І. Ленін вважав створення при Радах робітничих і селянських депутатів справді народної, пролетарської міліції [1].

Організація перших її загонів * на Україні розпочалася відразу ж після перемоги Лютневої буржуазно-демократичної революції на противагу «народній міліції» Тимчасового уряду, яка фактично захищала буржуазно-поміщицький лад.

Селяни повсюдно роззброювали та ув'язнювали жандармів, приставів, урядників, поліцію, волосних старшин, сільських старост, обирали свої органи влади: волосні й сільські тимчасові виконавчі комітети, комітети громадського порядку тощо. Так, Маріупольський громадський виконавчий комітет, заслухавши 8 та 9 березня 1917 р. вимоги представників населення повіту, прийняв постанову про арешт жандармських вищих і нижчих чинів, які загрожують новому державному устроєві. Через кілька днів Мачуське сільськогосподарське товариство висунуло вимогу не тільки ліквідувати повітову поліцію і натомість обрати міліцію, а й відправити колишніх поліцейських на фронт [2].

Невдовзі з ініціативи широких трудящих мас створення збройних сил соціалістичної революції набрало різноманітних форм, Крім міліції, це робітничі й селянські бойові дружини, дружини самоохорони, а найчастіше — загони Червоної гвардії. Протягом березня-квітня 1917 р. загони міліції та робітничі дружини виникли на великих підприємствах практично всіх великих міст України, де діяли сильні більшовицькі організації. Чисельність цих формувань була різною: робітничі дружини Києва та Одеси налічували по 1 тис. чол. кожна; Харкова й Катеринослава — по 500—600 чол.; Луганська, Юзівки, Макіївки, Херсона, Миколаєва, Маріуполя, Дружківки, Краматорська — по 200—300 чол. Загалом до робітничих загонів України цього періоду входило 5—6 тис. чол. Керівництво ними здебільшого здійснювали Ради робітничих і солдатських депутатів, на чолі деяких з них стояли більшовики [3].

Після перемоги Великого Жовтня будівництво нового державного апарату було в центрі уваги партійних і радянських органів. Велике значення надавалося створенню спеціальних охоронних органів, до обов'язків яких входило встановлення нового, радянського правопорядку, придушення опору повалених експлуататорських класів, захист завоювань соціалістичної революції. З цією метою, за прикладом Радянської Росії, в республіці повсюдно формувалися народна міліція, радянський суд, надзвичайні органи для боротьби з контрреволюцією. 28 жовтня (10 листопада) 1917 р. був затверджений ленінський декрет «Про робітничу міліцію». Керуючись ним, місцеві Ради приступили до укомплектування нових її загонів або реорганізації тих, що були створені ще напередодні Жовтня. Президія Катеринославської Ради ро-

[1] Див.: Ленін В. І. Листи з далека // Повне зібр. творів.— Т. 31.— С. 40; Ленін В. І. Про пролетарську революцію // Там же.— С. 279.

* Це питання ще не знайшло всебічного висвітлення в українській радянській історіографії. Йому присвячено лише кілька праць для службового користування: Из истории милиции Советской Украины.— Киев, 1965.— 399 с.; История милиции Украинской ССР: В документах и материалах.— Киев, 1969.— Т. 1.— 883 с.; та ін.

[2] Парт. арх. Ін-ту історії партії при ЦК Компартії України, ф. 57, оп. 1, спр. 164, арк. 2 (далі — ПА ІІП при ЦК Компартії України); Полтавський день.— 1917.— 14 берез.

[3] История Украинской ССР : В 10 т.— Киев, 1984.— Т. 6.— С. 69.

бітничих і солдатських депутатів, наприклад, 11 січня 1918 р. прийняла постанову про розформування старої й організацію нової, радянської міліції [4].

Створення міліції, керівництво та контроль за її діяльністю вилучалися з відання міських самоуправлінь і передавалися Радам. В окремих районах обов'язки міліції покладалися на революційних солдатів, що дислокувалися в цих місцевостях. У переважній же більшості районів і особливо в невеликих волостях та селах міліція розпускалася й замінювалася загонами Червоної гвардії, які поряд з іншими завданнями виконували й функції міліції. За попередніми підрахунками автора, в період тріумфальної ходи Радянської влади у волостях і селах України діяло понад 250 загонів Червоної гвардії, селянських бойових дружин і загонів самоохорони [5].

Організація органів охорони революційного правопорядку тимчасово припинилась у зв'язку з вступом на територію республіки німецьких та австро-угорських окупантів. Загони Червоної гвардії під час громадянської війни та іноземної воєнної інтервенції влилися до лав Червоної Армії.

Після відновлення Радянської влади на Україні, на початку 1919 р., знову в усій гостроті постало питання про необхідність створення радянської міліції. Радою Народних Комісарів УСРР 5 лютого 1919 р. було прийнято декрет, у якому говорилося: «З метою охорони революційного порядку і особистої безпеки громадян, а також для боротьби з кримінальними злочинцями, що є наслідком капіталістичного ладу, Рада Народних Комісарів Української Соціалістичної Радянської Республіки постановляє: організувати на території республіки Робітничо-Селянську радянську міліцію». Формування її органів доручалося Народному комісаріатові внутрішніх справ УСРР (НКВС УСРР) [6]. Однак в силу конкретно-історичних умов, складної внутрішньої та зовнішньої обстановки в республіці, дальшого наступу денікінської білогвардійської контрреволюції ця справа набула широких масштабів лише наприкінці 1919—1920 рр.

У ході звільнення території республіки від денікінських білогвардійських банд активно йшов процес державного та господарського будівництва на місцях. Головним завданням новостворених надзвичайних органів — військово-революційних комітетів було встановлення і зміцнення робітничо-селянської влади. Для охорони революційного порядку й безпеки трудящих, ліквідації бандитизму, боротьби з карними злочинцями почалося формування радянської міліції. До березня 1920 р. керівництво ним здійснював уповноважений Головміліції при Всеукраїнському революційному комітеті України. В березні 1920 р. НКВС УСРР, згідно з декретом від 5 лютого 1919 р., прийняв постанову про створення Головного управління радянської робітничо-селянської міліції. «Для керівництва всіма видами міліції на Україні, як: загальною, залізничною, річковою, морською та карно-слідчою при Наркоматі внутрішніх справ утворюється на правах відділу Головне управління радянської робітничо-селянської міліції (Головміліція)» [7].

14 вересня 1920 р. Раднарком УСРР затвердив «Положення про робітничо-селянську міліцію», в якому викладались основні принципи її

[4] Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине (февраль 1917 — апрель 1918): Сб. документов и материалов: В 3 т.— Киев, 1957.— Т. 3.— С. 434—435.

[5] Див.: Хміль І. В. Трудяще селянство України в боротьбі за владу Рад.— К., 1977.— С. 173—188.

[6] Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (листопад 1918 — серпень 1919): Зб. документів і матеріалів.— К., 1982.— С. 74.

[7] Сб. узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины (далее — СУ УССР).— 1920.— № 5.— С. 80; Центр. держ. арх. Жовт. революції, вищих органів держ. влади і держ. управління УРСР, ф. 6, оп. 1, спр. 49, арк. 10 (далі — ЦДАЖР УРСР).

структури. Найвищим органом формування, управління, навчання й постачання всіх загонів міліції на території республіки призначалося Головне управління міліції УСРР. До його обов'язків входило: загальне керівництво діяльністю міліції УСРР, організація міліції на місцях, видання розпоряджень, наказів, розробка і проведення в життя заходів по зміцненню трудової та виконавчої дисципліни серед працівників міліції, контроль та інспектування її органів, складання звітів, керівництво політичною й культурно-масовою роботою, організація спеціальних курсів для підготовки кваліфікованих кадрів, забезпечення зброєю, обмундируванням, продовольством, допомога сім'ям загиблих у боротьбі з бандитизмом і т. п.[8]

Очолював Головне управління міліції (ГУМ) начальник (Ф. М. Чайковський)[9], якого призначав Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет (ВУЦВК УСРР) за рекомендацією колегії НКВС УСРР, членом якої він був.

Керівництво міліцією в межах губерній, повітів і т. д. покладалося на губернські, повітові та міські управління, які діяли на правах підвідділів виконкомів. Начальників управлінь обирали виконкоми.

Головне управління міліції УСРР у 1920 р. мало таку структуру: секретаріат, відділи — загальної, промислової, залізничної, водної міліції, карного розшуку, інспекторський, постачання, фінансовий.

У зв'язку з загостренням класової боротьби, збройними виступами численних куркульських банд проти Радянської влади та її працівників на місцях і з метою зміцнення тилу в структурі ГУМу, губернських і повітових управлінь у червні-липні 1920 р. було введено новий підрозділ—політбюро міліції[10].

Ускладнення завдань соціалістичного будівництва, прийняття X з'їздом РКП(б) нової економічної політики вимагали відповідної реорганізації й органів міліції. Протягом 1921—1933 рр. вона мала такий вигляд: політсекретаріат, інспекція, управління — загальне, організаційно-стройове, адміністративно-міліцейське, карного розшуку, постачання, санітарна та ветеринарна частини, курси підготовки командного складу.

Політичний секретаріат при ГУМі УСРР було створено у жовтні 1921 р. з урахуванням досвіду 1919—1920 рр.[11] На нього покладалися керівництво організаційно-партійною, політосвітньою, обліковою та інформаційною роботою, діяльністю політсекретаріатів губернських управлінь; розробка детальних директив вищих політичних і партійних органів міліції, видання наказів, циркулярів, інструкцій; призначення, затвердження та переміщення начальників політсекторів і відповідальних працівників міліції, точний облік її партійних працівників тощо.

Для підготовки кваліфікованих працівників вищого командного та політичного складу при Головному управлінні міліції УСРР були відкриті спеціальні курси. Подібні заклади з'явилися і в губерніях.

Таким чином, протягом певного часу діяльність органів радянської міліції була пристосована до нових умов, які висувалися завданнями соціалістичного будівництва, ступенем опору контрреволюційних елементів. Однак наприкінці 1919 — на початку 1920 р. процес становлення цих органів тільки розпочався. Райони, щойно звільнені від білогвардійців, не були достатньою мірою забезпечені кадрами, не вистачало організаційного досвіду.

В цих складних умовах, як і завжди, трудящим Української Соціалістичної Радянської Республіки простягнула руку дружньої допомоги Радянська Росія, ще раз яскраво продемонструвавши свою пролетарсько-інтернаціоналістську солідарність. Наприкінці 1919 р. було

[8] ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 1, спр. 579, арк. 38—42.
[9] Там же, ф. 6, оп. 1, спр. 949, арк. 10.
[10] СУ УССР.— 1921.— № 20.— С. 563.
[11] ЦДАЖР УРСР, ф. 6, оп. 1, спр. 49, арк. 50; спр. 61, арк. 220.

відряджено на Україну досвідчених організаторів для створення в республіці робітничо-селянської міліції. Головне управління міліції РСФРР 27 грудня 1919 р. видало й розіслало в губернії інструкцію та наказ про мобілізацію командного складу і рядових працівників міліції для відбуття на Україну. Цей акт грунтувався на положеннях декрету Раднаркому Радянської Росії від 3 квітня 1919 р. «Про Радянську робітничо-селянську міліцію», за яким «до лав міліції необхідно залучати найсвідоміших рядових членів із робітників і селян», створюючи серед них комуністичні осередки, щоб організаційно-пропагандистським шляхом «збільшити кількість комуністів серед міліціонерів» [12].

У наказі та інструкції визначалася кількість командного складу й рядових міліціонерів, які підлягали мобілізації. Зокрема в § 1 говорилося: «Завгубміліцією через начальників міської та повітової міліції в терміновому порядку проводиться мобілізація в усій губернії: а) 1/5 командного складу із випробуваних комуністів, здатних до організаційної роботи й керівництва міліцією; б) 1/5 найбільш надійних міліціонерів, по можливості — комуністів або кандидатів у члени РКП(б); в) випробуваного комуніста — начальника карного розшуку або здібного помічника і 3-х надійних агентів» [13].

Якого великого значення надавалося доборові перевірених і відданих Радянській владі кадрів, свідчить активна участь у цій справі місцевих партійних комітетів [14]. Практично щодо кожної кандидатури тих, кого відряджали на Україну, вони давали свій висновок та оцінку ділових і людських якостей. Так, управління Калузької губернської міліції, командируючи на Україну додатково мобілізованного Задираєнкова, повідомляло уповноваженому Головміліції при Всеукрревкомі, що анкета на нього разом з висновком повітового комітету партії направлена з першими списками 24 лютого 1920 р. за № 430 [14а].

Рішення про мобілізацію завідуючих губернськими управліннями міліції або начальників губернських карних розшуків приймалося лише губернськими комітетами партії. Ось, наприклад, виписка з протоколу № 8 засідання президії Калузького комітету РКП(б) від 9 січня 1920 р.: «Присутні тт. Артемов, Шевяков, Борисов. Слухали: § І. «Про мобілізацію начальника губрозшуку для роботи на Україні». Після обговорення кандидатури постановили: «Мобілізувати тов. Білоусова. Секретар губкому РКП(б) Артемов». На Україні Білоусова В. А. було призначено помічником начальника Катеринославського губернського карного розшуку [15].

Кандидатури на посаду начальників губернських управлінь міліції розглядались і затверджувались її Головним управлінням. Щоб запобігти проникненню в керівництво міліцією контрреволюційних елементів, була розроблена спеціальна анкета на кожного претендента. Вона включала 29 запитань, найважливішими серед яких були: ставлення до Радянської влади; служба в старій і Червоній Армії; чи переслідувався царськими властями за участь у політичній діяльності; соціальне походження; професія; родичі і т. п. Тринадцятий пункт — «Де ви жили, працювали чи служили?» — складався із семи підпунктів: а) до війни 1914 р.: б) на 1 січня 1917 р.; в) на 1 січня 1918 р.; г) на 1 серпня 1918 р. (під час гетьманщини); д) на 1 березня 1919 р. (за Радянської влади); е) на 1 листопада 1919 р. (при Денікіні); ж) за Махна.

Ось, наприклад, відповіді від 24 квітня 1920 р. на запитання анкети призначеного на посаду завідуючого Катеринославською губернською міліцією тов. Шукаліна І. С., колишнього начальника управ-

[12] Там же, спр. 65, арк. 148, 150.
[13] Там же, арк. 169.
[14] Там же, оп. 4, спр. 48, арк. 7; спр. 70, арк. 15; спр. 150, арк. 1.
[14а] Там же, спр. 35, арк. 7.
[15] Там же, арк. 57—58.

ління Рославльської повітової міліції Смоленської губернії, члена РСДРП(б) з 1912 р.: «Служив у політбюро 14 армії; перебував у професійній спілці металістів; при гетьмані та Денікіні був на підпільній роботі в Катеринославі, за що переслідувався; на 1 березня 1919 р.— голова комосередку заводу Шодуар, при Махні — в Рославлі, на фронті» і т. п.[16]

Для прискорення темпів організації міліції на Україні, належного її політичного спрямування, посилення морально-психологічного та бойового стану пройшла мобілізація в 11 північних губерніях Радянської Росії [17]. На керівні посади в братню республіку посилали досвідчених комуністів із Петрограда, Москви, інших міст РСФРР.

З метою забезпечення погубернського комплектування штатів постановою Наркомвнусправ УСРР кожна губернія України закріплювалася за однією чи двома губерніями Російської Федерації. Для Київської губернії, зокрема, виділяли найкращих людей з Петрограда та губернії, для Харківської — з Іваново-Вознесенської та Ярославської, для Катеринославської — з Калузької та Смоленської, для Волинської — з Новгородської, для Донецької — з Тульської, для Миколаївської — з Владимирської, для Одеської — з Рязанської, для Подільської — з Череповецької, для Полтавської — з Тверської, для Чернігівської — з Пензенської губерній [18].

Одержавши повідомлення про хід мобілізації в РСФРР командного складу й рядових членів міліції, член Головміліції України К. П. Боков 19 лютого 1920 р. телеграфував у міськраду та підвідділ міліції Петрограда, губміліціям Череповця, Новгорода, Твері, Ярославля, Іваново-Вознесенська, Рязані, Владимира, Пензи, Калуги, Тули: «Повідомте... відправлення комскладу міліції й членів карного розшуку. Якщо ні, то терміново відправляйте. Час виїзду телеграфуйте» [19]. Начальник Головміліції УСРР Чайковський 1 березня 1920 р. одержав із Москви від члена Головміліції РСФРР Молдавського повідомлення про те, що загін у кількості 153 міліціонерів, 19 чол. комскладу й 4 — карного розшуку відбув із Петрограда в Київ 17 лютого 1920 р.[20] Загалом, за авторськими підрахунками, з Петроградської губернії на Україну прибуло 379 рядових міліціонерів, 47 чол. командного складу й 4 агенти карного розшуку [21].

В січні-лютому 1920 р. мобілізаційна кампанія розгорнулася і в інших губерніях Радянської Росії. 28 лютого 1920 р. завгубміліцією Пензи Лаубе телеграфував, зокрема, в Харків К. Бокову: «Мобілізовані агенти карного розшуку першого розряду: один комуніст і два кандидати. Від'їзд планується 1 березня». Згідно з мобілізаційним планом по Пензенській губернії до 27 квітня 1920 р. було підготовлено для відправки на Україну 227 чол. З цієї кількості, враховуючи малочисельність місцевих кадрів, 10 чол. за рішенням Пензенського губернського комітету партії направлено в розпорядження місцевої губернської надзвичайної комісії, а 32 чол. на час відкомандирування, тобто до 27 квітня, були хворими. За списками, переданими Головміліцією України в обліково-розподільчий відділ Наркомпроду УСРР, на продовольче постачання було поставлено 190 рядових міліціонерів і 19 чол. командного складу, прибулих з Пензенської губернії. Аналіз проїзних документів свідчить, що мобілізували командирів найвищого рівня. Так. серед 19 чол. командного складу з Пензенської губернії

---

[16] Там же, оп. 1, спр. 32, арк. 92—93.
[17] Там же, спр. 49, арк. 50.
[18] Там же, спр. 32, арк. 92, 93; спр. 33, арк. 45; спр. 34, арк. 29; спр. 35, арк. 8, 9; спр. 36, арк. 32—34; 119; спр. 37, арк. 7, 8, 35; спр. 38, арк. 31, 32, 93, 98—103; спр. 61, арк. 65, 158, 342.
[19] Там же, спр. 150, арк. 1.
[20] Там же.
[21] Там же, арк. 2.

було 2 начальники повітової міліції, 9 начальників районних відділів, 3 помічники начальників, 5 агентів карного розшуку 1-го розряду [22].

З Ярославської губернії в Харківську протягом березня 1920 р. приїхало 20 командирів і 218 рядових міліціонерів [23]. Увесь командний склад наказом Головміліції УСРР було призначено на керівні посади, зокрема: Дерябіна М. В.— губернським інструктором; Блінова С. В. та Арсеньєва М. Д.,— завідуючими районами Харківської міської міліції; Мельникова В. П.— помічником начальника Старобільської повітової міліції; Войтовича М. С., Пальникова М. П., Іванова І. І., Зотова В. М.— на командні посади в Харківський губернський карний розшук і т. п. Як правило, в більшості губерній України прибулим із РСФРР доручали такі ж посади, які вони обіймали раніше, або з підвищенням: помічників начальника міліції — на посади начальників, агентів карного розшуку — начальниками відділів. Проте траплялися й винятки: наприклад, начальник 1-го району Бєжецької повітової міліції Тверської губернії Горбача М. Я. став молодшим помічником начальника Полтавської повітової міліції і т. п.[24]

У відповідності з вищенаведеною інструкцією, спочатку тривалість відрядження на службу в губернії України визначалася спеціальними уповноваженими при обласних революційних комітетах. Пізніше Головміліція РСФРР спеціальним наказом затвердила строк відрядження — два місяці. Так, на засіданні завідуючих відділами Головміліції РСФРР спільно з уповноваженими Кавказу та України 18 листопада 1920 р. після розгляду питання про відрядження командного складу й рядових міліціонерів, мобілізованих із губерній Радянської Росії для поповнення кадрів міліції Кавказу й УСРР, на прохання представника України продовжити їх відрядження була прийнята постанова: «Підтвердити наказ Головміліції про відрядження мобілізованих на Україну з 15 вересня до 15 листопада 1920 р.». Виняток було зроблено тільки відносно командного складу: начальники міліції поверталися на попереднє місце служби лише в тому разі, якщо підготували собі заміну [25].

Таблиця 1

Губернії РСФРР	Губернії УСРР	Кількість		Разом
		командного складу	міліціонерів	
Петроградська	Київська	51	379	430
Іваново-Вознесенська	Харківська	13	174	187
Ярославська	Харківська	20	218	238
Орловська	Харківська	2	—	2
Калузька	Катеринославська	18	171	189
Смоленська	Катеринославська	1	—	1
Тульська	Донецька	21	296	317
Тверська	Полтавська	26	251	277
Пензенська	Чернігівська	19	190	209
Владимирська	Миколаївська	19	201	220
Новгородська	Волинська	16	160	176
Череповецька	Подільська	11	90	101
Рязанська	Одеська	даних немає		
Всього		217	2130	2347

Про кількісний склад членів міліції, прибулих з РСФРР на Україну, дає уявлення табл. № 1 [26]. Аналізуючи її в цілому, треба зазна-

[22] Там же, спр. 33, арк. 1, 5—8, 12, 17, 20.
[23] Там же, спр. 34, арк. 1, 3, 6, 32—39.
[24] Там же, арк. 29; спр. 48, арк. 66—68.
[25] Там же, спр. 120, арк. 50.
[26] Табл. складена за матеріалами: ЦДАЖР УРСР, ф. 6, оп. 1, спр. 32, арк. 93; спр. 35, арк. 4, 5, 7—9, 31; спр. 36, арк. 1, 3, 5—8, 10, 29, 32; спр. 37, арк. 5—8, 22,

чити, що встановити остаточну цифру кількості відряджених на Україну з Радянської Росії неможливо, оскільки не всі губернії змогли виділити 1/5 свого складу, бо й штати багатьох із них ще не були повністю укомплектовані. Інколи в статистичні дані вкрадалися помилки, які значно перевищували кількість штатних одиниць по тій чи іншій губернії. На жаль, через відсутність відповідних документів автор не в змозі до кінця простежити ці процеси. Проте деякі документи дають можливість проаналізувати хід мобілізації членів міліції в окремих губерніях Радянської Росії. Зокрема, 1 квітня 1920 р. уповноважений Головміліції УСРР К. П. Боков телеграфував завідуючому Тверським губернським управлінням міліції, що вони не виконали в повному обсязі наказу про мобілізацію: замість запланованих 33 чол. комскладу й 642 рядових міліціонерів прибуло, відповідно, 22 (вірніше, 26—27.— *І. Х.*) і 251 [27]. У надісланій 8 квітня 1920 р. відповіді завідуючий губернською міліцією повідомив Бокову, що в загальну цифру тих, хто підлягав мобілізації, очевидно, була включена й залізнична міліція, яка за інструкцією повинна залишатися на своїх місцях.

Таблиця 2

Назва губерній	Загальна кількість		В них комуністів		У т. ч. серед відряджених із РСФРР	Кількість ком. осередків
	командний склад	міліціонери	командний склад	міліціонерів		
Волинська	немає даних				11	—
Донецька:						
на 1.XI 1920 р.	241	4047	157	1031	21	61
на 15.X 1920 р.	173	4291	113	968	—	54
Катеринославська	129	2244	72	116	98	13
Київська	415	5680	немає даних			
Кременчуцька *	130	1570	43	35	—	6
Миколаївська **	215	3069	139	306	90	29
Одеська	191	4839	90	223	18	32
Подільська ***	482	562	18	4	29	—
Полтавська	182	2952	88	153	22	14
Харківська:	359	3900	127	299	67	23
на 1.X. 1920 р.						
на 15.XI. 1920 р.	—	—	233	610	—	43
Чернігівська	156	1635	52	65	1	20

* Немає даних по Черкаському та Хорольському повітах.
** Немає даних по Дніпровському повіту.
*** Немає даних по дев'яти повітах губернії.

Тверська губернія мала послати 260 рядових міліціонерів, але через неукомплектованість кадрів виділила на 9 чол. менше [28]. Череповецький завідуючий губміліцією, наприклад, у листуванні з Головміліцією України наприкінці лютого — в березні 1920 р. повідомляв про значні труднощі мобілізації у зв'язку з вакансіями 35% посад командного складу і 15 % рядових місцевої міліції. Ці труднощі посилювалися ще й тим, що в рознарядці Головміліції РСФРР допущена помилка: планувалося мобілізувати в губернії 263 міліціонери з розрахунку наявного складу 1315 чол.*, тоді як за штатним розкладом загальна міліція з резервом не перевищувала 531 чол., а насправді працювало тільки 480 чол. Таким чином, виходячи із штатів, мобілізації підлягало 106 чол. [29], а з наявного складу й того менше—всього 96 **.

35; спр. 38, арк. 1, 3, 11—13, 15, 21—22; спр. 73, арк. 1—7, 10—12, 163; спр. 224, арк. 3; та ін.

[27] ЦДАЖР УРСР, спр. 49, арк. 8, 9.

[28] Там же, спр. 35, арк. 31; спр. 48, арк. 59.

[29] Там же, спр. 37, арк. 5, 22—24, 30.

* Підрах. автора.

** Підрах. автора.

І все ж, незважаючи на нестачу кадрів, з Радянської Росії до братньої республіки посилали найкращих представників робітничого класу й трудящого селянства, які мали досвід служби у збройних силах. Череповецький завгубміліцією, оцінюючи командний склад, відряджений на Україну, в супровідному листі писав уповноваженому Головміліції при Всеукрревкомі, що «всі мобілізовані є безумовно надійні, енергійні і добротні не тільки технічно, але й як партійні працівники». Вони брали участь у формуванні радянської робітничо-селянської міліції з перших днів її створення: начальник Череповецького губернського управління карного розшуку — «один з найкращих талантів» у своїй справі, а в характеристиці агентів розшуку рекомендував їх «як досвідчених спеціалістів... цілком благонадійних» [30]. Із 18 чол. командного складу, командированих на Україну Калузькою губернією, 17 були членами РКП(б) і тільки один безпартійний [31]. На 28 червня 1920 р. серед працівників, наприклад, Одеської губернської міліції було комуністів — 56, співчуваючих — 42, українських боротьбистів — 9, лівих есерів—2, безпартійних—30 [32]. Кількість комуністів і партосередків у органах міліції показана в табл. 2 [33].

Про кількісне і процентне співвідношення кадрового складу місцевої міліції та прибулих з РСФРР для допомоги у її створенні й організаційному становленні можна судити, порівнюючи та аналізуючи дані наведених вище таблиць. Всього у восьми губерніях України (Донецькій, Катеринославській, Київській, Миколаївській, Подільській, Полтавській, Харківській і Чернігівській), за неповними даними, міліція налічувала 26 444 чол. З Радянської Росії, за авторськими підрахунками, сюди було направлено 2 171 чол., що в середньому становило 8,2 % особового складу власної міліції республіки, в тому числі, наприклад, у Київській губернії — 7 %, Донецькій — 7,1 %, Катеринославській — 8 %, Харківській — 10 % і т. д.

Отже, не кількістю й тривалістю відрядження (два місяці) визначалася роль посланців братньої Росії. Завдання цих найбільш підготовлених, відданих справі соціалістичної революції представників робітничого класу, трудового селянства, нової інтелігенції Радянська влада вбачала у повсякденній організаційно-підготовчій роботі, спрямованій на зміцнення постійного складу української робітничо-селянської міліції в повітових і, насамперед, губернських центрах України.

Процес будівництва органів робітничо-селянської міліції проходив у складних умовах. Гостро відчувався брак кадрів і особливо партійних працівників, нестача коштів, озброєння, обмундирування, перебої з продовольчим постачанням. Начальник Київської губміліції Ткаченко, наприклад, писав завідуючому відділом управління Київського губревкому, що Київська міська міліція розгорнула діяльність з 19 грудня, а управління Київської губміліції відкрите 20 грудня 1919 р.; 25 грудня розіслані інструкції й накази про організацію її підрозділів у повітах. З цією ж метою на місця відряджено заступника начальника губміліції Курбатова. На початку січня діяльну участь у створенні міліції в Черкаському, Чигиринському, Білоцерківському та Васильківському повітах приймав сам Ткаченко, детальні консультації дав також начальникам Таращанської, Радомишльської та Сквирської повітових міліцій. Разом з тим, зауважував він, робота як у губерніях, так і в повітах гальмується відсутністю коштів, обмундирування, озброєння й т. п.[34]

---

[30] ЦДАЖР УРСР, ф. 6, оп. 1, спр. 37, арк. 5.
[31] Там же, спр. 35, арк. 5.
[32] Там же, спр. 41, арк. 1.
[33] Табл. складена за матеріалами: ЦДАЖР УРСР, ф. 6, оп. 1, спр. 39, арк. 98, 103; спр. 41, арк. 6; спр. 444, арк. 4, 7, 114, 187, 189, 191; спр. 89, арк. 15; спр. 175, арк. 23, 29.
[34] ЦДАЖР УРСР, ф. 6, оп. 1, спр. 175, арк. 44, 46.

На величезних труднощах у налагодженні апарату міліції на місцях наголошували в доповідній записці до ЦК КП(б)У від 29 липня 1920 р. начальник Головміліції УСРР Чайковський і начальник загальної міліції Боков. Зазначивши незадовільне становище в постачанні пайками, зброєю, обмундируванням, вони в той же час загострили увагу на головній причині такого становища — відсутності надійних партійних працівників на місцях. Із звільненням Київської, Волинської та Подільської губерній від білополяків Головміліції довелося мобілізувати сюди командний склад і міліціонерів з Харківської, Катеринославської, Донецької та Полтавської губерній, що негативно позначилося на організації там боротьби з куркульським бандитизмом. Вони просили ЦК КП(б)У терміново направити для зміцнення органів міліції «не менше 100 чоловік партійних працівників» [35].

Головне ядро радянської міліції на Україні, як і в РСФРР, становили передові робітники й незаможні селяни. Це особливо підкреслювалося на Київському губернському з'їзді начальників повітових міліцій 12 вересня 1920 р., у виступах працівників з місць. Зокрема, начальник Білоцерківської повітової міліції зазначав, що за штатом у повіті має працювати 720 міліціонерів, а є тільки 636. З них робітників — 168, селян — 468; місцевих — 246, з інших районів — 390; комуністів — 28, безпартійних — 608 [36].

Значним дестабілізуючим фактором при встановленні правопорядку на Україні, зміцненні органів робітничо-селянської міліції в республіці став куркульський бандитизм. Ліквідацію його ЦК РКП(б), Раднарком РСФРР, особисто В. І. Ленін вважали одним з першочергових завдань. Свідченням надзвичайної ваги цієї справи є направлення ЦК РКП(б) на Україну в квітні 1920 р. Ф. Е. Дзержинського для організації боротьби з бандитизмом. Одночасно сюди прибуло 1400 працівників Всеросійської Надзвичайної Комісії (ВНК) та бійців внутрішньої охорони [37].

Куркульський бандитизм, громадянська війна та іноземна воєнна інтервенція, намагання міжнародного імперіалізму покінчити з першою в світі державою робітників і селян не завжди давали змогу працівникам міліції, прибулим з Радянської Росії, виконувати тут свої прямі обов'язки. У зв'язку з наступом білополяків та активізацією бандитизму на Україні 160 міліціонерів з Новгородської губернії, наприклад, які направлялись у Волинську губернію, по дорозі були мобілізовані на боротьбу з внутрішньою й зовнішньою контрреволюцією. Після виконання ними цього завдання начальник Головміліції Чайковський 10 травня 1920 р. дав розпорядження начальникові загону мобілізованих міліціонерів і комскладу Новгородської губернії негайно виїхати на попереднє місце служби — в Новгород. А в посвідченні цьому загонові від 13 травня 1920 р. зазначалося, що комсклад і міліціонери Новгородської губернії, відряджені на Волинь, насправді взяли участь «у придушенні куркульських повстань у Полтавській губернії», а також «у боях з польськими бандами при наступі їх на Житомир» [38].

Природно, що, захищаючи завоювання соціалістичної революції, часто гинули найкращі представники робітничого класу й трудящого селянства, серед яких немало було бійців радянської міліції. 29 травня 1920 р. начальник залізничної міліції повідомляв Головміліції УСРР, що в результаті нападу банди на село Михайлівку за 35 км від станції Лиман загинуло 30 чол. із загону політкома Андрєєва, який проводив організаційну та роз'яснювальну роботу серед селян з метою виконання продрозверстки. Співробітник карного розшуку Бар-

[35] Там же, спр. 61, арк. 260.
[36] Там же, спр. 175, арк. 23.
[37] Див.: История советской милиции: В 2 т.— М., 1977.— Т. 1.— С. 150.
[38] ЦДАЖР УРСР, ф. 6, оп. 1, спр. 36, арк. 68, 74.

ковський, відряджений у Петровську волость, 6 вересня 1920 р. в рапорті начальникові Харківського губернського розшуку писав, що бандити знищили у волості органи Радянської влади, пошкодили телефонну лінію; 27 серпня махновська банда в кількості 8 тис. чол., захопивши волость, зарубала 48 міліціонерів та охоронників [39].

Загони міліції сміливо вступили в нерівну боротьбу з переважаючими силами ворога. Начальник загального відділу міліції УСРР 7 серпня 1920 р. повідомив начальникові Ярославської губміліції, що «під час перебування банди Махна у Зміївському повіті Харківської губернії в липні місяці був по-звірячому вбитий мобілізований із Ярославської губернії міліціонер Іван Кувшинов», який «як справжній комуніст залишався на посту до останнього подиху» [40].

Враховуючи великі заслуги й надзвичайно тяжкі умови роботи органів міліції по охороні правопорядку та життя трудящих, Раднарком УСРР 30 липня 1920 р. прийняв постанову про нагородження тих, хто особливо відзначився. В постанові говорилося: «І. Міліціонерів, які виявили особливу доблесть і відданість робітничо-селянській владі, нагороджувати. 2. Розмір нагороди визначається Народним комісаріатом внутрішніх справ. 3. Для цього народному комісаріатові внутрішніх справ асигнувати з коштів Раднаркому 10 млн. крб. для створення спеціального фонду». Постанову підписали заступник голови РНК В. Я. Чубар, Наркомвнусправ В. О. Антонов-Овсієнко, тимчасово виконуючий обов'язки керуючого справами Ждан-Пушкін і секретар Миронов [41].

Діяльність органів міліції, організаційні труднощі були постійно в полі зору ЦК РКП(б) і РНК РСФРР, ЦК КП(б)У і Радянського уряду України. 24 лютого 1920 р. уповноважений Головміліції розіслав усім завгубміліціями циркуляр про те, що, у відповідності з декретом Раднаркому, Народний комісар продовольства віддав телеграфне розпорядження губпродкомам України «Про видачу міліціонерам, командному складові й агентам карного розшуку тилового червоноармійського пайка за твердими цінами». За одержанням цього пайка належало звертатися безпосередньо до місцевої військової влади. Для забезпечення органів міліції продовольчими пайками циркуляр зобов'язував підготувати Наркомпродові «дані про рядових міліціонерів, командний склад і агентів карного розшуку, які користуватимуться пайком» [42]. Особливо наочно ця турбота виявилася під час мобілізації комуністів і відповідальних працівників на фронт для організації опору імперіалістичним домаганням польських загарбників, коли Комуністична партія і Радянський уряд проголосили лозунг: «Все для фронту, все для перемоги!». І хоч в початковий період наступу польських інтервентів певна частина командного складу та рядових міліціонерів була мобілізована, невдовзі цей процес спеціальними постановами партії й уряду був припинений.

17 червня 1920 р. Наркомвнусправ і Начголовуправміліції, виходячи з необхідності зміцнення органів міліції, у доповідній записці ЦК КП(б)У повідомляли, що у зв'язку з мобілізацією комуністів на польський фронт «губпарткоми й повітпарткоми знімають з роботи як відповідальних працівників міліції, так і міліціонерів-комуністів», позбавляючи таким чином органи міліції досвідчених і надійних працівників — організаторів радянської міліції на Україні. Крім місцевих комуністів, мобілізуються також відряджені із РСФРР. Враховуючи чистку рядів міліції від ворожих елементів, мобілізацію на фронт 30 % комуністів з органів міліції, а також необхідність водночас зміцнити тил і вести боротьбу проти бандитизму та внутрішньої контрреволюції,

[39] Там же, спр. 102, арк. 1, 2; спр. 222, арк. 1.
[40] Там же, спр. 34, арк. 95.
[41] Там же, спр. 49, арк. 84.
[42] Там же, арк. 73.

вони просили вжити необхідних заходів для припинення мобілізації працівників міліції, а посилати в армію товаришів з відповідальних постів Головміліції тільки за погодженням з Наркомвнусправ [43].

Питання про мобілізацію міліцейських формувань на польський фронт розглядалося на засіданнях Оргбюро Центрального Комітету Комуністичної партії (більшовиків) України. Крім повітової міліції, мобілізації на фронт не підлягали усі прикомандировані з Росії. Командний склад мобілізовувався тільки за погодженням з Начголовміліцією і Наркомвнусправ [44]. Незабаром Головне управління міліції УСРР розіслало всім начальникам губернських управлінь міліції розпорядження, в якому вказувалося, що партійній мобілізації не підлягає командний склад, міліціонери-комуністи повітів і прикомандировані з Російської Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки [45].

Велику увагу Центральний Комітет КП(б)У приділяв також зміцненню органів міліції кадрами, і в першу чергу — партійними, поліпшенню її постачання тощо. За підписом секретаря ЦК КП(б)У С. В. Косіора, зокрема, 5 серпня 1920 р. всім губкомам була відправлена термінова телеграма, якою їх зобов'язували «приділити максимальну увагу міліції, виділити туди необхідну кількість політпрацівників, подати їй всебічну підтримку. Звернути увагу губпродкомів на забезпечення пайком». 7 серпня про цю телеграму був поінформований Начголовміліції Чайковський [46].

Для забезпечення членів міліції, які постраждали в боротьбі із зовнішньою та внутрішньою контрреволюцією, а також сімей загиблих спільним рішенням міжвідомчої наради Наркомвнусправ, Наркомсоцзабез, Наркомзему і Наркомату продовольства Української Соціалістичної Радянської Республіки вони прирівнювалися до інвалідів війни і праці з виділенням їм одноразової допомоги. Нарада підтримала також рішення Наркомзему про прирівнення сімей працівників міліції до «сімей червоноармійців щодо постачання та ремонту сільськогосподарського реманенту й засіву полів» [47]. Це рішення було прийнято в розвиток постанови Ради Праці та Оборони Російської Федерації від 11 червня 1920 р., яка передбачала постачання продовольством, фуражем і предметами першої необхідності органів міліції на спільних підставах з частинами Червоної Армії, які несуть гарнізонну службу. «Весь особовий людський і кінський склад міліції, — говорилося в них, — щомісяця включається в план постачання Червоної Армії в порядку, встановленому для тилових частин Червоної Армії» [48].

1 жовтня 1920 р. було вирішено прийняти на державні кошти постачання продовольством міліціонерів і командний склад робітничо-селянської міліції [49].

Надаючи великого значення забезпеченню революційного порядку, успішної боротьби з бандитизмом на місцях, органи міліції звільнялися від різних другорядних доручень, які відволікали їх від виконання основного завдання. Одночасно військовій владі заборонялося втручатись у їхні внутрішні справи, відбирати для воєнних потреб майно і спорядження. Начальник управління Південно-Західного фронту Окунєв, зокрема, 30 березня 1920 р. розіслав арміям фронту наказ, яким зобов'язував усіх начальників гарнізонів «війська міліції... в караул не

---

[43] Там же, арк. 50.
[44] Там же, арк. 47—48.
[45] Там же, арк. 49.
[46] Там же, арк. 44, 46.
[47] Там же, арк. 69, 70; спр. 61, арк. 427.
[48] Собрание узаконений и распоряжений рабочего и крестьянского правительства. — 1920. — № 57. — С. 259—260.
[49] ЦДАЖР УРСР, ф. 6, оп. 1, спр. 72, арк. 72.

призначати». 29 серпня начальник штабу цього ж фронту в терміновій телеграмі всім губвоєнкомам з копією начгубміліції вказав, що «кінні резерви і спорядження, наявні у міліції згідно затверджених систем, не можуть відбиратися розпорядженнями губ- чи повітвоєнкома». На основі цього Начголовміліції УСРР Чайковський 31 серпня запропонував Вовчанському повітвоєнкому відмінити виданий ним наказ «Про відібрання у Вовчанської повітміліції штатних коней, сідел, шабель і гвинтівок» [50].

Значне місце в роботі Головміліції РСФРР відводилося постачанню міліції УСРР. З Москви, наприклад, надходило взуття, обмундирування, шинельне сукно, значки і т. п.[51] Сім'ї відряджених на Україну з Радянської Росії за клопотанням Головміліції УСРР і розпорядженням Головміліції РСФРР нарівні з сім'ями червоноармійців забезпечувались місцевою владою продовольчими пайками та іншим необхідним майном [52].

Працівникам міліції, які прибули на Україну з сім'ями, надавали квартири. 21 березня 1920 р. заступник уповноваженого Головміліції України Боков писав у житлово-земельний відділ Харківської Ради: «Прошу дати розпорядження в терміновому порядку про виділення житла відрядженим із Москви: завідуючому відділом водної міліції тов. Бурмистрову з сім'єю із 3-х чоловік і його помічникові Башнєву з сім'єю із 4-х чоловік» [53].

Із створенням міліції на Україні для підвищення її якісного рівня, сумлінного виконання покладених на неї обов'язків налагоджувався обмін міліцейськими загонами між РСФРР та УСРР, тобто процес тимчасової односторонньої допомоги переростав у нову якість — взаємодопомогу між республіками. Волинський губернський революційний комітет, наприклад, заслухавши 25 листопада 1920 р. доповідь начальника губміліції, ухвалив: «Просити Московську Головміліцію в інтересах держави та в інтересах служби прислати озброєних і споряджених 150 міліціонерів в обмін на місцевих...» [54], що було виявом пролетарського інтернаціоналізму.

Таким чином, братерська допомога Радянської Росії сприяла прискоренню налагодження апарату міліції на Україні, що відіграло велику роль у зміцненні революційного порядку на місцях, локалізації соціальної бази бандитизму в УСРР. Завершення процесу організації органів міліції в Українській СРР у той же час стало важливим стимулом дальшого розвитку дружби, співробітництва і взаємодопомоги двох братніх народів.

[50] Там же, арк. 17, 72, 85.
[51] Там же, спр. 8, арк. 13, 45; спр. 11, арк. 5.
[52] Там же, спр. 11, арк. 6—9; спр. 61, арк. 483.
[53] Там же, спр. 61, арк. 65.
[54] Там же, спр. 8, арк. 45.

РАДА БЕЗПЕКИ ООН ТА ПРОБЛЕМА ОБМЕЖЕННЯ ОЗБРОЄНЬ І РОЗЗБРОЄННЯ

В. Д. ХАНДОГІЙ (Київ)

Виходячи з програмної настанови XXVII з'їзду КПРС про необхідність створення і використання інтернаціональних механізмів та інститутів, які давали б змогу знаходити оптимальні співвідношення національних, державних інтересів із загальнолюдськими, важливим напрямом радянської зовнішньої політики є, зокрема, всемірне сприян-

ня підвищенню ролі Організації Об'єднаних Націй у зміцненні миру і міжнародної безпеки, розвитку співробітництва між країнами світу[1].

ООН є складним і багатогранним політичним механізмом. Її діяльність стала невід'ємним складовим елементом сучасного міжнародного життя. Жодна з більш або менш значних світових проблем не залишається поза увагою ООН. Однак на всіх етапах існування цієї найбільш авторитетної міжурядової організації ключовим питанням її порядку денного є обмеження озброєнь і роззброєння.

Вся історія ООН переконливо свідчить, що її авторитет і престиж найбільшою мірою залежать від вкладу у розв'язання проблем зміцнення миру й міжнародної безпеки, відвернення ядерної загрози, обмеження гонки озброєнь і роззброєння. Незважаючи на спроби сил реакції та мілітаризму збити ООН з цього курсу, вона витримала випробування часом і стала корисним інструментом стримування гонки озброєнь, врегулювання воєнних конфліктів, оздоровлення становища у світі. Радянський Союз, інші країни соціалістичної співдружності розглядають ООН як унікальний форум для широкого демократичного обговорення животрепетних питань війни і миру. Миролюбний зовнішньополітичний курс цих держав знаходить свій практичний вияв у конкретних пропозиціях, що вносяться ними на розгляд Генеральної Асамблеї (ГА) та інших органів ООН. За роки її існування СРСР висунув близько 100 великомасштабних пропозицій з кардинальних проблем сучасності, багато з яких були схвалені міжнародним співтовариством.

Виявом зростаючого усвідомлення у світі того незаперечного факту, що на сучасному етапі безпека може бути тільки загальною та рівною для всіх, стало прийняття 41-ю та 42-ю сесіями Генеральної Асамблеї резолюцій про необхідність створення всеохоплюючої системи міжнародного миру і безпеки. Внесені на розгляд ООН соціалістичними країнами, у тому числі Українською РСР, ці ініціативи є практичним втіленням нового політичного мислення, сплавом філософії формування без'ядерного ненасильницького миру в ядерно-космічну еру з платформою конкретних дій.

Здійснювані з боку США та ряду їх союзників спроби відмахнутися від такого роду рішень ГА ООН як від нічого не значущих декларацій — недалекоглядні. Вимоги обмеження і скорочення засобів ведення війни, оволодіваючи свідомістю дедалі ширших мас у всіх країнах світу, неминуче виявляють себе як матеріальна сила. Перша в історії угода про реальне знищення двох класів ядерних озброєнь — РСД і РМД, підписана Генеральним секретарем ЦК КПРС М. С. Горбачовим і президентом США Р. Рейганом, стала можливою значною мірою і завдяки відчутному тиску на США з боку ООН, яка прийняла ряд важливих резолюцій з проблеми ядерного роззброєння.

В останні роки, коли в центрі світової політики гостро постала проблема виживання людства, увага держав і народів до діяльності ООН ще більше посилилася. Значною мірою це є відображенням зростаючого прагнення міжнародного співтовариства повною мірою використати великий позитивний потенціал ООН для вжиття практичних заходів у галузі обмеження озброєнь і роззброєння.

Реальності ядерно-космічної ери настійно вимагають від усіх країн вийти за межі вузькоегоїстичних інтересів, відмовитися від застарілих уявлень про зміцнення національної безпеки, будувати свої взаємовідносини на основі довір'я одна до одної, поважання міжнародних угод та інститутів. Інакше кажучи, необхідні нові правила співжиття на унікальній нашій планеті, які відповідали б новим потребам і умовам.

---

[1] Див.: Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— К., 1986.—С. 210.

Цей принципової важливості висновок міститься у програмній статті М. С. Горбачова «Реальність і гарантії безпечного світу», яка є запрошенням держав — членів ООН, світової громадськості до розгорнутого, творчого обміну думками про шляхи і засоби досягнення саме такого правопорядку. В ній, зокрема, підкреслюється: «Об'єктивні процеси ведуть до того, що наш складний і багатогранний світ стає все більше взаємозалежним і взаємозв'язаним. І він усе більше відчуває потребу в механізмі, який здатний відповідально на представницькому рівні обговорювати його загальні проблеми, бути місцем спільного пошуку балансу різних, суперечливих, але реальних інтересів сучасного співтовариства держав і націй. Таким механізмом за ідеєю і за своїм походженням покликана бути Організація Об'єднаних Націй. Ми переконані, що вона у змозі виконати цю роль» [2].

У зв'язку з цим гостро постало питання про пошуки шляхів піднесення ефективності існуючого багатостороннього механізму в галузі роззброєння, зокрема, про роль і місце Ради Безпеки (РБ) ООН як органу, на який, згідно з Статутом Організації Об'єднаних Націй, покладено головну відповідальність за підтримання міжнародного миру.

Актуальність цієї проблеми зростає у зв'язку з тезою, що поширилася в ООН в останні роки, про існування свого роду «закритого клубу» ядерних держав, які нібито претендують на «монополію» в обговоренні та вирішенні питань роззброєння, що мають універсальний характер і зачіпають інтереси більшості держав.

Виявом справжнього розуміння цієї заклопотаності світового співтовариства, кроком у напрямі демократизації розгляду питань обмеження озброєнь і роззброєння могло б стати підвищення ролі у цьому процесі Ради Безпеки ООН. Для цього вона має унікальні можливості, що випливають з самої природи цього органу. Маючи у своєму складі, крім 5 постійних членів, представників усіх регіонів, що обираються на основі принципу ротації * як непостійні члени, РБ має необхідну гнучкість та здатна ефективно нести покладену на неї головну відповідальність за підтримання міжнародного миру й безпеки. При цьому, згідно із статтею 24 Статуту ООН, члени Організації «погоджуються у тому, що при виконанні її обов'язків, які випливають з цієї відповідальності, Рада Безпеки *діє від їх імені*» (курсив наш.— *Авт.*). Особливо слід підкреслити, що основоположним принципом діяльності Ради є принцип одностайності її постійних членів — надійна перепона проти використання цього органу в цілях, які суперечать інтересам підтримки міжнародного миру і безпеки.

Рада Безпеки ООН могла б стати одним з важливих форумів у справі практичної реалізації ідеї про формування всеохоплюючої системи міжнародної безпеки, висунутої XXVII з'їздом КПРС. В основу цієї ініціативи покладено концепцію безпеки через роззброєння. Як зазначав М. С. Горбачов у названій вище статті, «пропонована система всеохоплюючої безпеки стане дійовою тією мірою, якою будуть ефективно функціонувати Організація Об'єднаних Націй, її Рада Безпеки, а також інші міжнародні інститути і механізми» [3].

Для зваженого об'єктивного аналізу ролі й місця Ради Безпеки у розв'язанні питань роззброєння необхідний, на наш погляд, хоча б короткий екскурс в історію. При цьому слід підкреслити, що у радянській історичній та юридичній науці ця проблема належного висвітлення не одержала, тому вихідним матеріалом для даного дослідження є в основному документи Організації Об'єднаних Націй [4].

---

[2] Правда.— 1987.— 17 сент.

* Десять непостійних членів РБ обираються на дворічний термін без права негайного переобрання.

[3] Там же.

[4] Окремі аспекти цієї проблеми розкриваються у деяких працях: Федоров В. Н. Совет Безопасности ООН.—М., 1965.—186 с.; Федоров В. Н. ООН и

Для розгляду питання про роль Ради Безпеки в галузі роззброєння необхідно взяти до уваги положення Статуту ООН. Безпосередньо у контексті роззброєння вона згадується у статтях 11, 26, 47 цього основоположного документа.

Конкретні обов'язки покладає на неї ст. 26, у якій говориться: «З метою сприяння встановленню і підтриманню міжнародного миру та безпеки з найменшим відтягненням світових людських і економічних ресурсів для справи озброєння Рада Безпеки несе відповідальність за формулювання... планів утворення системи регулювання озброєнь для подання їх членам Організації».

РБ наділена повноваженнями у розв'язанні питань роззброєння, оскільки на неї покладено «головну відповідальність за підтримання міжнародного миру й безпеки» (ст. 24 Статуту ООН). У цьому полягала далекоглядність творців основоположного документа Організації Об'єднаних Націй, які вже на початку її існування вбачали в регулюванні озброєнь та роззброєнні магістральний шлях до створення системи колективної безпеки, зміцнення устоїв загального миру. Нині стала особливо очевидною та обставина, на яку ще раніше не раз вказував Радянський Союз: реальний шлях до безпеки — обмеження та скорочення озброєнь.

Якщо проаналізувати початковий період діяльності Ради Безпеки ООН, то можна без перебільшення констатувати, що проблематика роззброєння займала тоді одне з центральних місць. Так, у своєму першому рішенні з цього питання від 9 січня 1947 р. вона офіційно схвалила прийняту з ініціативи СРСР резолюцію 41 (I) ГА від 14 грудня 1946 р. У цьому документі ООН, що мав назву «Про принципи, які визначають загальне регулювання і скорочення озброєнь», міститься, зокрема, така рекомендація щодо здійснення статті 26 Статуту: «Плани, сформульовані Радою Безпеки, будуть представлені Генеральним секретарем членам ООН для розгляду на спеціальній сесії Генеральної Асамблеї» [5]. Для загального регулювання й скорочення озброєнь і збройних сил істотним мало бути забезпечення практичних і ефективних гарантій шляхом інспектування та інших засобів з метою захисту держав, які виконують свої зобов'язання, від можливих порушень і відхилень.

Відповідно ГА рекомендувала Раді Безпеки негайно приступити до вироблення пропозицій для забезпечення такого роду гарантій у зв'язку з необхідністю контролю над атомною енергією і загальним регулюванням та скороченням озброєнь» [6].

13 лютого 1947 р. Рада прийняла резолюцію, у якій визнавалося, що втілення у життя резолюції 41 (I) ГА ООН є «одним з найбільш негайних і важливих завдань, що стоять перед Радою Безпеки», і рекомендувала вжити у зв'язку з цим відповідних заходів. Зокрема, вона ухвалила утворити комісію по озброєннях звичайного типу, до якої мали входити представники тих держав, що й до РБ [7].

Утворення цієї комісії й стало конкретним кроком з боку Ради Безпеки по здійсненню її функцій, покладених на неї ст. 26 Статуту ООН. Її завдання полягало в тому, щоб у тримісячний строк подати до Ради пропозиції з питань загального регулювання і скорочення озброєнь і збройних сил, а також по забезпеченню практичних і ефективних гарантій щодо цього. При цьому питання, які входили до

стратегия мира. — М., 1975. — 178 с.; Международные организации и разоружение: Международный механизм рассмотрения вопросов ограничения вооружений и разоружения.— М., 1984.— 239 с.; та ін.

[5] Див.: Объединенные Нации. Резолюции, принятые Генеральной Ассамблеей на второй части первой сессии с 23 окт. по 15 дек. 1946 г. Рез. 41/I.— Нью-Йорк, 1947.— С. 62—63.

[6] Див.: Док. ООН A/AC. 181/3.— С. 41.

[7] Див.: Там же.— С. 16.

компетенції раніше створеної комісії з атомної енергії *, не повинні були розглядатися новою комісією. Треба зазначити при цьому, що делегації СРСР, УРСР і БРСР обгрунтовано заперечували проти такого штучного поділу двох взаємозв'язаних проблем.

Виступаючи на пленарному засіданні II сесії Генеральної Асамблеї ООН, міністр закордонних справ Української РСР Д. З. Мануїльський зазначив: «Без знищення запасів атомних бомб і припинення їх виготовлення не може бути роззброєння. Не можна назвати інакше, як зривом пропозиції про скорочення озброєнь, намагання американських представників відокремити питання про атомну зброю від загального питання про скорочення озброєнь...» [8]. Однак під тиском США більшість членів Ради Безпеки проголосувала за поділ функцій між комісіями.

Представники СРСР й УРСР у 1948—1949 рр. все ж взяли участь у роботі названих комісій. Вони виходили з необхідності активного використання цих органів з метою просування справи роззброєння, заборони атомної зброї. Більше того, радянські дипломати доклали максимум зусиль до того, щоб обидві комісії доповнювали одна одну, а не служили цілям американської дипломатії, яка намагалася вивести проблеми атомної зброї з поля зору ООН. Наша принципова позиція у цьому питанні була викладена у виступі Д. З. Мануїльського у комісії по озброєннях звичайного типу 25 липня 1949 р. Він, зокрема, заявив: «Робота комісії по контролю над атомною енергією та комісії по звичайних озброєннях невіддільна одна від одної і становить дві сторони однієї й тієї ж проблеми усунення загрози війни і підтримання миру і безпеки. Поділ функцій між комісією по контролю над атомною енергією та комісією по звичайних озброєннях має не політичний, а адміністративно-технічний характер... Коли в 1946 році створювалися дві комісії — одна по контролю над атомною енергією, а друга по звичайних озброєннях, то цим ставилася мета виключно зручності роботи і якнайшвидшого досягнення міжнародної угоди про заборону атомної зброї і скорочення озброєнь, а не мета цілком протилежна — штучного затягування розв'язання єдиного комплексу питань під приводом різних компетенцій цих двох комісій» [9].

Таким чином, розгляд проблем заборони атомної зброї та скорочення озброєнь і збройних сил зосередилися в основному у двох названих комісіях. Їх діяльність, на жаль, не дала позитивних результатів, оскільки західні країни в обох цих органах відверто стали на шлях згортання співробітництва між державами з різними соціально-економічними системами і нав'язування за допомогою слухняної їм у той час «машини голосування» своїх планів та пропозицій, які зовсім не враховували законні інтереси і суверенні права інших держав.

Як зазначалося у виступі представника Української РСР у першому комітеті II сесії ГА ООН, «з самого початку правлячі кола США не мали ні найменшого наміру приймати пропозиції про скорочення озброєнь, а стояли й продовжують стояти на позиції дальшої гонки озброєнь... Тут слід шукати основну причину, чому рекомендація Генеральної Асамблеї від 14 грудня 1946 р. не виконана» [10].

На ряді своїх засідань Рада Безпеки ООН заслухала доповіді, представлені комісією по атомній енергії та комісією по звичайних озброєннях [11]. Проте всі розбіжності у поглядах на питання про регулювання і скорочення озброєнь і збройних сил, що виявилися у

* 24 січня 1946 р. Генеральна Асамблея одноголосно прийняла резолюцію 1 (I), згідно з якою утворювалася комісія з атомної енергії. До неї входили представники всіх держав — членів Ради Безпеки та Канади.

[8] Українська РСР на міжнародній арені: Зб. документів і матеріалів. 1944—1961 рр.— К., 1963.— С. 132—133.

[9] Там же.— С. 330—331.

[10] Арх. Мін-ва закорд. справ УРСР, спр. 134, с. 235 (далі — Арх. МЗС УРСР).

[11] Див.: Борьба Советского Союза за разоружение. 1946—1960 годы.— М., 1962.— С. 94—165.

процесі їх обговорень у цих комісіях, так і не було подолано на засіданнях Ради Безпеки через непоступливу позицію США та їх союзників. Незважаючи на те, що у 1946—1950 рр. цій проблемі було приділено 31 засідання РБ [12], просування на шляху її розв'язання з вини західних країн досягти не вдалося.

Відповідно до резолюції Генеральної Асамблеї 502 (VI) від 11 січня 1952 р. обидві комісії, які фактично після 1950 р. припинили розгляд проблем роззброєння, були розпущені. Замість них створювалася комісія по роззброєнню, яка мала безпосередньо підлягати Раді Безпеки. Її склад встановлювався таким же, як і в обох попередніх комісіях, що розпускалися. Тим самим було зроблено ще одну спробу зберегти провідну роль Ради Безпеки у питаннях роззброєння, як це передбачено ст. 26 Статуту ООН.

Прагнучи наповнити її діяльність у даному напрямі конкретним змістом, СРСР вніс на розгляд VIII сесії Генеральної Асамблеї проект резолюції «Заходи по усуненню загрози нової світової війни і по зменшенню напруженості у світі». У ньому, зокрема, пропонувалося оголосити про безумовну заборону атомної, водневої та інших видів зброї масового знищення і доручити Раді Безпеки вжити невідкладних заходів по підготовці та ухваленню угоди, яка забезпечувала б встановлення суворого міжнародного контролю за виконанням цієї заборони [13].

Однак ні новоутворена комісія, ні Рада Безпеки в цілому не виправдали надій, що на них покладалися, через небажання держав Заходу розв'язувати назрілі проблеми обмеження озброєнь і роззброєння.

Виступаючи на XII сесії Генеральної Асамблеї, представник Української РСР змушений був констатувати, що органи, які займаються проблематикою роззброєння в їх нинішньому складі, «виявилися нежиттєдіяльними: вони як за суттю, так і за формою й методами своєї роботи є тепер органами безкінечних дискусій, а не органами практичних рішень і дій. Вони зжили себе» [14]. Зазнавши ряд організаційно-структурних змін, комісія проіснувала до 1965 р., після чого більше не скликалася.

Її спадкоємицею стала нова комісія по роззброєнню, утворена у 1978 р. за рішенням першої спеціальної сесії Генеральної Асамблеї, присвяченої роззброєнню. Будучи дорадчим органом, підпорядкованим Генеральній Асамблеї, вона втратила формальний зв'язок з Радою Безпеки ООН.

Отже, остання остаточно усунулася від розгляду питань роззброєння по суті. Нині її функції на цьому напрямі обмежуються питаннями, зв'язаними із здійсненням деяких багатосторонніх угод в галузі обмеження озброєнь та роззброєння. Так, Рада відіграє спеціальну роль щодо Договору про нерозповсюдження ядерної зброї. Йдучи назустріч побажанням багатьох неядерних держав, Рада Безпеки 19 червня 1968 р. прийняла резолюцію, у якій, зокрема, вказується, що «агресія із застосуванням ядерної зброї або загроза такої агресії проти держави, яка не володіє ядерною зброєю, створили б обстановку, в якій Рада Безпеки і, насамперед, її постійні члени, що володіють ядерною зброєю, повинні були б негайно діяти згідно з їх зобов'язаннями за Статутом Організації Об'єднаних Націй» [15].

Марність зусиль Ради Безпеки в галузі формулювання планів скорочення озброєнь, іншими словами у здійсненні статті 26 Статуту ООН, прямо пов'язана з обструкціоністською позицією імперіалістичних держав, які вперто виступають проти вжиття реальних заходів по роззброєнню.

---

[12] Федоров В. Н. Совет Безопасности ООН.— С. 145.
[13] Арх. МЗС УРСР, спр. 840, с. 143.
[14] Док. ООН A/C.1/PV.892.—С. 2.
[15] Рез. Совета Безопасности ООН № 255 от 19 июня 1968 г.

Намагаючись виправдати таку політику, ці держави вдаються до необгрунтованих тверджень про «об'єктивну нездатність» РБ ефективно займатися головними питаннями сучасності, якими є проблеми роззброєння. Так, серед буржуазних авторів став поширеним погляд, згідно з яким автори Статуту ООН нібито розглядали роззброєння не як основний, а, у кращому разі, як допоміжний шлях досягнення міжнародного миру та безпеки [16]. У зв'язку з цим можна послатися на статтю канадського дипломата Дж. Е. Біслі «Роззброєння та Організація Об'єднаних Націй — 40 років». У ній він прямо відзначає, що «...в Статуті ... нема зобов'язань про ліквідацію озброєнь» [17].

Неспроможність такого роду тверджень є очевидною. Вона підтверджується, зокрема, у дослідженні взаємозв'язку між роззброєнням і міжнародною безпекою, підготовленому групою авторитетних експертів, призначених Генеральним секретарем ООН [18]. Аналіз вказаних тверджень свідчить, що вони є не чим іншим, як спробою «узаконити» практику обходу західними країнами Ради Безпеки під час вирішення ключових питань війни і миру.

Природно, питання, чому РБ опинилася осторонь розв'язання проблем роззброєння, вимагає зваженого підходу до багатьох факторів, ретельного врахування особливостей міжнародного становища, розстановки сил на міжнародній арені в цілому і в ООН зокрема. Все це, на наш погляд, могло б стати предметом окремого дослідження. Тут хотілося б лише підкреслити, що на певному етапі діяльності ООН, а саме в 60-ті — на початку 70-х років, беручи до уваги безрезультатність роботи комісій Ради Безпеки через обструкціоністську позицію Заходу, на передній план висунулися такі переговорні механізми, як Комітет по роззброєнню, дво- і тристоронні переговори основних ядерних держав, а також Генеральна Асамблея як дорадчий орган. У цілому вони добилися певних результатів. У той період, зокрема з ініціативи СРСР, були укладені такі важливі угоди, як Договір про заборону випробувань ядерної зброї в трьох середовищах, Договір про нерозповсюдження ядерної зброї, Конвенція про заборону бактеріологічної зброї та ін.

Разом з тим загострення міжнародного становища, що поставило людство перед загрозою ядерного самознищення, усвідомлення більшістю країн світу органічного взаємозв'язку питань безпеки та роззброєння постійно вимагають приведення в рух усього позитивного потенціалу ООН, використання всіх наявних переговорних інститутів, включаючи й такий важливий, як Рада Безпеки.

Необхідність відродження статутної ролі РБ у розв'язанні питань роззброєння має особливе значення ще й тому, що сьогодні це єдиний обмежений за своїм складом орган політичного співробітництва з широкими повноваженнями, що функціонує на основі принципу погодженості дій великих держав. Участь у роботі цього органу всіх ядерних країн робить його унікальним форумом для практичної реалізації радянської концепції досягнення безпеки через роззброєння.

Питання про необхідність активізації діяльності Ради Безпеки в справі роззброєння постійно перебувало у полі зору ООН.

У зв'язку з цим можна, наприклад, згадати виступ представника Іспанії у Першому комітеті 31-ї сесії Генеральної Асамблеї під час обговорення доповіді Спецкомітету по розгляду ролі ООН у галузі роззброєння. Він, зокрема, сказав: «Моя делегація переконана в тому, що роззброєння, безпека і розрядка — це нерозривна трійця в тому відношенні, що не можна говорити про один аспект у відриві від двох інших. І таким же чином необхідно шукати найбільш підходящі форми,

[16] Goodrich L. The United Nations.— New York, 1959.— P. 218—219.

[17] Див.: Разоружение: Периодический обзор, подготовленный Организацией Объединенных Наций.— Т. 8.— № 2, лето 1985.— С. 29.

[18] Див.: Док. ООН А/36/597.

найбільш ефективний механізм, для того, щоб він у відповідний момент міг би серйозно розглянути питання про доцільність рекомендувати Раді Безпеки звернути особливу увагу на положення Статуту ООН, які містяться у статті 26, що передбачають розробку планів та подання їх на розгляд членів Генеральної Асамблеї для створення системи регулювання озброєнь. Крім того, в цьому контексті Рада Безпеки повинна була б серйозно розглянути питання про доцільність створення допоміжних органів, які вона вважатиме необхідними для виконання своїх функцій, як це визначається у статті 29 Статуту» [19].

Заслуговує на увагу і пропозиція Італії, внесена у підготовчому комітеті першої спеціальної сесії Генеральної Асамблеї ООН по роззброєнню. У документі, зокрема, зазначається: «У рамках свого головного завдання сприяти встановленню і підтриманню міжнародного миру і безпеки з найменшим відволіканням світових людських і економічних ресурсів на озброєння Рада Безпеки повинна розглянути питання про виконання своїх завдань у галузі регулювання озброєнь відповідно до ст. 26 Статуту ООН.

Крім того, Рада Безпеки може розглянути питання про доцільність утворення відповідно до ст. 29 Статуту допоміжних органів для конкретних цілей роззброєння, починаючи із створення комітету, до складу якого входили б регіональні підкомітети, для здійснення контролю над міжнародною торгівлею звичайною зброєю» [20].

Щодо Радянського Союзу, то він завжди послідовно виступав за підвищення ролі Ради Безпеки в боротьбі за відвернення війни і збереження миру. На це спрямована, зокрема, ініціатива СРСР відносно переговорів на вищому рівні в рамках Ради Безпеки, висунута XXVI з'їздом КПРС [21].

Вибір цього центрального політичного органу ООН для даної мети зумовлений цілим рядом специфічних особливостей правового порядку і практики його функціонування. У свій час автори Статуту передбачили, що РБ не повинна обмежуватися розв'язанням тільки конкретних суперечок, але й повинна мати можливість проводити обговорення ключових проблем світової політики на високому рівні (ст. 28 Статуту ООН). Це положення наповнене глибоким змістом і, по суті, намічає важливий напрям діяльності, ефективну організаційну форму співробітництва держав у справі рішення корінних проблем боротьби за мир, роззброєння, усунення загрози ядерної війни.

На важливість реалізації цього статутного положення вказував Радянський Союз на XXIV сесії Генеральної Асамблеї ООН у 1969 р. під час розгляду питання «Зміцнення міжнародної безпеки». «...Радянський уряд вважає, — говорив на цій сесії А. А. Громико, — що існують значні резерви для дальшого піднесення ролі та ефективності Ради Безпеки у справі зміцнення міжнародного миру. Ці резерви містяться у Статуті ООН, який, наділяючи Раду Безпеки повноваженнями по розв'язанню суперечок між державами, врегулюванню критичних ситуацій і придушенню актів агресії, покладає на неї і вжиття заходів більш загального характеру по підтриманню миру, включаючи розгляд *питання припинення гонки озброєнь та роззброєння* (виділено нами. — *Авт.*)» [22].

У минулому Рада Безпеки двічі проводила засідання відповідно до ст. 28 Статуту ООН. Перше з них відбулося 21 жовтня 1970 р. На ньому були присутніми міністри закордонних справ усіх держав — постійних членів, а також деяких інших країн — непостійних членів Ради Безпеки. Учасники засідання заявили про свою цілковиту під-

[19] Див.: Док. ООН A/C.I/31/PV.— С. 23.
[20] Док. ООН A/S — 10/AC.I/37.— С. 179.
[21] Див.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС.— К., 1981.— С. 35—36.
[22] Громыко А. А. Во имя торжества ленинской внешней политики: Избр. речи и статьи.— М., 1978.— С. 185.

тримку пошуків мирного розв'язання існуючих міжнародних конфліктів, а також про необхідність дальшого зміцнення здатності РБ ефективно сприяти підтриманню миру і безпеки.

Друге аналогічне засідання, яке було присвячене 40-річчю Організації Об'єднаних Націй, відбулося 26 вересня 1985 р. На користь посилення ефективності ООН і Ради Безпеки висловилися більшість членів останньої. Міністр закордонних справ Української РСР В. О. Кравець, який виступив на засіданні, підкреслив прихильність УРСР цілям і принципам Статуту ООН, заявив про необхідність піднесення ролі Організації Об'єднаних Націй як дійового інструменту зміцнення міжнародної безпеки, миру і співробітництва між народами [23]. Генеральний секретар ООН Х. Перес де Куельяр, який взяв участь у цьому засіданні, вказав на життєву важливість того, щоб Рада Безпеки стала надійним охоронцем миру [24]. І хоча на цих двох засіданнях не приймалися конкретні рекомендації щодо шляхів оздоровлення міжнародного становища, вжиття конкретних заходів до обмеження гонки озброєнь і роззброєння, така форма функціонування головного органу ООН має, безумовно, надзвичайно важливе значення і вимагає дальшого розвитку і вдосконалення. На наш погляд, проведення періодичних засідань Ради Безпеки на високому рівні допоможе приступити до конструктивного пошуку ефективних заходів по запобіганню ядерній катастрофі, дасть новий імпульс багатостороннім та двостороннім переговорам, що ведуться, по комплексу питань обмеження озброєнь і роззброєння.

На це спрямована і нова радянська ініціатива про скликання круглого столу за участю п'яти постійних членів Ради Безпеки на вищому рівні для обговорення насущних проблем сучасності, висунута на XXVII з'їзді КПРС. У посланні М. С. Горбачова Генеральному секретареві ООН Х. Пересу де Куельяру у зв'язку з цим зазначалося: «Важливу роль повинен відіграти регулярний діалог керівників усіх країн світового співтовариства — і двосторонній, і багатосторонній. При цьому в силу Статуту ООН особлива відповідальність за обстановку у світі лежить на постійних членах Ради Безпеки ООН, які є до того ж ядерними державами. Саме тому Радянський Союз пропонує лідерам п'яти держав зібратися за круглим столом і обговорити, що можна і треба зробити для зміцнення миру, насамперед для ліквідації ядерної зброї» [25].

Ця пропозиція повністю відповідає положенням Статуту ООН, і її реалізація помітно сприяла б піднесенню ефективності діяльності Ради Безпеки, посиленню її ролі у розв'язанні головної проблеми сучасності — відвернення ядерної катастрофи.

Необхідність активізації зусиль РБ у даній галузі не тільки відповідає цілям та принципам Статуту ООН, а й відбиває настрої переважної більшості держав світу.

Так, на 39-й сесії Генеральної Асамблеї ООН 128 країн підтримали резолюцію «Роззброєння і міжнародна безпека», внесену з ініціативи Кіпру. Цей документ закликав Раду Безпеки «провести ряд засідань, присвячених розгляду питання про ескалацію гонки озброєнь, особливо гонки ядерних озброєнь, з тим, щоб почати здійснення відповідних процедур відповідно до Статуту Організації Об'єднаних Націй, спрямованих на її припинення» [26]. В резолюції також містилася просьба до Генерального секретаря ООН представити доповідь з цього питання.

Положення цієї резолюції залишилися нереалізованими і Генеральна Асамблея на своїй 40-й сесії повернулася до цього питання, ухваливши переважною більшістю голосів резолюцію під аналогічною

[23] Док. ООН S/PV.2608.— С. 21.
[24] Там же.— С. 3—5.
[25] Рад. Україна.— 1986.— 28 берез.

назвою [27]. У ній знову містилися заклик до Ради Безпеки, особливо до її постійних членів, почати здійснення необхідних процедур згідно з положенням резолюції 39/63 К і просьба до Генерального секретаря ООН представити ГА на її 41-й сесії доповідь з цього питання. 28 лютого 1986 р. Х. Перес де Куельяр направив РБ лист (док. S/17882), у якому він привернув увагу членів Ради до змісту вищезгаданих резолюцій.

Однак через відсутність будь-яких дій з боку Ради Безпеки доповідь Генеральній Асамблеї так і не було підготовлено. Отже, повноваження РБ в галузі регулювання і скорочення озброєнь відповідно до ст. 26 Статуту ООН, таким чином, залишаються нереалізованими.

Як зазначалося у робочому документі, внесеному на розгляд Комісії ООН по роззброєнню 7 травня 1987 р. делегацією Української РСР у співавторстві з делегаціями ЧССР, ПНР і МНР, необхідно «повніше використати механізм Ради Безпеки для багатостороннього обміну думками між усіма ядерними державами з питань ядерного роззброєння. Заслуговує на підтримку пропозиція Кіпру про скликання спеціального засідання Ради Безпеки для розгляду питання про припинення гонки ядерних озброєнь і ядерного роззброєння» [28].

Новий імпульс цим зусиллям дала 42-га сесія Генеральної Асамблеї ООН. Вона схвалила (з ініціативи делегації Кіпру, яку активно підтримали делегації СРСР, УРСР і БРСР) резолюцію, що містить конкретні рекомендації щодо використання можливостей Ради Безпеки у питаннях роззброєння. В ній, зокрема, відзначається, що нинішнє міжнародне становище вимагає, щоб «принципи роззброєння, що містяться у Статуті Організації Об'єднаних Націй, стали невід'ємною частиною будь-яких колективних зусиль, спрямованих на забезпечення справді безпечного миру, у тому числі зусиль, які здійснює Рада Безпеки» [29].

У зв'язку з цим Генеральна Асамблея закликала Раду Безпеки «зробити необхідні кроки для ефективного виконання статті 26 Статуту Організації Об'єднаних Націй з метою зміцнення центральної ролі Організації Об'єднаних Націй у сприянні пошуку рішень питань обмеження озброєнь, у першу чергу в ядерній галузі, і роззброєння, а також зміцнення міжнародного миру та безпеки» [30]. Вона рекомендувала (і це принципово важливо), щоб Рада Безпеки розглянула питання про «заснування, згідно із статтею 29 Статуту, таких допоміжних органів, які вона вважатиме необхідними для виконання своїх функцій по сприянню розв'язанню питань роззброєння» [31].

Ця резолюція повністю співзвучна позиції радянської дипломатії, яка розглядає ООН як найдемократичніший міжнародний форум для розв'язання проблем роззброєння, у тому числі ядерного. Як підкреслював представник УРСР у Першому комітеті 42-ї сесії Генеральної Асамблеї ООН, «ми переконані, що прийшов час більш активного залучення у цей процес Ради Безпеки згідно із статтею 26 Статуту ООН... Рада Безпеки може відіграти важливу роль у виробленні конкретних заходів, що ведуть до звільнення миру від ядерної зброї, забезпечення універсальних гарантій її невідродження» [32]. Це буде сприяти становленню ООН як дійового інструмента миру, перетворенню організації в центр по погодженню дій усіх держав з метою поглиблення міжнародного співробітництва, зміцнення основ миру і безпеки.

---

[26] Док. ООН A/RES/39/63K.
[27] Док. ООН A/RES/40/151A.
[28] Док. ООН A/CN.10/94.— С. 4.
[29] Док. ООН A/C.1/42/L.13.
[30] Там же.
[31] Там же.
[32] Док. ООН A/C.1/42/PV.4.— С. 37.

ЗАМІТКИ

Борці за щастя народу

МАРШАЛ РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ В. К. БЛЮХЕР НА УКРАЇНІ

Серед визначних воєначальників Червоної Армії почесне місце займає В. К. Блюхер. Василь Костянтинович умів твердо відстоювати й втілювати у життя лінію партії в найскладніших ситуаціях у період громадянської війни та іноземної воєнної інтервенції.

На Україну В. К. Блюхер прибув уже прославленим воєначальником Червоної Армії. Його полководницька майстерність яскраво виявилася і в проведенні операцій при визволенні півдня УСРР та Криму від білогвардійців.

25 квітня 1920 р. війська буржуазно-поміщицької Польщі розпочали наступ на Україну. Вони захопили Житомир, Коростень, Козятин, Київ. Водночас перейшли в наступ і білогвардійці. 6 червня Врангель висадив морський десант у тилу передових частин Червоної Армії. 7 червня, прорвавши їх оборону на підступах до Криму, він рушив у Північну Таврію. 9 червня врангелівці висадили морський десант під Таганрогом.

17 липня 1920 р. був опублікований лист ЦК РКП(б) усім партійним організаціям про мобілізацію сил на боротьбу проти білогвардійців. У ньому підкреслювалося, що «у найважчий момент боротьби російських і українських робітників та селян з польською шляхтою генерал Врангель увів свої війська в найродючіші повіти України і намагається... прорватися на Дон. Хліб, вугілля, нафта, що призначалися для порятунку робітників і селян Росії, перебувають під загрозою... Дон і Кубань, кров'ю кращих синів трудового народу визволені від Денікіна, перебувають під ударами Врангеля» [1].

Комуністична партія й Радянський уряд вжили ряд термінових заходів по мобілізації сил для розгрому Врангеля. 2 серпня 1920 р. Політбюро ЦК РКП(б) вирішило виділити кримську ділянку Південно-Західного фронту в окремий Південний фронт [2].

Білогвардійці продовжували наступати. 14 серпня вони висадили десант у Бердянську, 22 вересня підійшли до Юзівки та Синельникового [3].

В зв'язку із зростаючою загрозою з боку ворога ЦК РКП(б) розгорнув активну роботу по її подоланню. Було оголошено про нову мобілізацію комуністів. 55% з них направили на боротьбу проти Врангеля [4]. Реввійськрада республіки 21 вересня прийняла постанову про сформування Південного фронту [5]. За пропозицією В. І. Леніна, командуючим ним було призначено М. В. Фрунзе [6].

По всій Україні розгорнувся масовий рух «Усе для фронту, все для перемоги!». Тисячі юнаків і дівчат ішли на фронт добровільно. Заводи Донецька, Харкова, Катеринослава почали випускати більше боєприпасів, запчастин для військової техніки. Партія кинула всі сили

---

[1] КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК (далі КПРС в резолюціях...).— К., 1979.— Т. 2.— С. 179.
[2] Див.: Ленін В. І. Повне зібр. творів.— Т. 51.— С. 437.
[3] Гражданская война в СССР.— М., 1986.— Т. 2.— С. 278.
[4] Ленін В. І. Повне зібр. творів.— Т. 51.— С. 443.
[5] Гражданская война в СССР.— Т. 2.— С. 296.
[6] Див.: Ленін В. І. Повне зібр. творів.— Т. 51.— С. 348.

на Південний фронт. Із Сибіру туди були направлені кращі дивізії, в їх числі й 51-ша, якою командував В. К. Блюхер [7].

У ніч на 10 серпня Василь Костянтинович дав наказ по дивізії про зайняття оборони на Каховському плацдармі, високо оцінивши його військово-стратегічне значення. Володіння плацдармом не давало можливості білогвардійським військам просуватися у район Донбасу й на Північний Кавказ і з'єднатися з польськими військами. Оборона плацдарму давала змогу зібрати сили Червоної Армії для генерального наступу на кримському напрямі.

Врангель всіляко намагався ліквідувати Каховський плацдарм, а В. К. Блюхер усе робив для того, щоб утримати його [8]. 12 серпня Врангель направив проти захисників плацдарму кінний корпус генерала Барбовича. Біле командування розраховувало прорватися до переправ. Захисники плацдарму— 52-га та Латиська дивізії — не витримали натиску ворога й почали відступати. На допомогу їм прийшли полки 51-ї дивізії. Вони пропустили через окопи відступаючих і прийняли на себе удар білогвардійців. Дві доби воїни відбивали жорстокі атаки врангелівців, а на третій день самі перейшли в контрнаступ. 20 серпня В. К. Блюхер одержав наказ, у якому зазначалося: «О 12 годині дня перейти в рішучий наступ у напрямі на схід та північний схід із завданням розгромити кавалерію противника, що перебуває в районі Дмитріївка — Костянтинівка, й захопити Копри Західні, у резерві мати не менше бригади» [9]. Дивізія, просуваючись з боями, 27 серпня глибоко вклинилася у ворожий тил, звільнивши Нижні та Верхні Сірогози, Іванівку і Покровку. Її передові частини знаходилися за 30 кілометрів від Мелітополя. Врангель кинув проти наступаючої дивізії В. К. Блюхера корніловську й 6-ту піхотну дивізії та 2 окремих загони.

31 серпня розгорілися запеклі бої за населені пункти Сірогози і Торгаївка. Цього дня було відбито вісім атак білогвардійців [10]. 400 кулеметів та 60 гармат ворога обрушували вогонь на позиції 51-ї дивізії [11], ескадрильї літаків десятками скидали бомби на обози й червону кінноту, бронемашини заходили в тил радянським бійцям, але вони не здригнулися під шквальним вогнем й організовано відійшли на Каховський плацдарм.

Червона Армія посилено готувалася до генерального бою за Крим. У зв'язку з цим В. І. Ленін звернувся до селян України із закликом допомогти Червоній Армії добити Врангеля [12]. У відповідь на цей заклик селяни направляли добровольців, подавали радянським бійцям продовольчу допомогу, посилили боротьбу проти бандитизму в тилу Південного фронту. 51-шу дивізію, зокрема, було поповнено особовим складом, кіньми, технікою.

15 вересня 1920 р. у с. Любимівка відбулася дивізійна партійна конференція. Виступаючи на ній з доповіддю, В. К. Блюхер підбив підсумки боїв за Каховський плацдарм і поставив перед бійцями й командирами нові завдання, що випливали з обстановки, яка склалася. Він, зокрема, підкреслив, що без визволення Криму неможливо здобути перемогу над буржуазно-поміщицькою Польщею й що усі комуністи дивізії повинні роз'яснити це кожному червоноармійцеві. Василь Костянтинович нагадав про лист ЦК РКП(б), в якому підкреслювалося: «Кожному робітникові, червоноармійцеві повинно бути роз'яснено, що перемога над Польщею неможлива без перемоги над Врангелем» [13].

[7] Центр. держ. арх. Рад. Армії СРСР, ф. 6, оп. 4, спр. 550, арк. 40—44 (далі ЦДАРА СРСР).
[8] Там же, ф. 1454, оп. 2, спр. 58, арк. 82.
[9] Кондратьев Н. Маршал Блюхер.— М., 1965.— С. 177—178.
[10] Душенькин В. Пролетарский маршал.— М., 1973.— С. 46.
[11] Ист. арх.— 1958.— № 5.— С. 79.
[12] Див.: Ленін В. І. До незаможних селян // Повне зібр. творів.— Т. 41.— С. 318.
[13] КПРС в резолюціях...— Т. 2.— С. 180.

У своїй доповіді В. К. Блюхер глибоко проаналізував обстановку, що склалася на той період, загострив увагу на питанні, що дає робітникам і селянам Росії й України перемога над Врангелем? По-перше, підкреслив Василь Костянтинович, вона назавжди позбавить Радянську владу від загрози повстань на півдні України, Дону та на Кубані. По-друге, ця перемога звільнить діючі на півдні червоноармійські частини, які можуть бути використані для викорінювання бандитизму. По-третє, вона означатиме рішучий крах чергової спроби імперіалістичних держав повалити збройним шляхом Радянську владу. Нарешті, перемога над Врангелем — це кінець громадянської війни [14].

Далі В. К. Блюхер зазначив, що серед факторів, від яких залежить перемога, вирішальне значення має політико-моральний стан революційних бійців. Він нагадав думку В. І. Леніна про те, що «в усякій війні перемога кінець кінцем зумовлюється станом духу тих мас, які на полі бою проливають свою кров» [15]. Червоноармійці, комісари і командири 51-ї дивізії проявили зразки героїзму у серпневих боях проти Врангеля на Каховському плацдармі й на півдні України. Однак, незважаючи на це, в окремих частинах ослабла дисципліна, що свідчить про зниження ефективності політичної роботи. Ми не повинні, підкреслив Василь Костянтинович, забувати вказівки Володимира Ілліча про те, «що там, де... найбільш дбайливо проводиться політробота у військах..., там немає розхлябаності в армії, там кращий її стрій та її дух, там більше перемог» [16].

В. К. Блюхер закликав усіх політпрацівників будувати політичну роботу так, щоб кожний командир і червоноармієць зрозумів обстановку, що склалася, й знав, що йому робити на кожному етапі боротьби. Передбачається битва з військами Врангеля, зазначив Василь Костянтинович, необхідно розгромити його. Від воїнів дивізії вимагаються велике напруження всіх фізичних та моральних сил, залізна дисципліна, відмінна бойова підготовка, масовий героїзм, найвища боєздатність не лише окремих червоноармійців і командирів, а цілих підрозділів та частин [17].

Далі В. К. Блюхер звернув увагу на те, що в майбутніх боях противник не тільки введе у бій нову техніку, а й намагатиметься використати весь арсенал психологічної війни, щоб тим самим підірвати в наших бійців упевненість у своїх силах, посіяти в них страх перед новою зброєю. Василь Костянтинович закликав також посилити політроботу серед населення прифронтової смуги [18].

Конференція направила привітання ЦК РКП(б), в якому зазначалося: «Зібравшись у вирішальний момент на партійну конференцію, ми, комуністи і політпрацівники 51-ї дивізії, чітко та твердо визнаємо всю трудність боротьби й необхідність вести її до переможного кінця. Конференція вітає ЦК РКП(б) і центральні органи влади за тверді та рішучі заходи по мобілізації всіх сил для якнайшвидшої перемоги над ворогом» [19].

Особливого значення В. К. Блюхер надавав зміцненню Каховського плацдарму. Користуючись тим, що в дивізії перебував відомий інженер-фортифікатор Д. М. Карбишев, Василь Костянтинович разом з ним обстежили весь цей плацдарм, визначили найбільш уразливі місця для танків і кавалерії противника, вирішили, які укріплення необхідно побудувати, а також намітили основні й запасні артилерійські позиції, місця для кулеметних гнізд та спостережні пункти для арти-

[14] ЦДАРА СРСР, ф. 246, оп. 2, спр. 32, арк. 24.

[15] Ленін В. І. Промова на широкій робітничо-червоноармійській конференції в Рогозько-Симоновському районі, 13 трав. 1920 р. // Повне зібр. творів.— Т. 41.— С. 113.

[16] Ленін В. І. Повне зібр. творів.— Т. 39.— С. 52—53.

[17] ЦДАРА СРСР, ф. 1454, оп. 1, спр. 120, арк. 852.

[18] Там же.

[19] Лавочкин А. Герой Каховки и Перекопа.— М., 1958.— С. 91—92.

лерійських і загальновійськових командирів [20]. В. К. Блюхер наказав командирам бригад та полків створити протитанкову й протикавалерійську оборону і суворо контролював виконання цього наказу.

На початку жовтня Врангель вирішив попередити наш наступ. Несподіваним ударом він захопив на правому березі Дніпра у районі Олександрівська (нині Запоріжжя) плацдарм глибиною 20—25 км [21]. 1-ша армія Врангеля в складі Дроздовської, Корніловської та Марковської дивізій з кінною генерала Бабієва рушила на Апостолове — базу нашого фронту — із завданням — просуваючись по правому березі Дніпра, завдати удару по Каховському плацдарму з тилу. На ділянці фронту Апостолове — Нікополь розпочалися запеклі бої.

51-ша дивізія під командуванням В. К. Блюхера успішно відбивала всі атаки ворога, міцно утримуючи Каховський плацдарм. Водночас Василь Костянтинович проводив активну розвідку ворожих позицій. Він організував вилазку у тил противника невеликими мобільними групами. В. К. Блюхеру вдалося не лише виявити головні сили ворога, а й завдати йому відчутних втрат. 5 жовтня частини 51-ї дивізії раптово контратакували противника і захопили в полон майже 2 батальйони ворога з двома гарматами та 11 кулеметами з обозом. Серед полонених було 47 білогвардійських офіцерів [22].

14 жовтня розпочався наступ врангелівських військ на Каховський плацдарм, що продовжувався до 16 жовтня. Для ліквідації плацдарму Врангель використав кращі свої сили й найновішу техніку. У бій було кинуто 14 танків, 16 бронемашин, 15 літаків, 80 гармат, 200 кулеметів. Кількість ворожих військ становила 6000—6200 багнетів і 600—700 шабель [23].

Воїни 51-ї дивізії вели героїчну боротьбу з переважаючими силами противника, з його танками та авіацією. Знищивши військову техніку й живу силу ворога, дивізія за наказом Василя Костянтиновича незабаром перейшла в контрнаступ. Вона зім'яла врангелівців і відкинула їх за лінію оборони. «В триденних жорстоких боях,— відзначав М. В. Фрунзе,— героїчні війська під загальним командуванням Блюхера не тільки відбили атаку ворога, а й, перейшовши у дружну контратаку, повністю розгромили його та з боями оволоділи всією лінією його розташування. Були захоплені великі трофеї: 10 танків, 5 бронемашин, 20 гармат, понад 70 кулеметів й інша зброя. Було відбито найпотужнішу танкову атаку за всю історію громадянської війни» [24].

20 жовтня 1920 р. на Каховський плацдарм прибули представники трудящих Москви. Вони гаряче вітали воїнів 51-ї дивізії з блискучою перемогою, вручили її командуванню Почесний прапор з написом «Знищити Врангеля!» і подарунки особовому складу. Відбувся мітинг, на якому виступив командуючий військами Південного фронту М. В. Фрунзе. Приймаючи Почесний прапор з рук робітників столиці, Василь Костянтинович сказав: «Москва звертає на нас погляди, сповнені надії, й дарує нас своєю увагою... Знищити Врангеля!» — сказала нам Москва. Ми чуємо в цьому заклику бойову команду, подану нам республікою, подану нам Головою Ради Праці та Оборони В. І. Леніним, і цю команду ми виконаємо чітко й точно» [25].

24 жовтня В. К. Блюхера було нагороджено золотим годинником з написом: «Чесному воїну Робітничо-Селянської Червоної Армії від ВЦВК». За мужність та відвагу, виявлені ним при обороні Каховки, Василь Костянтинович був нагороджений третім орденом Червоного Прапора.

[20] ЦДАРА СРСР, ф. 1454, оп. 2, спр. 511, арк. 1.
[21] Гражданская война в СССР.— Т. 2.— С. 299.
[22] Директивы командования фронтов Красной Армии. 1917—1919 гг.— М., 1961.— Т. 3.— С. 61.
[23] Коротков И. С. Разгром Врангеля.— М., 1955.— С. 68.
[24] Душенькин В. Указ. соч.— С. 53.
[25] Кондратьев Н. Указ. соч.— С. 194—195.

У середині жовтня 1920 р. М. В. Фрунзе направив телеграму на ім'я Володимира Ілліча, в якій повідомляв: «Операція, здійснена Врангелем, мала дуже широкий розмах і за удачі загрожувала нам фактичним знищенням усіх живих сил. Таким чином, катастрофа цього плану означає й початок стратегічної катастрофи Врангеля. Щодо наших тактичних успіхів, то вони дуже значні. Крім захоплених нами великих трофеїв, ми остаточно забезпечили можливість дальших ударів з нашого боку» [26].

16 жовтня 1920 р. В. І. Ленін надіслав телеграму Михайлу Васильовичу, в якій підкреслив: «...Треба що б то не стало на плечах противника ввійти в Крим» [27].

Виходячи з вказівок Володимира Ілліча, М. В. Фрунзе віддав директиву військам 6-ї армії, де, зокрема, зазначалося: «Зранку 28 жовтня головними силами армії перейти у рішучий наступ на південь та розгромити 2-й армійський корпус противника... Кінноту негайно кинути на Чаплинку, в тил противника із завданням — відрізати йому відступ і на його плечах увірватися на Перекоп» [28]. Центр 6-ї армії становила 51-ша дивізія.

Ось як писав про це В. К. Блюхер: «51-й дивізії разом з бригадою Козленкова було поставлене завдання — наступати з Каховського плацдарму... на Перекоп, розбити другий корпус генерала Витковського, що знаходився на цьому напрямі, й оволодіти Перекопом» [29].

Виконуючи це завдання, 51-ша дивізія розпочала наступ від Каховського плацдарму 28 жовтня вранці. Наступного дня частини дивізії підійшли до Перекопу. Міцна оборона ворога складалася з двох смуг. Основу першої становив Турецький вал, довжина якого дорівнювала 11 км, а висота — 10 м. Рів глибиною 10 м був прикритий трьома лініями дротяних загороджень. На Турецькому валу противник встановив понад 70 гармат та близько 150 кулеметів, які могли відкрити вогонь по усій місцевості, що знаходилася перед ним [30].

Друга смуга мала 6 ліній окопів також прикритих дротяними загородженнями. Це так звані Ішуньські позиції, на північ від яких проходила Сивашська позиція, що розміщувалася на південному березі затоки Сиваш [31].

Спираючись на Сиваш і могутні укріплені позиції, Врангель розраховував при підтримці французької ескадри обороняти Крим та зберегти його як плацдарм для дальшої боротьби проти Радянської республіки. Основні сили ворога обороняли Перекопські й Ішуньські позиції. Частина військ прикривали Чангарську і Сивашську переправи та Арабатську стрілку. Сильний резерв (понад 14 тис. чол.) знаходився в тилу Ішуньських позицій. Загалом Врангель мав на Перекопському перешийку понад 13 тис. чол. піхоти, близько 6 тис. кавалеристів, майже 750 кулеметів, 180 гармат, 48 броньовиків [32].

Перед наступом на Турецький вал 51-ша дивізія мала 8830 піхотинців, 796 кавалеристів, 327 кулеметів, 44 гармати [33]. Таким чином, співвідношення сил складалося на користь противника.

Дивізія наполегливо готувалася до штурму перекопських укріплень. У частинах і підрозділах проводилася широка агітаційно-пропагандистська робота. Всюди було чути лозунг: «Знищити Врангеля!»

---

[26] Фрунзе М. В. Избранные произведения.— М., 1957.— С. 380.
[27] Ленін В. І. Повне зібр. творів.— Т. 51.— С. 307.
[28] Директивы командования фронтов Красной Армии (1917—1922 гг.).— М., 1974.— Т. 3.— С. 484.
[29] Гражданская война в СССР.— Т. 2.— С. 311.
[30] Там же.
[31] Гражданская война и военная интервенция в СССР: Энциклопедия.— М., 1983.— С. 448.
[32] Революционная армия (Екатеринослав).— 1921.— № 1.— С. 17—31.
[33] Там же.

Проводилися мітинги, збори, бесіди. Командири й комісари, рядові бійці перевіряли готовність зброї до бою.

5 листопада командуючий Південним фронтом М. В. Фрунзе дав наказ про наступ. Виконуючи його, В. К. Блюхер направив 151-шу, 153-тю та окрему кавалерійську бригади в обхід Турецького валу із сходу через Сиваш. У ніч на 8 листопада війська перейшли затоку, на світанку прорвалися через дротяні загородження на Литовському півострові й рушили на Каратшанай.

Противник кинув проти наступаючих бійців 153-ї бригади 13-ту та 34-ту дивізії. Обстановка ускладнювалася ще й тим, що східний вітер почав наганяти воду з Азовського моря. Частини, які встигли переправитися на Литовський півострів, були відрізані. Це загрожувало їм загибеллю. На той час перервався зв'язок з 153-ю бригадою. Виручили воїни роти зв'язку 51-ї дивізії, які стоячи у воді, тримали в руках кабель.

Зв'язавшись по телефону з Василем Костянтиновичем, М. В. Фрунзе сказав: «Вода у Сиваші швидко прибуває, можуть бути відрізані не тільки Ваші дві бригади, а й 15 і 52 дивізії. Негайно штурмовим ударом захопіть вал» [34].

Виконуючи наказ командуючого Південним фронтом, В. К. Блюхер дав наказ штурмом оволодіти Турецьким валом. Близько 24-ї години полки ударної та 152-ї бригад розпочали штурм Перекопа.

З валу білогвардійці вели шалений вогонь по червоноармійцях, які багато разів піднімалися в атаку, але кожного разу безуспішно. Лише близько третьої години ночі бійці 452-го і 455-го полків 51-ї дивізії під час жорстокого бою досягли рову на його західному боці й побачили, що піднятися на вал по прямовисній стіні неможливо. Тоді один з командирів запропонував просуватися по дну рову перед стіною Турецького валу до морського берега й по воді обійти дротяні загородження. Операція була надзвичайно небезпечною.

Було вирішено, що виконувати це завдання можуть тільки добровольці, яких виявилося багато. Вони обійшли фортецю по дну рову й дротяні загородження в холодній воді, вийшли на берег у тил врангелівських укріплень і кинулися в атаку. Їх підтримали 152-га та ударна бригади 51-ї дивізії. В результаті до ранку 9 листопада Турецький вал було повністю очищено від білогвардійців, про що В. К. Блюхер доповів командуючому Південним фронтом [35]. М. В. Фрунзе пізніше писав: «...Я одержав донесення з штабу 51-ї дивізії... про те, що частини... о 3 годині 30 хвилин ночі оволоділи штурмом Перекопським валом, і продовжують наступ на Вірменський базар. Прочитав донесення, й з плечей ніби гора звалилася» [36].

Виснажені у боях за Перекоп, несучи значні втрати, частини 51-ї дивізії пішли на штурм Ішуньських позицій. На кожний кілометр вузької частини фронту там було до 40 ворожих гармат різних калібрів і сотні кулеметів. Крім того, з моря 20 кораблів білих вели безперервний вогонь по наступаючих частинах дивізії [37].

В ніч на 11 листопада бійці 151-ї бригади першими прорвалися на ст. Ішунь й оволоділи нею. Василь Костянтинович кинув усі сили 51-ї дивізії для остаточного розгрому врангелівців у тому районі. Бійці останньої не тільки знищували ворожі сили на своєму шляху, а і подавали допомогу сусіднім 15-й та 52-й дивізіям.

Незважаючи на величезні труднощі, 51-ша дивізія блискуче виконала поставлене перед нею завдання. Про запеклі бої за Ішуньські позиції наше радіо о 12 годині дня 11 листопада повідомило: «Терміново всім, всім. Доблесні частини 51-ї дивізії о 9 годині прорвали

[34] Фрунзе М. В. Избранные произведения.— С. 235.
[35] Блюхер В. К. Статьи и речи.— М., 1963.— С. 143.
[36] Фрунзе М. В. Избранные произведения.— С. 235.
[37] Перекопская дивизия.— М., 1925.— С. 93.

останні Ішуньські позиції білих і стали твердою ногою в чисте поле Криму. Противник у паніці тікає. Захоплено багато полонених та багаті трофеї — артилерію, морські далекобійні гармати, кулемети, військове знаряддя. Переслідування противника продовжується»[38].

Того ж дня В. К. Блюхер повідомив у рапорті своїм шефам — Московській Раді: «Завдання, поставлене дивізії,— пробити дорогу в Крим — виконано. 11 листопада о 12 годині зайнято станцію Ішунь, попереду Крим, укріплень більше немає, кращі сили Врангеля розгромлені... Противник тікає у паніці». В наступній телеграмі шефам Василь Костянтинович писав: «Пролетаріат Москви через свого представника у Каховці вручив нам прапор, на якому було накреслено «Знищити Врангеля в Криму»... Передайте московському пролетаріату: ...Крим — радянський»[39].

За героїчний подвиг під час прориву укріплень ворога й оволодіння Перекопським валом 51-ша дивізія була нагороджена орденом Червоного Прапора, одержала почесну назву Перекопської, а її командир був удостоєний четвертого ордена Червоного Прапора. Рев-військрада 1-ї Кінної армії нагородила В. К. Блюхера золотим годинником з написом: «Червоному вождю і переможцю на Перекопі та Ішуні 27.XI — начдиву 51-ї Блюхеру від РВР 1-ї Кінної»[40].

Оцінюючи подвиги червоноармійців у Криму, В. І. Ленін говорив: «Ви знаєте, певна річ, який надзвичайний героїзм проявила Червона Армія, подолавши такі перешкоди і такі укріплення, які навіть військові спеціалісти і авторитети вважали неприступними. Одна з найблискучіших сторінок в історії Червоної Армії — є та повна, рішуча і надзвичайно швидка перемога, яка здобута над Врангелем»[41].

У лютому 1921 р. Василя Костянтиновича було призначено начальником Одеського гарнізону й військ Одеської губернії. На цій посаді він пробув п'ять місяців, послідовно борючись за зміцнення Радянської влади на Україні та довірених йому частин Червоної Армії.

Військова діяльність В. К. Блюхера закінчилася бойовими діями по розгрому японських провокаторів у районі озера Хасан. 18 серпня 1938 р. його було відкликано до Москви, і більше він не повернувся на місце служби. Як і багато інших визначних воєначальників Червоної Армії Василь Костянтинович став жертвою необгрунтованих репресій. Життя пролетарського полководця обірвалося 9 листопада 1938 р.

В. К. Блюхер вніс великий вклад у захист завоювань Великої Жовтневої соціалістичної революції від контрреволюції. Про нього написано багато книг, його ім'ям названо залізничні станції, площі та вулиці в таких містах, як Київ, Одеса, Севастополь, Сімферополь, Каховка й ін. Василю Костянтиновичу споруджено пам'ятники у Севастополі, Сімферополі, Каховці. Його ім'я золотими літерами викарбувано на стелі меморіального комплексу в Ялті. Він єдиний з усіх радянських полководців, який при виконанні операцій по розгрому Врангеля був двічі удостоєний вищої нагороди того часу — ордена Червоного Прапора. Трудящі УРСР, як і всього Радянського Союзу, свято шанують пам'ять визначного пролетарського полководця Василя Костянтиновича Блюхера, який вніс величезний вклад у визволення нашої країни від білогвардійських банд.

Г. С. ГОНЧАРОВ (Київ),
В. П. ЯЩЕНКО (Хмельницький)

[38] Датюк П. Штурм Перекопа.— М., 1939.— С. 72.
[39] Ист. арх.— 1958.— № 5.— С. 97.
[40] Душенькин В. Указ. соч.— С. 69.
[41] Ленін В. І. Повне зібр. творів.— Т. 42.— С. 123—124.

ТРИБУНА МОЛОДОГО АВТОРА

Ю. Г. ПИСАРЕНКО (Київ)

МОГИЛИ ВОЛОТІВ НА РУСІ

Увагу багатьох відомих учених минулого привертала одна з назв давньоруських курганів у Верхньому Подніпров'ї та Подвінні — волотовки. Саме так, за свідченням В. І. Сизова, називалися кургани Гніздовського могильника під Смоленськом [1]. О. М. Веселовський повідомляв про значну кількість курганів з назвами «волотовки», «волотки» в Білорусії, поблизу Полоцька й Вітебська [2], а також про подібну назву могил — «волоточки» — у Лепельському * повіті [3]. Вчений відзначив, що в білоруській мовній традиції слово «волоти» означає «велетні» [4].

Однак щодо значення слова «волот» у різні часи висловлювалися неоднакові точки зору. Згідно з однією з них, воно тісно пов'язане із словом «велет» [5], а «велети» чи «вільці» ** — етнонім, що змішався із прозивним «волот(велет)» — «велетень», «людожер». У звичаях племені велетів було поїдання старих родичів [6].

На думку О. М. Веселовського, деякі назви урочищ у долині Західної Двіни з прив'язаними до них переказами про волотів — це сліди колишнього проживання племені велетів [7]. З метою доказу цього положення певну увагу вчений приділяв і могилам-волотовкам [8].

О. І. Соболевський, враховуючи значне поширення курганів-волотовок і топонімів з коренем «велет(волот)» на Смоленщині й у Білорусії, вважав, що, можливо, плем'я велетів (волотів) проживало на території Вітебської губернії [9]. Однак сучасною наукою доведено, що велетські племена (VI—XII ст.) жили на захід від згаданого району — між ріками Ельбою й Одером [10]. Це виключає будь який зв'язок місцевих руських топонімів і назв курганів саме з етнонімом «велет».

Ф. І. Буслаєв, досліджуючи переказ про головного героя «Повісті града Ієрусалима» (прообраз «Вірша про Голубину книгу») Волота Волотовича, підкреслив, що яким не був би філологічний та історичний його зв'язок з велетами, вільцями й іншими схожими за коренем етнічними іменами, але в усякому разі слово «Волот» і в стародавній, і народній російській мові означає велетня; Волот сприймався народом у розумінні героя, напівбога, якими звичайно в міфології уявляються велетні [11].

Вивчаючи місцеві назви руських курганів, О. С. Уваров довів, що

---

[1] Сизов В. И. Курганы Смоленской губернии // Материалы по археологии России.— 1902.— Вып. 28.— С. 6.

[2] Веселовский А. Н. Русские и вильтины в саге о Тидреке Бернском (Вероиском) // Известия Отделения Русского языка и словесности (имп.) Академии Наук (далее— ИОРЯС).— СПб., 1906.— Т. 11.— Кн. 3.— С. 15.

* Лепель — нині місто у Вітебській області БРСР.

[3] Веселовский А. Н. Указ. соч.— С. 17.

[4] Там же.— С. 15.

[5] Соболевский А. И. Заметки по славянским древностям // ИОРЯС.— Л., 1926.— Т. 31.— С. 2.

** Велети або вільці (лат. Vilti, нім. Wilzi, Wulzi), інакше — лютичі. Див.: Соболевский А. И. Указ. соч.— С. 2; Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья.— М., 1982.— С. 336, 339.

[6] Соболевский А. И. Указ. соч.— С. 8.

[7] Веселовский А. Н. Указ. соч.— С. 14.

[8] Там же.— С. 15.

[9] Соболевский А. И. Указ. соч.— С. 9.

[10] Развитие этнического самосознания...— С. 201.

[11] Буслаев Ф. Исторические очерки русской народной словесности и искусства: В 2 т.— СПб., 1861.— Т. 1.— С. 456.

назва могил «волотовками» не може вказувати винятково на одне будь-яке плем'я, оскільки перекази про велетнів, або волотів збереглися у багатьох місцевостях Росії. Крім того, зв'язок курганних насипів з велетнями відзначався вченим у жмудинів (жемайтів), де «myl'zyniu—karaі» або «mylzunum—karaі» означає «могили велетнів або волотів». Перекази про волотів відомі й на Заході, зокрема, в Німеччині, де існує назва могил «Hünen—gräber» (тобто «могили велетнів») [12].

В уявленні багатьох народів давно минулі епохи пов'язувалися з велетнями. Так, одна з карпатських легенд, переказана І. Я. Франком, починається словами: «Давно то, дуже давно діялось, ще коли велетні жили в наших горах» [13]. У поезії Каменяра зустрічається вираз «велет предвічний» [14]. Це також свідчить про те, що образ велета асоціюється з сивою давниною. Саме цим можна було б пояснити уявлення про давні кургани як могили велетнів. Однак виявляється, що О. С. Уваров, розглядаючи подібні давньоруській «волотовці» назви могил в інших мовах, дещо обмежив коло трактовок аналогій самого слова «волот». Так, слово «Hüne» в німецькій мові, як і «milžinas» у литовській, — це не тільки «велетень», а й «богатир». Отже, вищенаведені німецькі та литовські назви могил можна перекласти й як «богатирські могили».

Такий же тісний зв'язок між поняттями «волот» та «богатир» спостерігається і в давньоруській традиції. Про це свідчать, наприклад, записані Є. Р. Романовим легенди про волотів [15]. Зокрема, у Волотові (погост у двох верстах від Гомеля) існувала легенда про те, що в давнину там жили богатирі, які зникли у XVIII ст., але «іноді з'являлися обраним щасливцям і пізніше» [16]. Волотове поле під Новгородом відоме як кладовище місцевих богатирів [17] (у 80-х роках XIX ст. тут було розкопано близько сотні кістяків [18]). Показово також, що волотами, велетами називаються білоруські богатирі — осилки [19]. При цьому слово «волот» у значенні «богатир» вживається, як правило, коли йдеться про померлих або зниклих богатирів.

Отже, назву курганів «волотовки» не слід виводити як від племені людожерів, так і від якихось абстрактних гігантів. Очевидно, це образи небіжчиків, похованих в цих курганах.

У східнослов'янських мовах словом «волот(велет)» не завжди називається людина. Так, в умовному лексиконі, що використовувався у давнину в Білорусії, волотом могли називати коня, кобилу — волотихою, жеребця — волотком, лоша — волотьонком [20].

В українській мові «велет, велетень» — це «величезного зросту і сили людина у народних повір'ях і легендах» [21]; водночас, «волот, волоть» — «суцвіття трав'янистих рослин, яке складається з дрібних колосків» [22], а «волоття» — збірне поняття до слів «волоть» та «волот» [23].

---

[12] Уваров А. С. О существенных и второстепенных признаках народности могильных насыпей // Древности: Труды Московского археологического общества.— М., 1873.— Т. 3.— С. 271—272.

[13] Франко І. Я. Твори: В 20 т.— К., 1951.— Т. 6.— С. 29.

[14] Там же.— Т. 13.— С. 102.

[15] Веселовский А. Н. Указ. соч.— С. 16—17.

[16] Там же.— С. 16.

[17] Там же.— С. 15.

[18] Конецкий В. Я., Носов Е. Н. Загадки новгородской округи.— Л., 1985.— С. 92.

[19] Иванов В. В., Топоров В. Н. Исследования в области славянских древностей: Лексические и фразеологические вопросы реконструкции текстов.— М., 1974.— С. 72; Иванов В. В., Топоров В. Н. Этимологическое исследование семантически ограниченных групп лексики в связи с проблемой реконструкции праславянских текстов // Славянское языкознание: VII Международный съезд славистов. Варшава: август 1973 г. Доклады советской делегации.— М., 1973.— С. 169.

[20] Романов Е. Р. Очерк быта нищих Могилевской губернии и их условный язык («любе́цкий ле́мент») // Этногр. обозрение.— 1890.— № 4.— С. 135.

[21] Словник української мови.— К., 1970.— Т. 1.— С. 317—318.

[22] Там же.— С. 732, 733.

[23] Там же.— С. 732.

Змішання антропоморфних й аграрних рис бачимо в хліборобському звичаї «Волотка на бородку», суть якого збігається з традицією залишати кілька недожатих колосків богу Волосу на борідку — «Волосова борода» [24].

Та обставина, що слово «волот(велет)» пов'язане з худобою й врожаєм, і водночас тісний зв'язок останніх з особою Волоса привели дослідників В. В. Іванова і В. М. Топорова до висновку про паралельність понять «волот(велет)» та «Волос(Велес)» [25].

Як відомо, до функцій бога Волоса входила відповідальність за плодючість усього живого, у тому числі — за врожайність. Крім того, що особливо важливе в даному разі, він був також божеством загробного світу [26]. Про останнє свідчить, наприклад, давньочеський вираз «до Велеса за море», що означало «відхід до світу іншого» [27]. Чеська традиція ототожнювала Велеса з «володарем пекла» — чортом [28]. У балтських мовах слова з коренем «vel-» (на зразок латвійських «Vels», «Velis», литовського «Vẽles») означають бога (духа) смерті [29].

Велес (Волос), зображений на Збруцькому ідолі, тримає на плечах увесь населений світ [30]. Очевидно, вважалося, що він сам наділений надзвичайною силою, властивою волотам. До того ж в уяві людей повинні були існувати тісні стосунки між Волосом і волотами, які потрапляли до «його царства» *. Цей висновок, зокрема, підтверджується тим, що на Волотовому полі поблизу Новгорода, де ховали богатирів, за переказами, також стояв ідол Велеса [31].

На нашу думку, не випадково й те, що, описуючи криваві битви, давньоруські автори традиційно зверталися до землеробської термінології. Подібне, наприклад, знаходимо у «Слові о полку Ігоревім»:

«На Немизѣ снопы стелютъ головами,
молотятъ чепи харалужными,
на тоцѣ животъ кладутъ,
вѣютъ душу отъ тѣла.
Немизѣ кровави брезѣ
не бологомъ бяхуть посѣяни —
посѣяни костьми рускихъ сыновъ» [32].

Схожий прийом зустрічається в «Задонщині»: «...лежат трупы христианские, как стоги сена...» [33]. У руській народній казці богатир «пал на сырую землю, что овсяный сноп» [34].

У цих епізодах йдеться про побитих на полі бою руських воїнів, богатирів, тобто волотів. Особливість наведених уривків, що полягає в пов'язуванні загиблих із врожайними термінами, може бути співставлена

---

[24] Иванов В. В., Топоров В. Н. Исследования...— С. 63; Успенский Б. А. Филологические разыскания в области славянских древностей: Реликты язычества в восточнославянском культе Николая Мирликийского.— М., 1982.— С. 52.

[25] Иванов В. В., Топоров В. Н. Исследования...— С. 63; Иванов В. В., Топоров В. Н. Этимологическое исследование...— С. 169.

[26] Успенский Б. А. Указ. соч. — С. 246.

[27] Там же.— С. 56.

[28] Там же.— С. 57.— Прим. 48.

[29] Там же.— С. 57.

[30] Рыбаков Б. А. Язычество древних славян.— М., 1981.— С. 460—461.— См. рис.; С. 427.

* На думку Б. О. Рыбакова, назва курганів «волотовки» свідчить про зв'язок Волоса з культом предків. Див.: Рыбаков Б. А. Языческое мировоззрение русского средневековья // Вопр. истории.— 1974.— № 1.— С. 17. Певно, на увазі мається подібність слова «волотовка» до імені «Волос» та відбиття останнього в назві кургану. Однак в такому разі зникають з поля зору самі волоти. Ми ж вважаємо, що форма «волот»—проміжна для слів «Волос» і «волотовка».

[31] Волотово поле // Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона.— СПб., 1892.— Т. 7.— С. 45.

[32] Слово о полку Игореве.— М., 1985.— С. 45.

[33] Задонщина.— М., 1980.— С. 92.

[34] Народные русские сказки А. Н. Афанасьева: В 3 т.— М., 1985.— Т. 3.— С. 362.

як із «замогильно-животворною» подвійністю функцій самого Велеса, так і з неоднорідним за своїм значенням словом «волот».

Подібне спостерігається також в інших індоєвропейських народів. Так, у їхніх мовах корінь «vel-» може означати померлих та смерть і водночас пасовище, луку. Наприклад, у давньоісландській мові «valr» означає «мертвий на полі бою» й «vąllr» — «лука» [35].

Взагалі, в архаїчній уяві індоєвропейців уже в основі народження космосу чомусь лежала смерть, жертовний початок. У давньоіндійському міфі творіння було зумовлене принесенням у жертву велетня (волота) Пуруші. З черепа останнього виникло небо, з його мозку — море, з очей — сонце, з дихання — ефір, з пупка — повітряний простір, з ніг — земля [36]. В ісландській міфології будівельним матеріалом для Всесвіту послужило тіло принесеного богом у жертву велетня Іміра:

«Имира плоть
стала землей,
кровь его — морем,
кости — горами,
череп стал небом,
а волосы — лесом.

Из век его Мидгард*
людям был создан
богами благими;
из мозга его
созданы были
темные тучи» [37].

Сліди подібних поглядів про «жертовний» за природою Всесвіт зберіг «Вірш про Голубину книгу». На запитання: «От чего зачался наш белой свет...?» у ньому дається така відповідь:

«...А и белой свет — от лица божья,
Сонцо праведно — от очей его,
Светел месяц — от темечка,
Темная ночь — от затылечка...» [38].

Отже, віра в «жертовну космогонію» була відправною точкою світосприймання давніх людей. Тому не випадково, що у язичницьку добу в основі всіх починань лежала молитва з жертвоприношенням. Уяві про народження космосу внаслідок вбивства велетня відповідало прагнення одержати суспільно корисний результат принесенням людської жертви.

Щодо вищенаведених фрагментів з давньоруських творів, вважаємо, що корінь наявного у них традиційного протиставлення атрибутики кривавої битви й символів мирної хліборобської праці полягає саме в первісній їх спорідненості в індоєвропейській міфології, де ідея життя (родючості) є наслідком ідеї смерті, жертви. Подібний зміст має і поєднання в слові «волот» таких двох значень, як «мертвий богатир» та «жменя колосся».

На перший погляд, тісніше за все із смертю та загробним світом пов'язане уявлення про воїна через небезпечність роду його занять. Отож і прикмети волотів, здавалося б, можна було б побачити тільки у воїнах-дружинниках. Однак улюблений народом образ богатиря — це, як правило, ратай — хлібороб у мирний час, який міг узяти «сошку одной ручкóй», але який у разі потреби залишав «ту сошку кленовую» й на своїй «кобылке соловенькой» вирушав у похід. Військова справа була обов'язком усіх руських людей, а не тільки заняттям княжої дружини. Головну частину війська Київської Русі становили «чорні люди» — ополченці із селян. Крім того, очевидно, вже саме напівземлеробське значення слова «волот» («декілька колосків») свідчить, що під богатирем — волотом треба розуміти насамперед померлого землероба.

---

[35] Иванов В. В., Топоров В. Н. Исследования...— С. 72; Иванов В. В., Топоров В. Н. Этимологическое исследование...— С. 169.

[36] Вейнштейн М. Б. История мироздания в мифологии и в науке.— СПб., 1909.— С. 23—24.

* Мідгард — світ людей у скандінавській міфології.

[37] Младшая Эдда.— Л., 1970.— С. 18.

[38] Древние российские стихотворения, собранные Киршею Даниловым.— Свердловск, 1980.— С. 266.

Поєднання антропоморфного та аграрного значень у слові «волот» і водночас його зв'язок з богом плодючості й загробного світу Волосом може свідчити про специфічну обрядово-хліборобську роль померлих волотів. Про цікавий зв'язок землеробських звичаїв з велетенським зростом та мертвими розповідає літописне зображення заклинальних обрядів, у яких в 1545 р. брав участь молодий Іван Грозний. Під час них великий князь орав першу борозну і сіяв гречку, а також ходив на ходулях й одягався в саван [39]. Це, на думку Б. О. Рибакова, становить «єдиний аграрно-магічний комплекс: збільшення людського зросту ходулями було пов'язане з магічним уявленням про височину майбутнього колосся, а саван — з культом предків, які лежать у землі та допомагають родючості землі» [40]. В даному випадку порівняння колоса, що набирає сили, з людиною-велетнем збігається з двома головними значеннями слова «волот». У ролі останнього, напевно, і виступав сам Іван Грозний. Відзначимо, що це повністю відповідає обраності, притаманній власному імені «Волот». Так, головний герой «Повісті града Ієрусалима» Волот Волотович названий «бо̀льшим из 42 царей» [41]. У варіанті «Вірша про Голубину книгу» Кирші Данилова фігурує цар Волотомон [42]. В іншій редакції вірша ім'я Волот замінене ім'ям історичного князя Володимира [43]. Той факт, що Іван Грозний, виконуючи роль волота, одягав саван, дійсно дає підставу віднести волотів до числа мертвих предків, які нібито впливали на родючість землі. Таким чином, образ волота в очах руських людей довго залишався вищим уособленням величі й доброчесності, яка в ідеалі була, з їх точки зору, властивою тільки князям, царям та померлим родичам. Певно, наявність цієї ідеї малася на думці й при спорудженні курганів-волотовок.

Для того, щоб краще зрозуміти місце предків-волотів у системі міфологічних уявлень, звернемося до часово-просторової концепції хліборобів минулого. Згідно з даними М. І. Костомарова [44], народам Сходу, а також давнім слов'янам і германцям був знайомий поділ року всього на три частини: весну (добу сівби), літо (період росту) та зиму (пору приготування до нової сівби), який співвідносився з трьома віхами в існуванні всього живого, у тому числі й людини: початком (народженням), серединою (життям) і кінцем (смертю). Разом з тим, ці часові уявлення поєднувалися з просторовими — трьома світовими ярусами: небом, поверхнею землі та підземним простором.

За свідченням давнього письменника Еббона *, в системі цих поглядів небо мислилось як джерело усього й тому прирівнювалося весні; земля, як місце розвитку життя — літу (часу, необхідному для цього процесу), а підземний світ — зимі життєвій, тобто смерті [45].

Цією уявною відповідністю надр земних, куди ховають покійників, зимі, напевно, можна пояснити давньоруський звичай перевозити померлих на санях. Очевидно, образний вислів Володимира Мономаха — знаходитися «на далечи пути, да на санех сѣдя» [46] — це значить бути старим (наближатися до зими свого життя, тобто до могили).

Вище відзначалося, що зима, дорівнювана смерті, розумілась як час приготування до нової сівби. Отже, передзимова пора достиглості

---

[39] Пискаревский летописец // Материалы по истории СССР.— М., 1955.— Вып. 2.— С. 73—74.

[40] Рыбаков Б. А. Языческое мировоззрение русского средневековья // Вопр. истории.—1974.—№ 1.—С. 28.

[41] Буслаев Ф. Указ. соч.— С. 461, 462.

[42] Древние российские стихотворения...— С. 264—265.

[43] Буслаев Ф. Указ. соч.— С. 455—456.

[44] Костомаров Н. И. Славянская мифология // Записки Українського Наукового товариства в Київі.— К., 1930.— Т. 35.— Етнографічні писання Костомарова.— С. 209—210.

* Еббон — біограф єпископа Оттона Бамберзького.

[45] Там же.— С. 210.

[46] Повесть временных лет.— М.; Л., 1950.— Ч. 1.— С. 153 (далее — ПВЛ).

врожаю мала зіставлятися із старістю. Не випадково самого бога нив Волоса уявляли дідом, залишаючи кілька колосків йому на борідку. Деякі слов'янські народи останній сніп, що вивозили з поля, також називали «дідом», «стариком» чи «бабою». Його зерна вважали найбільш плодючими і домішували їх до посівних [47].

Порівнюване із старістю достигле колосся — це, з одного боку, кінцевий результат минулого землеробського року (потім іде зима — смерть). З іншого боку, колосся провіщає рік наступний. Адже саме воно забезпечує зерном нову сівбу (протягом «пори смерті» — зими — готуються до неї). Виходячи з цього, за язичницьким світоглядом, від старості вимагалася тільки найскоріша смерть. Вона відповідала вчасному збиранню врожаю, який, у свою чергу, дасть насіння для нової весни. Саме такі погляди, здається, відбиває літописна згадка про голодні заворушення в Суздальській землі в 1024 р.: «В се же лѣто въсташа волъсви в Суждали, избиваху старую чадь по дьяволю наущенью и бѣсованью, глаголюще, яко си держать гобино. Бѣ мятежь великъ и голодъ по всей той странѣ...» [48]. На думку І. Я. Фроянова, тут ідеться про здійснення волхвами язичницького обряду, що полягав в усуненні «старої чаді» — дідів, які, продовжуючи своє існування, немовби затримували зростання хлібів, перешкоджали появі нового врожаю [49]. Отже, смерть їх, навпаки, начебто мала йому сприяти.

Із сказаного можна зробити висновок, що старість, співставлена з передзимовою достиглістю хлібів, та кінець життя разом з похованням відповідали поступовому переходу в умовну зимову пору, який супроводжувався переміщенням у підземний, «зимовий» світ. Зима передує повторенню річного землеробського циклу і значною мірою забезпечує долю майбутнього врожаю. Таким чином, стає зрозумілою назва покійників, серед них насамперед дідів, «волотами», їх порівняння з волоттям — колоссям. Ставши мешканцями нижнього, «зимового» світу, вони сприймались як втілення ще нерозкритої потенції весняної прорості, пособники її розвинення й дозрівання влітку, тобто повинні були всіляко сприяти майбутньому врожаю.

Висновок про те, що відбите у назві курганів «волотовок» слово «волоти» позначає саме предків, а не просто якихось велетнів, наче не узгоджується з терміном «дзяди», який традиційно вживався для позначення мертвих, зокрема, в білоруській народній традиції. Вчені, як правило, розрізняють уяви про волотів [50] та про покійників-«дзядів» [51]. Та, незважаючи на це, немає підстав відмовлятися від зроблених нами висновків. Адже не виключена можливість того, що «дзяди» — це просто більш пізнє найменування мертвих. Так, польський дослідник А. Брюкнер, звертаючись до балтських паралелей, вказував серед інших на латвійське слово «weli» — «духи померлих» і допускав, що перед тим, як слов'яни стали звати предків «дзядами», вони називали їх welami, а їх володаря — Велесом [52]. Гадаємо, що цьому деякою мірою відповідає перша з двох форм розглядуваного нами слова «велет(волот)».

Говорячи про «могили волотів» — волотовки, ми звернулися до питання про поховальний культ на Русі. Пояснюючи цей останній термін, С. О. Токарєв писав, що ним «заведено позначати сукупність релігійних обрядів, які відносяться до померлих, і пов'язані з цими обрядами вірування» [53]. Особливість будь-якого поховального культу полягає в так

---

[47] Рыбаков Б. А. Язычество...— С. 425.
[48] ПВЛ.— С. 99.
[49] Фроянов И. Я. Волхвы и народные волнения в Суздальской земле 1024 г. // Духовная культура славянских народов (Литература. Фольклор. История.): Сборник статей к IX Международному съезду славистов.— Л., 1983.— С. 19—38.
[50] Штыхаў Г. В. Ажываюць сівыя стагоддзі.— Мінск, 1982.— С. 35.
[51] Там же.— С. 36.
[52] Brückner A. Mitologia słowiańska i polska.— Warszawa, 1980.— S. 149.
[53] Токарев С. А. Ранние формы религии и их развитие.— М., 1964.— С. 155.

званій ідеї «живого мерця», зміст якої — у продовженні «суспільних обов'язків за межами смерті» [54]. В даному разі мова йде про «збереження» мертвими предками своїх прижиттєвих функцій, головна з яких — хліборобська. Отже, напевно, існувала віра у те, що разом з богом Волосом волоти покликані захищати своїх живих родичів від неврожаю й інших напастей. Використовуючи полісемічне в російській мові слово «мир», можна сказати, що волоти повинні були підтримувати «мир» у трьох його виявленнях: «суспільство, громада», «життя без війни» та «земля, населений світ». Останньому відповідає спостереження М. О. Максимовича про те, що на Україні під час поминок на могилах предкам бажали «легко лежать і землю держать...» [55].

Очевидно, в подібних традиційних поминках, що проводилися у давнину й на могилах-волотовках, відбивались уособлені в образах волотів уяви про тісний зв'язок загробного світу з врожайністю. Таким чином, кургани-волотовки — одне із свідчень того, що поховальний культ давньої Русі був наповнений конкретним життєстверджуючим змістом.

---

[54] Там же.— С. 157.

[55] Максимович М. А. Собрание сочинений: В 3 т.— Киев, 1877.— Т. 2.— С. 480.

Шановні читачі!

Які питання з історії вас цікавлять? Про які історичні події або факти ви хотіли б дізнатися докладніше?

Ваші пропозиції будуть враховані у публікаціях «Українського історичного журналу».

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

ВСТУП ДО ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ КПРС *

Значення вступної лекції в історико-партійному курсі надзвичайно велике. Від того, як вона буде прочитана, на якому науковому рівні, значною мірою залежить ставлення студентів до вивчення історії КПРС, до самої історико-партійної науки. Завдання полягає в тому, щоб студенти побачили, що це справжня наука, яка не терпить верхоглядства, що вона має свою теорію й історію, методологію і методику, великий науково-літературний фонд і багату джерельну базу, що оволодіти всім цим необхідно спеціалісту кожного профілю. Це тим більш важливо, що переписування сторінок історії та її знеосіблювання не сприяли зростанню авторитету науки й інтересу до її вивчення.

Нова навчальна програма для вузів передбачає окремий загальний вступ до вивчення марксистсько-ленінської теорії. Це дає можливість викладачеві історії КПРС конкретизувати зміст своєї вступної лекції стосовно особливостей і завдань саме історико-партійного курсу. Головна навчальна мета лекції полягає в тому, щоб розкрити загальну проблему «Історія КПРС як наука», формуючи у студентів такі поняття, як предмет, метод і соціальні функції історико-партійної науки, ленінська концепція історії більшовизму, історичні джерела і література. Виховна мета лекції полягає в тому, щоб, охарактеризувавши роль КПРС в історії нашої країни, в історії людства, пробудити у студентів живий, широкий інтерес до її минулого й сучасного, націлити їх на творче вивчення історико-партійного курсу. Нині, в умовах революційного оновлення суспільства і зростання історичної самосвідомості людей осмислення історичного досвіду партії стає як ніколи духовною потребою людей. Студентів слід підвести до розуміння того, що вивчення історії партії відповідає цій потребі.

Для розгляду під час лекції можна запропонувати такі питання:

1. Предмет і метод історії КПРС як науки. Джерела і література.
2. Ленінська концепція історії більшовизму.
3. Завдання вивчення історії КПРС.

На початку лекції доцільно підкреслити, що наріжним каменем кожної науки є питання про її предмет. Представники всіх галузей знань час від часу повертаються до нього тому, що науки згодом роз'єднуються або об'єднуються, перед ними відкриваються нові можливості і постають нові завдання. Згідно з марксистсько-ленінською методологією предмет кожної науки — це завжди певна система об'єктивних законів чи закономірностей. Історико-партійна наука не є при цьому винятком. Її предмет становлять закономірності виникнення й розвитку Комуністичної партії, її боротьби за революційне перетворення суспільства, за перемогу соціалізму і комунізму.

У лекції важливо не тільки дати наведене визначення предмета науки, а й розкрити значення правильного його розуміння. По-перше, слід підкреслити, що закономірності розвитку і діяльності партії мають об'єктивний характер. Вони випливають з об'єктивних законів розвитку суспільства, відбивають найбільш назрілі потреби руху людства до нового суспільного ладу — комунізму. Спираючись на засвоєні в середній школі в курсі суспільствознавства поняття базису й надбудови, можна

* З цього номера «Український історичний журнал» починає друкувати методичні поради на допомогу викладачам історії КПРС відповідно до нової навчальної програми курсу. Крім вступу, будуть надруковані поради до всіх десяти тем курсу історії КПРС.

роз'яснити студентам, що партія — найважливіша складова політичної надбудови суспільства, що надбудова розвивається і функціонує за своїми власними законами, але ці закони визначаються насамперед законами розвитку економічних відносин, які становлять економічний базис суспільства.

По-друге, історія КПРС як наука історична будується на пізнанні історичних фактів. Правильне розуміння предмета науки дає можливість розглядати ці факти, історичні явища не як хаотичне, нічим не зумовлене скупчення випадковостей, а саме як прояви дії об'єктивних закономірностей. Це й робить історико-партійну науку наукою, дозволяє теоретично осмислювати факти. Справжня наука має свою систему теоретичних висновків і положень, свою теорію, а теорія є не що інше як логічно і фактично обгрунтоване і перевірене практикою знання певних закономірностей. Отже, вивчати історію партії — означає не лише дізнаватися про окремі факти й запам'ятовувати їх (без знання фактів не може бути знання історії), а й розуміти внутрішній зв'язок між ними, логіку розвитку історичних подій, закономірності історико-партійного процесу.

По-третє, розуміння предмета історико-партійної науки дає можливість визначити її місце в системі інших наук, насамперед тих, що вивчаються у вузах, — філософії, політичної економії, наукового комунізму. До завдань історико-партійної науки не входить спеціальний і докладний розгляд усіх складових частин марксистсько-ленінської теорії як це буде зроблено в інших суспільствознавчих курсах. Однак питання теорії посідають у курсі історії КПРС надзвичайно важливе місце. Пояснюється це насамперед тим, що сама історія, діяльність партії є марксизм-ленінізм у дії, є втілення його в життя, в практику і дальший розвиток на цій основі марксистсько-ленінської теорії. У тому, що діяльність партії будується на непорушних принципах марксизму-ленінізму, що партія на основі практичного досвіду розвиває й удосконалює теорію, полягає одна з найістотніших закономірностей всього її життя та діяльності. Особливою активністю характеризується теоретична думка партії на крутих поворотах історії. Яскравим прикладом цього служить розробка концепції прискорення соціально-економічного розвитку країни, теорія перебудови, революційного оновлення суспільства. Без висвітлення теоретичної діяльності партії вивчення її історії неможливе.

Вивчаючи історію партії, ми спостерігаємо історичну зумовленість, необхідність розвитку теорії, характерні особливості, основну спрямованість теоретичної діяльності партії на переломних рубежах історії, основний зміст цієї діяльності, ми розкриваємо тим самим наукові основи партійної програми і політики, переконуємося у величезному практично-політичному значенні розробки й втілення в життя теоретичних настанов партії.

По-четверте, запропоноване визначення предмета історико-партійної науки дає можливість охарактеризувати його структуру. Він охоплює дві групи основних закономірностей — розвитку самої партії та її функціонування і діяльності. Кожна із закономірностей має свій зміст, свою сферу дії. Однак обидві групи закономірностей взаємозв'язані і взаємозумовлені. Розвиток самої партії залежить від умов її існування. Проте і рівень партійного керівництва перебуває в залежності від стану партії, її ідейної та політичної єдності, боєздатності партійних організацій. На XXVII з'їзді КПРС зазначалося, зокрема, що забезпечити успіх перебудови можна лише «..на шляхах усемірного розвитку демократії всередині самої партії, здійснення на всіх рівнях принципу колективного керівництва, розгортання критики і самокритики, контролю, відповідального ставлення до справи» [1].

---

[1] Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— К., 1986.— С. 93.

Нарешті, по-п'яте, розуміння предмета історико-партійної науки дає можливість визначити також її завдання, тобто її соціальні функції, роль і місце в суспільстві. Однак на цих суспільних функціях доцільно спинитися далі, коли мова піде про завдання вивчення історії КПРС. А зараз слід перейти до викладу питання про метод історико-партійної науки.

Поставлені партією й суспільством перед історико-партійною наукою завдання вона може виконати, лише спираючись на істинно науковий, марксистсько-ленінський метод пізнання і керуючись ним. Загальний метод (методологія) історико-партійної науки — це сукупність вихідних принципів і окремих (часткових) методів пізнання історії Комуністичної партії. Метод історико-партійної науки — це конкретизація діалектико-матеріалістичного методу пізнання суспільних явищ і процесів стосовно явищ і процесів історії розвитку і діяльності партії. Характерною рисою і невід'ємною властивістю марксистсько-ленінського методу є його цілісність. Саме так, у сукупності його основних рис, характеризував метод К. Маркса В. І. Ленін. «...Марксизм вчить нас, — писав він, — розглядати всяке явище в його розвитку і не задовольнятися самим поверховим обрисом, не вірити у красиві вивіски, досліджувати економічні, класові основи партій, вивчати ту об'єктивну політичну обстановку, яка передрішить значення і результат їх політичної діяльності» [2].

У цілісності і єдності виступають в історико-партійній науці принципи об'єктивності та партійності пізнання історичного минулого й сучасності, які відбивають закони та характерні властивості марксистсько-ленінської суспільної науки в цілому. Єдність цих принципів настільки органічна, що багато вчених розглядають їх як один принцип партійності. З цього приводу в літературі йдуть дискусії. Зазначимо, що, на нашу думку, справа, зрештою, не в кількості принципів, а в такому їх розумінні і викладі, щоб жодна з корінних рис марксистсько-ленінського методу не набувала статусу другорядної, не випадала з поля зору і дослідників, і викладачів.

Розглядати історію партії з позицій об'єктивності — це означає насамперед розкривати й вивчати ті об'єктивні закономірності, які визначають розвиток та діяльність партії, об'єктивну зумовленість її політики; це означає спиратись на факти й брати їх у їх істинному змісті, не спотворюючи й не підганяючи під наперед задані схеми; це означає розглядати кожне явище у його багатогранності і суперечності, бо там, де немає суперечностей, немає й розвитку. Принцип об'єктивності потребує реалістичної, правдивої оцінки історичних явищ. Урок правди, даний XXVII з'їздом КПРС, квітневим (1985 р.) і наступними пленумами її ЦК — чудовий приклад підходу до суспільних явищ та процесів з позицій суворої об'єктивності, такого підходу, якому вчив Ленін.

Принцип партійності — це принцип наукового мислення, який вимагає, щоб розкривалася класова сутність історичних явищ, а самі ці явища розглядалися й оцінювалися з позицій робітничого класу. Студентам слід роз'яснити, що справжня об'єктивність і комуністична партійність мають спільні класові корені, відбивають світогляд робітничого класу та його партії. Робітничий клас — єдиний клас, якому сама історія несе не зникнення, а торжество його ідеалів, на який історія «працює». Через це робітничий клас, його ідеологи, його наука не зацікавлені у спотворенні, неістинному тлумаченні суспільних явищ і закономірностей. Правда історії — на боці робітничого класу.

Більше того, досвід розвитку суспільної думки показує, що тільки пролетарсько-класовий підхід забезпечує досягнення в науці об'єктив-

---

[2] Ленін В. І. Перемога кадетів і завдання робітничої партії // Повне зібр. творів.— Т. 12.— С. 273—274.

но-істинних знань. Буржуазні ідеологи, соціологи й історики третирують принцип партійності і твердять, що вони стоять над «вузькокласовими» інтересами, що партійна наука не може бути об'єктивною. Однак безпартійної суспільної науки не буває. Доки існують класи і точиться класова боротьба, наука неминуче відбиває інтереси того чи іншого класу. І претензії буржуазних учених на безпартійність є не що інше, як прикриття реальних класових інтересів буржуазії. Так звана «безпартійність» буржуазної науки також є партійність, але партійність буржуазна. На відміну від буржуазних учених, марксистські історики відкрито проголошують принцип партійності своєї науки.

Спираючись на принцип партійності і керуючись ним, історико-партійна наука оцінює ті чи інші соціальні заходи, позиції і вчинки тих чи інших політичних діячів. З платформи партійності ми ведемо боротьбу проти буржуазної ідеології, буржуазних і ревізіоністських ідеологічних концепцій, викриваємо різноманітні перекручення теорії й історії КПРС. З цієї ж платформи, у суворій відповідності з об'єктивністю ми розглядаємо й здобутки самої історико-партійної науки, її досягнення і прикрі невдачі.

Одним з основоположних принципів історико-партійної науки виступає принцип історизму. В. І. Ленін, мисленню якого був органічно властивий історизм, трактує його широко, як принцип, який вимагає, щоб кожне явище розглядалося в світлі діяння об'єктивних закономірностей. Тут можна навести відомий вислів В. І. Леніна, в якому виділено основні риси й вимоги принципу історизму. «Весь дух марксизму, — писав, зокрема, він, — вся його система вимагає, щоб кожне положення розглядати тільки (α) історично; (β) тільки в зв'язку з іншими; (γ) тільки в зв'язку з конкретним досвідом історії» [3].

Це ленінське визначення слід прокоментувати, роз'яснити студентам. Розглядати кожне положення, як і суспільне явище, історично — це означає вивчати, як воно виникло, які головні етапи в своєму розвитку проходило, і з точки зору його розвитку визначати, чим воно стало на момент його вивчення. Розглядати кожне явище у зв'язку з іншими — це означає визначати його місце в системі суспільних відносин. При цьому В. І. Леніна завжди цікавили не прості зв'язки, а взаємовплив, взаємозумовленість історичних явищ. Розглядати кожне явище у зв'язку з конкретним досвідом історії — це означає оцінювати явище у світлі більш пізнього досвіду, в світлі тих наслідків, до яких воно привело. Тут можна навести й конкретні приклади оцінки історичних явищ з позицій історизму.

Щодо принципу історизму доцільно зазначити, що історичність мислення тією чи іншою мірою властива кожній людині навіть на рівні повсякденної свідомості. Кожний, стикаючись з якимось явищем, цікавиться, звідки воно взялося, з чим зв'язане, до яких наслідків може привести. Однак піднятий на рівень наукового мислення, історизм стає могутнім інструментом пізнання. Він дає можливість вжитися в історію, зрозуміти її, зрозуміти й оцінити мотиви вчинків і самі вчинки історичних діячів, побачити, що нового зробили вони порівняно з їхніми попередниками. Суд історії не завжди найшвидший, але завжди найсправедливіший. Історія раніше чи пізніше все розставляє по своїх місцях. І найдорожче для нас те, що історія, її конкретний досвід підтверджують велику силу й правоту марксистсько-ленінського вчення, соціалістичного ідеалу, демонструють всесвітньо-історичні результати революційно-перетворюючої діяльності Комуністичної партії.

Виправданою буде спроба викладача дати студентам у вступній лекції уявлення про дослідницькі методи, якими користується історико-партійна наука. Звичайно, грунтовну розмову на цю тему навряд чи вдасться провести. Однак навіть короткий огляд цих методів може спри-

[3] Ленін В. І. І. Ф. Арманд, 30 листоп. 1916 р. // Там же.— Т. 49.— С. 315.

яти розумінню ними того, що історія КПРС — це справжня наука, яка володіє досконалим методологічним інструментарієм.

Дослідницькі методи, які входять у загальний метод науки, — це теоретично обгрунтовані способи пізнання, способи зв'язку процедур, елементів пізнавальної діяльності, шляхи добування об'єктивної істини в історико-партійних дослідженнях. Вони будуються на загальних методологічних принципах науки, забезпечують реалізацію вимог останніх.

Історико-партійна наука користується загальнонауковими методами, з яких насамперед треба виділити два — історичний і логічний. Застосовуючи історичний метод чи підхід, ми простежуємо явище на всіх ступенях його розвитку, в усій специфічності його перебігу в конкретних умовах місця й часу. Логічний метод дає нам можливість розглянути явище в кінцевій стадії його розвитку, ніби в «чистому вигляді», коли воно сформувалося і коли його властивості повністю розвинулися. Формою реалізації логічного методу є системний аналіз, який набуває дедалі більшого поширення у всіх галузях знань. При цьому об'єкт вивчення розглядається як система, тобто сукупність елементів, що перебувають у взаємодії, і ця взаємодія створює нову якість, нову властивість, притаманну саме системі. Так, системою виступає сама методологія. Синтез усіх її основних принципів — об'єктивності, партійності, історизму, жодним з яких не можна знехтувати, і робить марксистсько-ленінську методологію могутнім засобом пізнання істини.

З розвитком наукового знання дедалі рельєфніше виявляється плідність використання в одних галузях знань методів інших. Так формується друга група методів, які дістали назву міжнаукових або міждисциплінарних. В історико-партійній науці з успіхом використовується метод конкретних соціальних досліджень, безпосереднього спостереження явищ живого життя, здійснюваного за науково обгрунтованою методикою. Дедалі ширше застосування в історичних дослідженнях дістають статистичні методи, зокрема методи математичної статистики, або кількісні методи, які дають можливість залучити величезну кількість масових джерел.

Третя група методів, що використовуються в історико-партійних дослідженнях, — спеціальні історичні методи. До них належить порівняльно-історичний метод, який дає можливість зіставляти історичні явища на різних стадіях їхнього розвитку й виділяти нові якості, ними набуті. До цієї групи належить й ретроспективний метод, за яким ми йдемо ніби від наслідку до причини, за наслідками судимо про причини, тобто реалізуємо вимогу розглядати кожне явище у світлі конкретного досвіду історії.

Удосконалення цих та інших методів має величезне значення для розвитку науки. Ознайомлення з ним подасть значну допомогу і в процесі творчого, свідомого вивчення історико-партійного курсу, зокрема, у виконанні дослідницьких завдань при впровадженні проблемного навчання.

Створенню у студентів досить повного уявлення про історію КПРС як науку має сприяти роз'яснення їм таких понять, як джерела і література. У чому полягають особливості й особливі складності історичного пізнання? Вони вбачаються у тому, що історик, на відміну від представників багатьох інших галузей знань, не може безпосередньо спостерігати явища, що ним вивчаються. Вони історично необоротні, вони минають, їх не можна повернути. Тому історик мимовільно спостерігає не самі ці явища, а те, що від них залишилося, їх сліди, те, що несе про них необхідну інформацію, тобто джерела історичних знань.

Діяльність людей, яку ми хочемо вивчити, зафіксувалася, тобто матеріалізувалася у різноманітних джерелах — писемних, речових, усних, образотворчих. Історико-партійне джерело — це матеріальний носій історичної інформації, який безпосередньо відбиває ті чи інші явища

й сторони процесу виникнення та розвитку Комуністичної партії, її революційно-перетворюючої діяльності.

Джерела дають історику факти, сукупність фактів, на яких будується вся історична наука. Здобути факти з джерел, реконструювати на їх основі історичний процес — завдання складне. Вирішувати його допомагає спеціальна галузь наукових історичних знань — джерелознавство — наука про історичні джерела, теорію і практику їх використання в історичних дослідженнях.

Коло історико-партійних джерел широке. Залучення найбільш важливих з них необхідне і під час вивчення історії КПРС у вузах. Студентами має бути вивчений ряд творів В. І. Леніна, які є і методологічною основою, і найважливішим джерелом з історії партії. Програма курсу історії КПРС передбачає також вивчення ряду партійних документів — матеріалів з'їздів КПРС, її Центрального Комітету. Цінним джерелом, особливо для вивчення сучасної діяльності партії, є виступи Генерального секретаря ЦК КПРС М. С. Горбачова, інших членів Політбюро. Яскравим джерелом служать спогади учасників революційного руху і соціалістичного будівництва. Мемуари дають не тільки важливу фактичну інформацію, а й наочно передають дух, колорит епохи. Особливу цінність становлять спогади про В. І. Леніна. Широко висвітлюють політику партії, досвід перебудови засоби масової інформації, насамперед партійно-радянська періодична преса та її флагман — газета «Правда». Основною формою вивчення цих джерел є самостійна робота студентів.

Комуністична партія постійно піклується про розвиток історико-партійної науки. Для цього створено цілу систему наукових установ. Головна з них — Інститут марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. В усіх союзних республіках, у Москві та Ленінграді функціонують його філіали. Видаються спеціальні журнали. Великий загін істориків партії працює на кафедрах вузів. Особливо слід підкреслити в студентській аудиторії про наявність ще одного підрозділу науки, який можна назвати її громадським сектором. Це сотні й тисячі людей, дорослих і юних, які гаряче люблять історію своєї країни і своєї партії, ведуть дослідницький пошук на місцях, зберігають і створюють пам'ятники революційної, бойової і трудової слави, народні музеї тощо. Ентузіастом цієї захоплюючої і благородної справи може стати кожний, незалежно від професії й основної діяльності.

Завдяки піклуванню партії в країні створено величезний науково-літературний фонд. За останні 10—15 років щорічно видавалося приблизно 800 праць з історії КПРС. Серед них є фундаментальні дослідження, в яких висвітлюються важливі закономірності та історичний досвід КПРС. Процес нагромадження наукових знань з історії партії, процес освоєння й розвитку ленінської концепції історії більшовизму, тобто історію самої історико-партійної науки вивчає спеціальна галузь наукових знань — історіографія історії КПРС.

Водночас треба сказати, що партія піддала суспільні науки, і зокрема історико-партійну науку, суворій критиці. Історикам було зроблено серйозні закиди за відхід від вимог об'єктивності й історичної правди у висвітленні багатьох важливих питань. Культ особи, суб'єктивістські, волюнтаристські впливи призвели до того, що деякі сторінки історії не раз переписувалися наново, окремі події не висвітлювалися взагалі. Виклад історії набув якогось знеосібленого характеру. Історія писалась так, що не було видно людей, які її творили, а деякі особи незаслужено ганьбились.

Прикладом глибокого, науково вивіреного аналізу шляху, пройденого партією, її всесвітньо-історичних досягнень і поразок, які також мали місце, успіхів і прорахунків на важкому шляху першопрохідників, дає сама партія. Видатним внеском в теорію і історію соціалізму є доповідь М. С. Горбачова на спільному урочистому засіданні Цент-

рального Комітету КПРС, Верховної Ради СРСР і Верховної Ради РРФСР, присвяченому 70-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції. Оцінки, вміщені в доповіді «Жовтень і перебудова: революція продовжується», служать методологічною основою, орієнтиром для вивчення всього пройденого шляху, з його героїзмом і драматизмом, всього того, що не може не хвилювати сучасників. Можна прямо сказати, що з часів В. І. Леніна ми не мали подібного документа, в якому б так безбоязно, правдиво говорилося про історію партії і країни, ту історію, яка у нас одна і дорога нам. Вивчення доповіді М. С. Горбачова є одним з важливих завдань всього історико-партійного курсу.

Весь шлях розвитку історико-партійної науки — це шлях освоєння ленінської концепції історії більшовизму. Знайомство з цією концепцією сприяє глибокому науковому засвоєнню учбового матеріалу, дає розуміння основних властивостей і головних напрямів діяльності партії протягом усієї її історії.

Саме життя, історія дедалі більш повно й виразно висвітлює діяльність Володимира Ілліча Леніна. Особливо часто звертаємося ми до Леніна на крутих поворотах історії, коли розвиток набуває яскраво вираженого революційного характеру. Саме так відбувається в наші дні, коли КПРС поставила за мету — відновити дух ленінізму в усіх сферах життя суспільства.

Ми з повною підставою вважаємо В. І. Леніна засновником, організатором і вождем нашої партії. Великий мислитель і революціонер був засновником й історико-партійної науки. Вклад Володимира Ілліча в її становлення й розвиток полягає, по-перше, в тому, що він розвинув марксистську методологію дослідження й застосував її до висвітлення історії партії; по-друге, в його працях з винятковою глибиною досліджені всі істотні явища й процеси розвитку партії за весь період його життя; по-третє, він заклав основи марксистсько-ленінського історико-партійного джерелознавства, а самі його праці — найважливіше джерело, найяскравіший пам'ятник нової революційної епохи в історії людства. Поряд з цим В. І. Ленін, спираючись на діалектико-матеріалістичну методологію, теоретичне осмислення величезного фактичного матеріалу, розробив стрункy концепцію історії більшовицької партії. Вона являє собою систему науково обгрунтованих поглядів на історію партії. Ленінська концепція історії більшовизму повністю збігається з матеріалістичною концепцією історичного розвитку.

У Володимира Ілліча немає спеціальних праць, де б викладалася його історична концепція, як немає таких праць і з методології історії, як не писав Ленін і підручників з історії партії. Проте в творах В. І. Леніна найважливіші проблеми історико-партійної науки знайшли найглибше висвітлення. В основі ленінської концепції історії більшовизму лежить розроблене Леніним вчення про партію нового типу. Із змістом цього вчення студенти ознайомляться в наступних темах курсу. Однак вже тут слід зазначити, що всю діяльність партії Володимир Ілліч розглядав і оцінював у світлі тих критеріїв, що випливали з учення про партію нового типу.

В. І. Ленін розглядав історію партії як партії соціальної революції, а не соціальних реформ. Це аж ніяк не означає, що більшовики відкидали реформи. Вся справа, як учив Володимир Ілліч, у правильному розумінні співвідношення революції й реформ. Праві опортуністи абсолютизували реформи і заперечували революційний шлях розвитку, через що й дістали назву реформістів. «Ліві» заперечували реформи, і тому їх «надреволюційність» прирікала революцію на провал. Марксисти-ленінці не відмовляються від реформ, але стверджують, що саме революційний процес є магістральним шляхом розвитку людства. Що ж до реформ, то вони становлять допоміжний шлях розвитку. Реформи можуть наблизити, полегшити революцію, здійснюватися водночас з революційним процесом, через що Маркс називав реформи «побічним

продуктом» революції. Ленін відзначав, що після революційного перевороту співвідношення між революцією і реформами змінюється. Останні можуть поглиблювати революційний процес, продовжувати цю справу. Вони самі можуть мати глибоко революційний характер. Сучасне життя повністю підтверджує правильність такого підходу. Нині Комуністична партія здійснює ряд радикальних реформ у галузі економіки, політичного життя, культури й освіти, в усіх сферах суспільного розвитку. Їх здійснення буде означати, по суті, революційне оновлення суспільства, забезпечить досягнення його нового якісного стану. КПРС на сучасному етапі розвитку виступає як принципово революційна партія.

В. І. Ленін розглядав історію нашої партії як партії, що будує свою діяльність на нових ідеологічних принципах й основах. Найважливішим принципом партії є визнання ролі революційної теорії у визвольній боротьбі робітничого класу. Звертаючись до історії партії, Ленін констатував, що «більшовизм виник в 1903 році на найміцнішій базі теорії марксизму» [4]. Засновник партії постійно підкреслював творчий характер марксизму й творче ставлення партії до нього, показував, як партія протягом усієї своєї історії збагачувала теорію. Для Леніна чужим було розуміння розвитку теорії як процесу, позбавленого труднощів, суперечностей, що є монопольним правом окремих осіб.

Розробляючи й розвиваючи вчення про партію нового типу, В. І. Ленін обгрунтував її роль як політичного вождя і керівника визвольної боротьби трудящих. У світлі того, як здійснювала партія цю функцію, він і розглядав її історію. Виявом політичної лінії партії є її стратегія й тактика. Ленін особливо цінував уміння партії виробляти правильний стратегічний курс, гнучку тактику, підпорядковану стратегії і пристосовану до конкретних умов діяльності партії, висувати актуальні та життєві політичні лозунги. Необхідність такого підходу до вивчення історії партії повністю підтверджується життям. І на сучасному етапі КПРС — ядро політичної системи радянського суспільства — забезпечує єдність стратегічного керівництва в економічному, політичному, воєнному, культурному житті, визначає оптимальні форми втілення в життя стратегії прискорення соціально-економічного розвитку країни.

Історію більшовизму В. І. Ленін розглядав як історію партії, що будує свою діяльність на науково обгрунтованих організаційних принципах. Він показав значення самої організації для визвольної боротьби робітничого класу, обгрунтував принципи демократичного централізму, зв'язку з масами, колективності керівництва, розвитку критики й самокритики в партії. В. І. Ленін теоретично довів і фактично підтвердив досвідом партії, що її організаційна єдність неможлива без єдності ідейної, що подолання суперечностей внутріпартійного розвитку шляхом боротьби, боротьби проти опортунізму справа і «зліва» є законом розвитку кожної пролетарської партії. В світлі того, як здійснювались і розвивалися в партії ленінські організаційні принципи, норми партійного життя й принципи партійного керівництва, ми вивчаємо історію партії з часу її виникнення і до наших днів.

В. І. Ленін розглядав історію партії як партії інтернаціоналістів. Інтернаціоналізм виступає в ній як ідеологія, як метод вирішення національних відносин, як політика й як принцип організації самої партії. В усіх цих своїх якостях інтернаціоналізм виступає як у внутрішньому житті країни, так і в міжнародних відносинах. Ленін завжди підкреслював, що наша партія є одним із загонів світового комуністичного руху, а в будівництві соціалізму в СРСР бачив виконання нею свого інтернаціонального обов'язку.

Ленінська концепція історії більшовицької партії вироблялася,

[4] Ленін В. І. Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі // Повне зібр. творів. — Т. 41. — С. 7.

стверджувалась і розвивалась у непримиренній боротьбі проти намагань перекрутити, фальсифікувати цю історію з боку меншовиків, троцькістів, інших опортуністів, проти буржуазних перекручень і прямих наклепів на партію. Ці спроби не припиняються й нині. Більше того, сучасні фальсифікатори теорії й історії нашої партії не тільки переспівують давні й викриті ще В. І. Леніним мотиви, а й удаються до нових вишуканих засобів, розрахованих на те, щоб ослабити нерозривний зв'язок партії і народу, принизити авторитет партії в сучасному світі. Не обминули вони й змін, що відбуваються в наші дні в радянському суспільстві. Революційне оновлення суспільства реакційні буржуазні соціологи і політики намагаються зобразити як відхід від соціалізму, відмовлення від його ідеалів. І це, незважаючи на те, що КПРС чітко й недвозначно проголосила курс: ближче до соціалізму, повніше розкрити його можливості, усунути всі перешкоди, які цьому заважають.

Ленінська концепція історії партії глибоко історична. Марксизм-ленінізм визнає стадійність розвитку. В капіталістичній формації Ленін виділяв дві стадії — домонополітичний капіталізм та імперіалізм. У комуністичній формації класики марксизму-ленінізму виділяють також дві фази — соціалізм і власне комунізм. У рамках цих стадій виділяються свої періоди й основні етапи розвитку партії. Періодизація історії партії — складне теоретико-методологічне завдання. Конкретний досвід історії вносить уточнення в неї і нині учені обговорюють багато питань, які мають до неї відношення. Це цілком закономірно, оскільки наука не стоїть на місці. Не вдаючись до переліку тем курсу, викладач може зазначити, що студенти вивчатимуть історію партії на всіх основних етапах її розвитку та діяльності: створення партії, буржуазно-демократичної і соціалістичної революцій, боротьби за побудову основ соціалізму, розвитку соціалізму на власній основі, прискорення соціально-економічного розвитку країни й всебічного вдосконалення соціалістичного суспільства. В ці етапи вклинюються періоди, коли партії довелося розв'язувати неймовірно важкі завдання організації переможного завершення двох воєн — громадянської і Великої Вітчизняної.

Кожний з етапів суспільного розвитку ставив перед партією нові стратегічні цілі, вимагав розробки нової політичної лінії на тривалий проміжок часу. Такі цілі й шляхи їх досягнення формулювалися в програмах партії, прийнятих у 1903, 1919 і 1961 рр. На XXVII з'їзді була прийнята нова редакція Програми КПРС, яка відбила досягнення теоретичної думки партії за 25 років, що минули після прийняття останньої Програми. Вивчення Програми КПРС є одним з найважливіших завдань вузівського курсу. В. І. Ленін говорив: «Ми повинні виходити з того марксистського положення, яке всіма визнається, що програма мусить бути побудована на науковому фундаменті. Вона повинна пояснити масам, як комуністична революція виникла, чому вона неминуча, в чому її значення, її суть, її сила, що вона повинна розв'язати... У нашій програмі кожний параграф є тим, що повинен знати, засвоїти і розуміти кожний трудящий» [5]. Це було сказано в 1919 р. І нині, коли незмірно зросли культура, освіченість мас, поширився і зміцнів науковий світогляд, ці ленінські слова звучать ще з більшою силою.

Такими уявляються основні риси ленінської концепції історії більшовизму, знайомство з якою потрібне на початку вивчення вузівського курсу.

Одна з основних проблем вступної лекції може бути сформульована так: чому треба вивчати історію КПРС?

Щоб розкрити цю проблему, слід звернутися до завдань, тобто соціальних функцій історико-партійної науки. Функції ці широкі й відповідальні.

Загальна функція історико-партійної науки полягає в тому, щоб

[5] Ленін В. І. VIII з'їзд РКП(б), 18—23 берез. 1919 р. // Там же.— Т. 38.— С. 173.

розкрити закономірності розвитку і діяльності партії, вивчити й узагальнити її історичний досвід і поставити його на службу партії, суспільству. Якщо цю загальну функцію конкретизувати, то ми побачимо, що вона включає в себе три функції.

Перша — пізнавальна. Вона полягає в самому вивченні історичного шляху партії, в об'єктивно-істинному відображенні всіх явищ і процесів партійної історії, виявленні їх причин, значення й наслідків, тобто в пізнанні тих закономірностей, які становлять предмет історико-партійної науки. При цьому партія орієнтує істориків на правдиве й глибоке висвітлення історії. На XXVII з'їзді КПРС, в ряді партійних документів останніх років, як уже зазначалося, були піддані гострій критиці будь-які відступи від історичної правди. Шлях партії, яка розв'язувала небачені за масштабами і складністю завдання, позначений не тільки перемогами. Були труднощі й помилки, і їх не можна обминати. Але негативні явища, про які партія говорить відверто, не можуть перекреслити тих історичних досягнень у побудові реального соціалізму, яких добився радянський народ під керівництвом партії. Жодна політична організація в історії людства не мала такого впливу на весь хід суспільного розвитку, як партія Леніна. При цьому пізнання історії партії є не тільки прямим завданням нашої науки, а й важливим завданням для інших наук — філософії, теорії наукового комунізму, що використовують результати досліджень істориків для побудови своїх теоретичних висновків.

Друга функція історико-партійної науки — практично-політична. Суть її така. Виявляючи на основі теоретичного осмислення закономірності, тенденції суспільного розвитку, наука допомагає партії виробляти правильний політичний курс, уникати помилок і суб'єктивістських рішень. Виконання історико-партійною наукою цієї функції спирається на існуючий об'єктивно зв'язок між історією й сучасністю.

Марксистсько-ленінська концепція історичного процесу містить твердження єдності минулого, сучасного й майбутнього. Минуле стає далеким минулим, сучасне — минулим, майбутнє — сучасністю, тобто цей процес не має кінця. Сучасне підготовлене минулим, минуле присутнє в сучасності. Вивчення історії є одночасно і пізнання сучасного, й прагнення проникнути в майбутнє. Ленін з цього приводу зазначав, що неможливо «згадувати про минуле, не думаючи про теперішнє і про майбутнє» [6]. В єдності минулого, сучасного і майбутнього — корені того інтересу, який люди виявляють до історії.

Розробляючи політичні рішення, партія спирається не тільки на теорію, а й на свій власний історичний досвід, на досвід історичного розвитку суспільства в цілому. В цьому полягають зв'язок політики партії та її історії й корені того, що партія заінтересована в об'єктивному висвітленні її досвіду і, навпаки, не заінтересована в його викривленому зображенні.

Так, не можна собі уявити сучасну політику революційної перебудови без того аналізу минулого, який був пророблений партією з квітня 1985 р.

Третя функція історико-партійної науки — ідеологічна, виховна. Історичний досвід КПРС має величезний виховний потенціал. Пізнання закономірностей розвитку та діяльності партії формує марксистсько-ленінський світогляд, учить працювати й жити по-комуністичному. Вивчення історії ленінської партії (це перевірено практикою поколінь) політично загартовує кадри, навчає їх захищати інтереси робітничого класу й усіх трудящих у боротьбі проти ідейних і політичних противників комунізму, правильно оцінювати суспільні явища, знаходити правильні рішення в громадській діяльності й особистому житті та добиватися їх практичного втілення. Вивчення історії КПРС сприяє формуванню у ра-

[6] Там же.— С. 129.

дянських людей принциповості й непримиренності до ідейної поступливості, безпринципності, політичного, громадянського боягузтва, невір'я у творчі сили робітничого класу, трудящих мас.

Знання історії КПРС відіграє визначну роль у вихованні кадрів у дусі соціалістичного патріотизму й інтернаціоналізму. Вивчаючи історико-партійний курс, студенти переконуються в тому, що вся діяльність партії — високий зразок здійснення єдності патріотичних та інтернаціональних завдань робітничого класу, радянського народу. Історичний шлях партії свідчить про те, що вона виступає носієм нової, комуністичної моралі. Спираючись на духовні цінності, творець яких — народ, КПРС примножує їх, виробляє й прищеплює трудящим такі етичні норми, як чесність і відданість комуністичним ідеалам, колективізм, повага до праці, почуття класової солідарності, ненависть до паразитизму, користолюбства, бюрократизму, байдужості.

Одним з питань, доречних у вступній лекції, є питання про необхідність вивчення історії КПРС спеціалістами певного профілю. Тут, зокрема, можна наголосити на значенні знання політики партії спеціалістами з тієї чи іншої галузі народного господарства або культури для розуміння перспектив і напрямів розвитку цієї галузі, для визначення свого місця в житті.

На завершення доцільно зауважити, що один з найосвіченіших людей свого часу М. Г. Чернишевський говорив, що можна не знати багатьох наук і бути освіченою людиною, але не можна бути освіченим, не знаючи історії. І це було сказано тоді, коли історія ще не вступила в епоху найграндіозніших революційних битв, коли не були написані її найгероїчніші сторінки. Виховання й самовиховання на великих історичних традиціях більшовизму, на прикладі життя й діяльності В. І. Леніна, його соратників, героїв революції і соціалістичного будівництва — завдання й умова формування радянського спеціаліста, відданого справі партії, який іде в авангарді боротьби за втілення в життя її політичної лінії, за щастя народу, за мир і соціальний прогрес у всьому світі.

Вивчення історії КПРС має величезне значення в здійсненні одного з головних завдань вищої школи — «...виховувати радянських юнаків і дівчат, — як зазначалося на лютневому (1988 р.) Пленумі ЦК КПРС, — ревними носіями революційних ідей і традицій, людьми, які прагнуть і здатні відстоювати, втілювати в життя політику партії, спрямовану до всемірного розкриття можливостей і переваг соціалізму» [7].

Ми навели матеріал, який, можливо, буде корисним при підготовці вступної лекції до курсу історії КПРС. Додамо деякі міркування методичного характеру.

За новою навчальною програмою по вступу до курсу мусить бути проведений семінар з «Маніфесту Комуністичної партії» К. Маркса і Ф. Енгельса, хоч у самій лекції виклад його ідей не передбачений. І це слід визнати правильним, оскільки дублювати зміст лекції та семінару не раціонально. Враховано й те, що «Маніфест» вивчається в середній школі. Підготовку ж студентів до семінару слід перенести на настановчу консультацію, яку необхідно провести до перших семінарів.

Щодо літератури для викладачів, то крім, безперечно, нових партійних документів, а також деяких видань попередніх років (наприклад, Варшавчик М. А., Спирин Л. М. Об основах научного изучения истории КПСС. — М., 1978; Маслов Н. Н. Вопросы методологии истории КПСС в произведениях В. И. Ленина. — Лениздат, 1980 та ін.), корисним буде ознайомлення з обговоренням проблем створення нового підручника з історії КПРС, розпочатим журналом «Вопросы истории КПСС» з № 6 за 1987 р.

І, нарешті, про засоби наочності. Викладений у цій консультації матеріал дає можливість викладачеві побудувати кілька схем, використан-

[7] Рад. Україна.— 1988.— 18 лют.

ня яких полегшить його роз'яснення. Насамперед доцільно побудувати схему «Предмет історико-партійної науки і значення його пізнання». В центрі схеми дати наведене в першому питанні лекції визначення предмету науки, яке доповнити такими елементами (розуміння об'єктивної зумовленості розвитку і діяльності партії, можливість вироблення теорії; визначення місця науки в системі наук; розуміння структури предмету науки; визначення соціальних функцій науки).

Ефективною може бути схема «Метод історико-партійної науки», що міститиме два елементи: основні методологічні принципи пізнання (об'єктивність, партійність, історизм) та дослідницькі методи (загальнонаукові, міждисциплінарні, спеціальні).

Третьою схемою може бути така: «Соціальні функції (завдання) історико-партійної науки», в якій це загальне поняття конкретизується елементами (пізнавальна, практично-політична, виховна).

Згідно з викладеним матеріалом доцільно розробити ряд питань для самоперевірки своїх знань студентами. Головне ж завдання вбачається в піднесенні наукового, ідейно-теоретичного змісту вступної лекції, як, звичайно, й усього курсу історії КПРС.

М. Я. ВАРШАВЧИК (Київ)

До відома читачів

Інститутом історії АН УРСР видано покажчики:

Український історичний журнал: Систематичний покажчик (1957—1966 рр.). — К., 1968. Ціна 0-59 к.

Український історичний журнал: Систематичний покажчик (1967—1976 рр.). — К., 1982. Ціна 2 крб. 40 к.

Український історичний журнал: Систематичний покажчик (1977—1986 рр.). — К., 1987. Ціна 1 крб.

Покажчики можна замовити післяплатою за адресою: 252001, м. Київ-1, вул. Кірова, 4, Інститут історії АН УРСР, бібліотека.

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

СОЦІАЛЬНА ОПОРА РЕВОЛЮЦІЙНОГО ОНОВЛЕННЯ

А. С. Сенявский.
Социальная основа СССР.
М.: Мысль, 1987.— 271 с.

Розроблений партією і здійснюваний нині стратегічний курс на революційне оновлення усіх сфер життя Радянської країни висуває принципово нові вимоги перед суспільствознавцями. Звернення до найскладніших і діалектично суперечливих процесів сучасності, теоретичне осмислення соціальної практики з метою використання одержаних об'єктивних результатів, подолання застарілих схем і схоластичних побудов, конструктивний аналіз і новаторський підхід до реальних явищ суспільного життя — такими є сьогодні завдання гуманітарних наук, у тому числі — історичної. Від неї чекають об'єктивних оцінок минулого, розкриття причин та джерел як наших незаперечних досягнень, так й помилок і прорахунків, творчого узагальнення соціального досвіду.

Особливого значення нині набули питання: хто здійснює перебудову, які її соціальні рушійні сили, як активізувати їх творчий потенціал. Перебудова відбиває інтереси трудящих та так само, як і на початку соціалістичних перетворень у нашій країні, спирається на робітничий клас та його союзників. Об'єктивний історичний погляд на минуле соціально-класового союзу, конструктивний аналіз закономірностей та проблем його розвитку можуть послужити теоретичною базою для ефективного управління соціальними процесами в умовах перебудови, для активізації людського фактора як вирішальної умови якісних змін. У зв'язку з цим заслуговує на увагу й рецензована праця, у якій на основі конкретно-історичного аналізу розглядаються основні напрями зміцнення і розвитку союзу робітничого класу, колгоспного селянства і народної інтелігенції у 60—80-ті роки в економічній, соціальній, політичній і духовній сферах життя Союзу РСР.

Монографія О. С. Сенявського — одне з перших історичних досліджень сучасних проблем радянського суспільства, написаних під кутом зору концепції перебудови і стратегії прискорення соціально-економічного розвитку нашої країни, у дусі рішень квітневого (1985 р.) Пленуму ЦК КПРС, XXVII з'їзду партії, наступних пленумів ЦК КПРС. У праці через призму соціальних відносин розкриваються проблеми основних сфер суспільного життя, у тому числі зростання у 70-ті — на початку 80-х років негативних і передкризових явищ. Вперше в історіографії у ній показано й сам процес втілення у життя концепції перебудови і стратегії прискорення стосовно до економічної, соціальної, політичної та духовної сфер життя радянського народу.

У книзі на загальносоюзному матеріалі висвітлено союз робітничого класу не тільки з колгоспним селянством, а й з інтелігенцією. Причому, в обсязі монографії розвиток цього союзу як соціальної основи Радянської держави розглядається фактично вперше. Постановка розглядуваних питань відзначається актуальністю, а новизна предмета дослідження має привернути увагу не тільки спеціалістів, а й широкого кола суспільствознавців.

На основі поглибленого аналізу історіографії, що включає не тільки оцінку небагатьох праць, які безпосередньо порушують дані питання, а й тих, що торкаються окремих аспектів проблеми, автор визначив ступінь її висвітлення, найбільш суттєві прогалини, висловив думку щодо основних напрямів дальшого вивчення питань. Це дало змогу О. С. Сенявському знайти свій підхід до розкриття теми — в центр наукового аналізу поставити методологію проблеми. Не обмежуючись хронологічними рамками конкретно-історичного дослідження, він під час висвітлення методологічних питань використовує ретроспекцію, зокрема, звертається до джерел формування союзу робітничого класу з іншими верствами трудящих. Це дало змогу чітко визначити історичне місце цього союзу у процесі сучасних, революційних за своєю суттю перетворень суспільства.

Проте, якщо історіографічний огляд наукових праць істориків дається грунтовно і критично, то аналізу публікацій філософів, економістів, соціологів і юристів, у яких розглядаються важливі аспекти союзу робітничого класу, колгоспного селянства та інтелігенції, притаманний певний схематизм.

У книзі висвітлюються питання взаємозв'язку союзу робітничого класу з іншими верствами трудящих і розвитку соціалістичної державності, характеризуються закономірності й особливості формування і зміцнення цього союзу на різних етапах соціалістичного будівництва. Заслуговує на увагу спроба автора розглянути вживання різних понять в науковому апараті вивчення теми, дати періодизацію розвитку союзу робітничого класу, колгоспного селянства і народної інтелігенції.

У монографії вперше комплексно досліджується союз робітників, селянства та інтелігенції у кожній із сфер суспільного життя. Автор не обходить суперечливі процеси соціальних відносин у вказаний

період, поряд із спільністю інтересів класів та соціальних прошарків розкриває й їх особливості. Предметній критиці піддані недоліки різних форм відносин всередині союзу, зокрема шефства.

Союз робітничого класу, селянства та інтелігенції розглядається у книзі як вся сукупність соціальних відносин, спрямованих на зміцнення та вдосконалення соціалізму. Такий підхід дає змогу автору вийти за рамки того обмеженого кола сюжетів про безпосередню, головним чином матеріально-технічну, допомогу робітників колгоспному селянству та про деякі аспекти економічних відносин міста й села, яке традиційно висвітлювалося в працях, присвячених соціально-класовому союзу трудящих.

Привертає увагу спроба автора проаналізувати причини застійних явищ, що мали місце у досліджуваний в праці період, та їх негативний вплив на розвиток союзу класів і верств нашої країни. Спираючись на конкретний фактичний матеріал, О. С. Сенявський показує, що основою подолання чужих соціалізму явищ стали рішення квітневого (1985 р.) Пленуму ЦК КПРС, XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу, наступних пленумів ЦК партії.

У праці цілком обгрунтовано велика увага приділяється розвитку союзу робітничого класу, колгоспного селянства та інтелігенції в сфері економіки. Автор висвітлив роль трудового і виробничого співробітництва різних верств трудящих у розвитку продуктивних сил суспільства. Разом з тим він охарактеризував стримуючі фактори зростання виробництва у 70-ті — на початку 80-х років, негативний вплив застарілого господарського механізму на розвиток союзу, показав основні напрями радикальних перетворень, визначених партією у стратегії перебудови.

З інтересом читається матеріал книги, присвячений показу союзу класів і верств у соціальній сфері суспільства. Висвітливши процеси зближення соціальних характеристик робітничого класу, селянства й інтелігенції, дальшого зміцнення спільності їх корінних інтересів, що є основою непорушності їх союзу, автор разом з тим показав негативну роль залишкового принципу розподілу в соціальній сфері. Однак, на нашу думку, питання про розподіл суспільних фондів споживання потребує більш різнобічного вивчення. Наприклад, стан організації охорони здоров'я у місті та на селі, житлове і пенсійне забезпечення різних соціальних категорій трудящих, їх культурне обслуговування тощо.

Характеризуючи розвиток союзу робітничого класу, селянства й інтелігенції у політичній сфері, автор акцентує увагу на проблемі дальшої демократизації життя суспільства, розв'язання якої партія вважає одним з найголовніших завдань революційного оновлення країни. У зв'язку з цим в праці висвітлено розвиток політичних форм соціалістичної демократії, вимоги, які до них сьогодні висуває КПРС. На конкретному матеріалі зроблено спробу обгрунтування того, що дальша демократизація — вирішальна передумова перебудови. Не менш важливою передумовою є необхідність розкриття творчого потенціалу народу через розкріпачення свідомості, піднесення духовної активності трудящих.

Окремо проаналізовано в монографії проблеми духовної сфери. Автор дає характеристику ідеологічної роботи і культурної політики партії, спрямованої на активізацію трудової і суспільної енергії мас, їх ініціативи, на послідовне утвердження соціалістичної ідеології й моралі, на очищення суспільства від застійних явищ. Разом з тим у книзі висвітлюються процеси зближення культурного рівня робітничого класу, селянства та інтелігенції, що відіграє важливу роль у їх союзі.

Книга, яка в своїй основі є історичним дослідженням, за своєю суттю звернена у майбутнє. Союз робітничого класу, селянства та інтелігенції — соціальна основа соціалістичного ладу і разом з тим рушійна сила перебудови. Автор доводить, що її успішний хід залежить від глибини усвідомлення історичних уроків недалекого минулого. Зокрема, він підкреслює необхідність постійного піклування про зміцнення союзу робітників та інтелігенції, відповідність соціальної політики вимогам часу. Саме спрощений підхід до складних соціальних процесів, як підкреслюється в монографії, привів у застійний період до повного дисбалансу соціальних інтересів, до зрівнялівки, падіння престижу інтелектуальної і кваліфікованої праці. Схоластичне теоретизування і схематизм, відображені у політиці, зумовили згортання кооперативної форми власності, а разом з тим й штучне форсування стирання специфічних рис колгоспного селянства як класу. Внаслідок цього відбулося не прискорення, а загальмування соціально-інтеграційних процесів.

Автор обгрунтовано приділяє особливу увагу новим підходам до проблем зміцнення і розвитку соціально-класового союзу, який має вирішальне значення для дальшого вдосконалення соціалістичного суспільства. Зміцнення союзу робітничого класу, колгоспного селянства та інтелігенції партія розглядає сьогодні як наріжний камінь своєї політики.

Книга відзначається чіткістю методичних позицій, логічною структурою. Проте вона не позбавлена окремих недоліків. Не всі розглядувані в ній проблеми розроблені з однаковою глибиною. Наприклад, певний схематизм притаманний викладу ряду питань, присвячених висвітленню союзу робітників, селян й інтелігенції у духовній сфері. Навряд чи виправданим є розгляд змін у загальноосвітньому рівні у розділах IV та VI. Там же чомусь наводяться різні дані про цей показник у середовищі колгоспного селянства на 1986 р. (с. 153 і с. 216). Разом з тим, даючи характеристику загальноосвітнього рівня соціальних категорій, автор вживає, на наш погляд, неточну фразу: «Ті, які мають вищу й середню освіту». Адже в статистичних збірниках у даному показникові у дужках ще дається доповнення — «повну та не повну», що істотно змінює розуміння наведеної фрази.

Монографія, яка вийшла у переломний час, відображає складний, суперечливий процес становлення нового мислення у радянській історичній науці. Однак зміст книги відповідає сучасним вимогам. У ній автор робить рішучий крок до дійсно наукового дослідження однієї з центральних проблем сучасного соціалізму — діалектики його рушійних сил, соціальної опори революційного оновлення суспільства.

В. О. РОМАНЦОВ (Київ)

ПРОМИСЛОВА СЕМИРІЧКА УРСР У ДОКУМЕНТАХ

Промышленность и рабочий класс Украинской ССР. 1959—1965.

Сборник документов и материалов.

Киев: Наукова думка.— 1987.— 492 с.

Черговий том документальної серії з історії промисловості та робітничого класу УРСР присвячено дальшому зростанню індустріального потенціалу республіки в ході виконання семирічного плану розвитку народного господарства СРСР, прийнятого позачерговим XXI з'їздом КПРС (лютий 1959 р.). Перед авторським колективом * стояло відповідальне завдання — відібрати найбільш характерні документи цього важливого і досить складного періоду, протягом якого було чимало експериментів, пошуків оптимальних шляхів вдосконалення системи господарювання, застосовувалися різні форми і методи партійного керівництва соціально-економічним розвитком країни. Адже саме тоді діяли створені у 1957 р. і ліквідовані в 1965 р. раднаргоспи, були розмежовані на промислові і сільські (1962 р.) і знову відновлені як єдині (1964 р.) партійні, радянські, профспілкові, комсомольські організації. На жовтневому (1964 р.) Пленумі ЦК КПРС відбулася зміна керівництва партії і країни, прийнято рішення щодо подолання негативних тенденцій, наприкінці 1965 р. була започаткована економічна реформа, деякі напрями якої, зокрема в справі розширення господарського самоуправління, ініціативи підприємств, зміцнення госпрозрахунку тощо, відповідали назрілим завданням перебудови економіки.

В роки семирічки на Україні зростав обсяг випуску різних видів промислової продукції, посилювалися зв'язки науки з виробництвом. У цей період розгорнувся рух за комуністичне ставлення до праці, виникали нові форми технічної творчості робітників, з'явилися творці трудових починів, ініціатив та новатори виробництва — О. А. Кольчик, К. А. Северинов, М. Я. Мамай, І. І. Стрельченко, П. С. Махота та ін.

Отже, даний етап в історії радянського суспільства не можна оцінювати однозначно. Вичерпна його характеристика дана в доповіді М. С. Горбачова на ювілейному засіданні, присвяченому 70-річчю Великого Жовтня, в якій, зокрема, зазначалося: «... Відбувалися зміни на краще — і в радянському суспільстві, і в міжнародних відносинах. Однак було зроблено чимало суб'єктивістських помилок, які ускладнили вихід соціалізму на новий етап, а багато в чому й скомпрометували прогресивні починання. Справа в тому, що якісно нові завдання внутрішньої та зовнішньої політики, партійного будівництва розв'язувалися нерідко волюнтаристськими методами, з допомогою старого політичного й економічного механізму» [1]. Нині, коли в умовах перебудови, демократизації та гласності критично осмислюється досвід минулих років, вихід у світ рецензованого документального збірника сприймається з особливим інтересом.

Його упорядники використали широку джерельну базу, ретельно вивчивши опубліковані директивні документи, матеріали фондів центральних і місцевих партійних та державних архівів, статистичні дані, періодичну пресу. Виявивши близько 5 тис. документів, вони відібрали для збірника лише невелику їх частину — 221, однак найбільш яскраві, характерні, типові, узагальнюючі, які відтворюють об'єктивний процес розвитку промисловості і конкретні його прояви в повсякденному житті трудових колективів, результатах праці робітничого класу. Велика кількість документів, які не ввійшли до збірника, тематично відображені в спеціальному додатку до книги (с. 472—478), що розширює уявлення читачів про їх склад і зміст, створює можливості для їх всебічного використання. Отже, авторами проведена значна джерелознавча робота, що зумовила загалом високу якість видання.

Проте важливі документи пленумів ЦК КПРС — жовтневого та листопадового (1964 р.), а також березневого і особливо вересневого (1965 р.), які «... висунули нові підходи в керівництві економікою» [2], в збірнику відсутні і згадуються лише в передмові (с. 6). Вони мають значення не тільки для висвітлюваного періоду, а й для наступного — 1966—1970 рр., хоч виходять за його хронологічні межі. Таким чином, публікація їх у наступному томі

* Редакційна колегія: В. О. Романцов (відповідальний редактор), І. Ф. Курас, А. В. Санцевич, Л. В. Яковлєва. Упорядники: О. І. Божко, А. В. Кентій, А. А. Кондрацький, Г. М. Михайличенко, І. М. Шевчук, О. І. Штиволока.

[1] Горбачов М. С. Жовтень і перебудова: революція продовжується. — К., 1987.— С. 27.

[2] Там же.

недоцільна, про них можна згадати лише в передмові.

Безумовно, в ході кількарічної роботи над підготовкою збірника, коли ще панували стереотипні уявлення про висвітлення окремих етапів історії нашої країни, упорядники відчували певні труднощі. Однак після XXVII з'їзду КПРС, наступних партійних пленумів вони не використали сприятливі умови для публікації важливих і вкрай необхідних документів. Показовим є такий факт: у документах (навіть офіційних) і науково-довідковому апараті збірника жодного разу не згадуються прізвища М. С. Хрущова та Л. І. Брежнєва.

Тим самим штучно створюються своєрідні «білі плями» там, де їх, по суті, не повинно бути.

Заслугою упорядників є кваліфікований відбір і згрупування найважливіших документів, у яких подано підсумки роботи промисловості за попередній рік, кілька років або за семирічку в цілому.

Збірник поділяється на 2 розділи, побудований за тематичною (по розділах) та хронологічною (всередині розділів) ознаками, що цілком відповідає типу і призначенню наукового документального видання. У першому розділі «Промисловість Української РСР» вміщено 120 різноманітних документів, які відображають процес розвитку індустрії, капітального будівництва, введення в дію об'єктів важкої, легкої та харчової промисловості (в тому числі атомної енергетики), механізацію та автоматизацію виробничих процесів, діяльність раднаргоспів, економічні зв'язки та співробітництво колективів підприємств УРСР з колегами з союзних республік і країн соціалістичної співдружності тощо. Надзвичайно цінними є узагальнюючі матеріали, в яких всебічно характеризуються структура і стан промисловості УРСР: територіально — по раднаргоспах і республіці, по галузях і окремих підприємствах, а також за рівнем впровадження у виробничу практику досягнень науково-технічного прогресу (док. 15, 29, 37, 41, 52, 54, 75, 82, 102, 105, 113, 115 та ін.).

З документів цього розділу постає картина ефективної роботи промислових підприємств у роки семирічки: обсяг їх продукції зріс на 84% замість запланованих 77%, створено близько 4 тис. найменувань нових типів машин, механізмів, устаткування, приладів, впроваджено понад 3 млн. раціоналізаторських пропозицій та винаходів з економічним ефектом 3 млрд. крб., побудовано і реконструйовано понад 700 підприємств.

Все це створено руками і розумом трудящих України, в тому числі робітничого класу. Саме йому присвячено другий розділ збірника — «Робітничий клас Української РСР в боротьбі за виконання народногосподарських планів», хоча, на наш погляд, ця назва не повністю відповідає тематиці збірника, зокрема змісту вміщених у ньому документів. Більшість з них присвячені виробничій діяльності робітників, їх наполегливій боротьбі за зростання продуктивності праці і підвищення культури виробництва, участі у впровадженні і обміні передовим досвідом, роботі бригад і ударників комуністичної праці, шефській допомозі колгоспам. У частині матеріалів висвітлюється розвиток професійно-технічної освіти, системи підготовки і підвищення кваліфікації кадрів, працевлаштування підлітків і молоді, охорони, умов і оплати праці тощо. Отже, документи розділу дають яскраве уявлення про соціальні якості передового класу суспільства, риси сучасного робітника — трудівника, новатора, активного учасника суспільно-політичного життя.

З документів розділу читач дізнається про те, що кількість робітників республіки за 1959—1965 рр. зросла з 3 до 4,1 млн. чол. і становила відповідно 83,9 і 82,6% від інших категорій працівників промисловості (док. 220). Однак все ж робітничий клас представлений у збірнику дещо однобічно: бракує матеріалів про внутрікласові зрушення, зокрема в демографічній структурі, віковому складі, виробничому стажі, а також про духовний світ, культурні запити, коло позавиробничих інтересів, художньо-мистецьку творчість.

Якщо ж оцінювати зміст збірника в цілому, то він відповідає завданням, які ставили перед собою упорядники. Їм вдалося зв'язати обидва розділи головною темою — значні успіхи промисловості і активна діяльність робітничого класу в роки семирічки.

Водночас створюється враження, що всі здобутки діставалися легко і просто, без труднощів і перешкод. У документах відбито тільки позитивне, марно шукати в них навіть згадки про невдачі, недоліки, негативні явища. У збірнику немає матеріалів про обговорення назрілих питань, пропозицій, заходів, ініціатив у первинних партійних організаціях, виробничих колективах, крім кількох згадок в інформаціях і довідках керівних органів. Очевидно, не випадково дві третини документів подано у витягах з вилученням тексту, де йдеться про недоліки. На жаль, у документах є сліди «рапортоманії», що мала місце в той час. Наприклад, кілька разів у різні терміни, в тому числі достроково, вводилася в дію Кременчуцька ГЕС (док. 15, 29, 51, 153).

Тематично доповнюють і допомагають користуватися збірником змістовна передмова, що містить джерелознавчий аналіз, грунтовні коментарі, різні покажчики (серед яких чомусь немає іменного). Однак деякі документи, що потребують коментарів, зокрема про розвиток зв'язків між радянськими та зарубіжними робітниками, про зміст починів Юлії Вечерової та кількох колективів хімічної промисловості ряду областей, поповнення рядів робітничого класу за рахунок демобілізованих воїнів (док. 123, 181, 185, 194, 204), не мають їх. Є розбіжності між даними коментарів (№ 10, 12, 22) і відповідно документів (док. 76, 29, 89).

Археографічне опрацювання документів здійснено згідно з існуючими правилами їх публікації і на високому науковому рівні. Заголовки розкривають зміст документів, датування в основному визначено

правильно, доречні додаткові відомості у текстуальних примітках. Малувато, однак, перехресних посилань, що посилюють взаємозв'язок змісту різних документів, а потреба в цьому є (док. 56, 64, 78, 102, 132, 141, 151, 153, 162, 168, 178, 211). До деяких дат потрібно було б дати примітку «дата опублікування» (док. 15, 29, 41, 53, 60, 72, 94, 111), а до док. 121 вона зайва. Збірник не позбавлений помилок: у заголовку док. 14 треба «1959 р.», а не «1953 р.», у док. 159 повинно бути «Дніпропетровський міськком», а не «райком», на с. 100 треба посилання на док. 76, а не 80, у переліку документів до заголовку док. 130 пропущено дату «13 серпня 1959 р.» (с. 485). Враховуючи той факт, що недоліки збірника певною мірою відображають загальний стан суспільствознавства, слід констатувати, що в цілому авторський колектив підготував цінний комплекс документів про період, який вже став історією, але водночас не такою й далекою.

Є. П. ШАТАЛІНА (Київ)

РОЗВИТОК ТЕХНІЧНОЇ ТВОРЧОСТІ МОЛОДІ

В. А. Кондратюк.

Техническому творчеству молодежи — партийную заботу.

Львов: Вища школа, 1987.—171 с.

У промові на лютневому (1988 р.) Пленумі ЦК КПРС М. С. Горбачов відзначив, що «... з яких би позицій ми не підходили до визначення шляхів розвитку нашої економіки, культури, соціального і духовного життя, вирішальним фактором завжди буде саме людина, її політичний і інтелектуальний облік, її майстерність, її патріотизм і інтернаціоналізм, її здібність до творчості, її громадянська позиція і активність»[1]. Виходячи з таких позицій, актуальним, на наш погляд, є розгляд питань розвитку технічної творчості молоді у монографії В. О. Кондратюка, в якій досліджується діяльність партійних організацій України по втіленню в життя завдань партії щодо всебічного і гармонійного розвитку молодого покоління, висвітлюється її багатогранний досвід поглиблення технічної творчості учнівської і студентської молоді, показано рух молодих раціоналізаторів і винахідників, творчу співдружність молодих науковців і виробничників у 60—80 роки. Основна тема книги — творчий розвиток Комуністичною партією марксистсько-ленінських ідей підготовки підростаючого покоління до активного життя і участі у піднесенні науково-технічного рівня, здібного забезпечити революційні перетворення у техніці, технології, і організації виробництва, зростанні продуктивності праці відповідно до завдань перебудови та прискорення соціально-економічного розвитку країни.

На основі методологічних і теоретичних положень, розроблених класиками марксизму-ленінізму, нашою партією, особливо в матеріалах квітневого (1985 р.) Пленуму ЦК КПРС, документах партії і уряду, присвячених реформі загальноосвітньої і професійної школи, перебудові середньої спеціальної та вищої школи, в Постанові ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР, ВЦРПС і ЦК ВЛКСМ (лютий 1987 р.) про дальший розвиток самодіяльної технічної творчості, автор вдається до широкого вивчення і аналізу стану справ в організації технічної творчості на базі сучасної загальноосвітньої, професійної школи, вузів республіки, в тісному поєднанні з виробничими колективами.

Книга відзначається чіткою структурою викладу. Висвітлення основних питань будується у проблемно-хронологічній послідовності. Процес партійного керівництва технічною творчістю молоді розглядається відповідно до її вікових категорій і належності до основних планів навчальних закладів єдиної системи народної освіти — учні загальноосвітніх шкіл і профтехучилищ, студенти, а також представники науки і виробництва — молоді робітники і науковці. Таким чином автор рельєфно висвітлює програмну мету партії і конституційні гарантії держави в наданні молоді широких можливостей для всебічного розвитку особи. А це в свою чергу переконливо доводить безпідставність буржуазних ідеологічних перекручень ролі і місця радянської молоді в комуністичному будівництві, зокрема її активної участі в науково-технічній творчості.

В монографії використані первинні документи, матеріали партійних і державних архівів. Враховані також періодика, статистичні збірники, відповідна наукова література. Це допомогло автору визначити як позитивні, так і негативні тенденції в залученні молоді до участі в науково-технічному прогресі, в ідейно-політичному, трудовому, моральному вихованні молоді, в її участі в суспільно корисній праці.

У книзі розглядаються, зокрема, проблеми охоплення школярів і учнів профтехучилищ роботою в гуртках технічної творчості, у клубах і на станціях юних техніків, у шкільних товариствах любителів науки і техніки та ін. Досліджується робота партійних організацій по створенню та раціональному розташуванню творчих об'єднань школярів, організацій олімпіад, конкурсів, виставок творчих досягнень і винаходів учнів. На позитивних прикладах автор доводить, що подібна робота значною мірою сприяла залученню

[1] Горбачов М. С. Революційній перебудові — ідеологію оновлення. Промова на Пленумі ЦК КПРС 18 лютого 1988 р. // Рад. Україна.— 1988.— 19 лют.

учнів до вивчення сучасного виробництва, розвивала потяг до глибоких знань.

Значне місце у монографії займає розгляд форм і методів залучення студентської молоді до науково-технічної творчості, показано проблеми у реалізації цього завдання, недоліки, які ще заважають інтеграції вищої школи з виробництвом і наукою, широкому залученню студентів до наукових досліджень. Автор розглядає шляхи вдосконалення партійного керівництва і безпосередньої роботи вузівських колективів по організації науково-дослідної роботи студентів. Цілком слушно автор наголошує, що вся ця робота виховує у майбутнього фахівця органічну потребу брати участь у творчому пошуку. Наголошується, що партійним організаціям вузів слід більше дбати про участь студентської молоді у вирішенні конкретних народногосподарських завдань, а намагання в окремих вузах розширити обсяг навчального матеріалу веде до перевантаження студентів, наносить шкоду розвитку їх активності і самостійного творчого мислення.

Автор розкриває роботу партійних комітетів, первинних партійних організацій по координації зусиль на досягнення високого рівня винахідництва і раціоналізаторства. Показано, як у виробничих колективах турбота про технічну грамотність, підвищення кваліфікації молодих робітників і спеціалістів висувається в центр уваги партійних, комсомольських і профспілкових організацій. Для цього на багатьох підприємствах республіки створювались ради молодих учених і спеціалістів, школи молодих раціоналізаторів, громадські конструкторські бюро, творчі бригади тощо. Автор звертає увагу на недоліки у розвитку технічної творчості молоді. Окремі партійні організації мало уваги приділяли творчій ініціативі молоді, розвитку раціоналізаторства і винахідництва, не мали продуманої системи залучення молоді до технічної творчості, ради молодих спеціалістів, не турбувались про її технічне зростання.

Автор справедливо відзначає, що кінцевий результат творчого зростання молодих виробничників залежить від ставлення партійних організацій до наставництва. У книзі аналізуються проблеми добору наставників та підвищення їх педагогічного рівня, оскільки від цього залежить професійне спрямування і зростання молоді.

Змістовною є розповідь про роботу партійних організацій, інших громадських осередків по розширенню участі наукової та інженерно-технічної молоді в розгортанні науково-технічного прогресу. Різні творчі об'єднання молодих учених, створені в республіці за прикладом Москви, Білорусії, Молдавії зіграли значну роль у підвищенні якості нових розробок молодих вчених.

Важливо, що автор звертає увагу читача до цілого ряду практичних рекомендацій, які він формулює з метою активізації роботи партійних, радянських, комсомольських органів в справі залучення молодих творчих сил до створення наукового потенціалу сучасного процесу інтенсифікації народного господарства.

Разом з тим, монографія В. О. Кондратюка не позбавлена і деяких недоліків. Зокрема, непропорційно розподілено матеріал за хронологією періоду, який досліджує автор. Тому у багатьох аспектах проблеми не простежується динаміка якісного росту. Скажімо, на фоні досягнень 80-х років не аналізуються причини відставання у 60—70-ті роки. Не зовсім повно і чітко автору вдалось окреслити соціально-економічне і соціально-культурне значення технічної творчості молоді, окремі проблеми соціально-професійної орієнтації учнів шкіл і профтехучилищ.

У перших двох главах схематично показана роль науково-технічної творчості учнівської молоді у вдосконаленні навчально-виховного процесу, не аргументовано її вплив на політехнізацію навчання, профорієнтацію учнів. В окремих випадках намагається автор розглянути проблеми, які не властиві темі, що досліджується. Це стосується проблеми трудової і професійної підготовки учнів на базі навчально-виробничих комбінатів (с. 39—40). Інша справа, якби автор показав роль навчально-виробничих комбінатів в організації і проведенні науково-технічної творчості учнів, але цього в тексті немає, автор лише констатує збільшення кількості навчально-виробничих комбінатів у республіці, що для вивчення проблеми мало що дає. Там, де йдеться про інженерно-педагогічні кадри для профтехосвіти, теж є місце, де автор відходить від теми. В той же час дуже скупо сказано, а то і зовсім не згадано про розвиток матеріальної бази науково-технічної творчості у позашкільних закладах, про підготовку кадрів для гурткової роботи, про роль базових підприємств в розвитку науково-технічної творчості учнів шкіл і ПТУ. Необхідного висвітлення не одержала проблема забезпечення гуртків матеріалами, інструментами і т. д.

Книга перевантажена цитатами. Об'єктом дослідження не стали середні спеціальні навчальні заклади, не вироблені практичні рекомендації щодо цієї категорії учнівської молоді. Окремі розділи книги насичені статистичними даними, багато з них не подаються в динаміці розвитку. В окремих розділах книги ослаблений історико-партійний характер дослідження.

В цілому ж монографія В. О. Кондратюка — безумовно позитивний приклад дослідження одного із аспектів широкої проблеми партійного керівництва розвитком науково-технічної творчості молоді. Вона буде з інтересом зустрінута науковцями та педагогами.

Л. М. ГОРДІЄНКО (Київ),
О. В. КУЗЬМИНЕЦЬ (Київ)

НА ЧОЛІ ВСЕНАРОДНОЇ БОРОТЬБИ

В. Н. Земсков.

Ведущая сила всенародной борьбы: Борьба советского рабочего класса на временно оккупированной фашистами территории СССР (1941—1944 гг.).

М. : Мысль, 1986.— 271 с.

Наукова література про Велику Вітчизняну війну поповнилася ще однією монографією на досить важливу тему. Про історію всенародної боротьби на окупованій радянській території написано чимало книг. Однак їх автори, по-перше, більше уваги приділяли збройній боротьбі партизанів і підпільників, а, по-друге, не аналізували класовий склад її учасників. До виходу у світ рецензованої книги не було жодного спеціального комплексного дослідження про роль робітничого класу у всенародній боротьбі на захопленій ворогом території СРСР.

Відзначимо мимохідь, що питома вага літератури про вклад робітничого класу в перемогу над силами імперіалізму в загальному обсязі праць, присвячених війні, порівняно невелика. Так, у 1975—1985 рр., за неповними даними, було опубліковано 8 100 книг, брошур, журнальних наукових статей і рецензій, збірників документів, спогадів і нарисів з історії Великої Вітчизняної війни. З них лише трохи більше чверті присвячені роботі радянського тилу. Іншими словами, участь у війні різних класів і соціальних груп радянського суспільства ще не висвітлена достатньою мірою. Особливо це стосується робітничого класу та його авангарду — Комуністичної партії.

Автор рецензованої праці зробив спробу «... по можливості комплексно висвітлити різні аспекти становища і боротьби радянських робітників у діапазоні всіх районів СРСР, що були окуповані в 1941—1944 рр.» (с. 19). Саме цим насамперед визначається наукова значимість книги.

Праця написана на основі опублікованих документів і матеріалів, а також наукових монографій, книг, статей, мемуарів про історію Великої Вітчизняної війни. При цьому слід відзначити, що автор добре знає літературу з теми. Це дало йому можливість, з одного боку, зробити аргументовані висновки у своїй праці, а, з другого, допомогло чіткіше побачити ті проблеми, які могли б стати предметом спеціальних досліджень. Це природно, оскільки логіка будь-якої науки така, що нові факти, узагальнення і висновки не лише дають можливість автору розв'язати ряд поставлених наукових завдань, а й висувають нові проблеми, що потребують дальшого дослідження.

У зв'язку з багатогранністю проблеми автор обмежив коло питань, які висвітлюються в книзі. Головну увагу він приділив розгляду становища робітничого класу в умовах фашистської окупації, боротьби представників робітничого класу, спрямованої переважно на зрив економічних заходів загарбників, висвітленню провідної ролі робітничого класу у збройній боротьбі радянського народу в тилу ворога, його участі у підпільній боротьбі, особливо в партійному підпіллі, яке очолювало всі форми опору іноземним загарбникам. Однак цілий ряд важливих проблем, пов'язаних із зазначеною темою, або не знайшов відображення в монографії, або згадується побіжно. До того ж, і досліджувані питання висвітлені нерівномірно. Це можна пояснити порівняно невеликим обсягом книги і тим, що це — перша праця з такої багатопланової проблеми. В цілому слід відзначити, що її автор в основному справився з поставленими завданнями.

Разом з тим, рецензована праця не позбавлена й серйозних недоліків. Про них необхідно сказати, щоб майбутні дослідники цієї теми не припустилися помилок.

Головний недолік книги, на нашу думку, полягає в самій манері викладу матеріалу. Автор всіляко намагається довести, що у всенародній боротьбі на окупованій ворогом радянській території повсюдно брали участь дуже багато робітників. Для цього він провів буквально титанічну роботу по виявленню робітників, які воювали у партизанських загонах, діяли у підпіллі, здійснювали саботаж на промислових підприємствах, транспорті, в сільському господарстві. Він подає короткі біографії багатьох з них по окремих регіонах, незалежно від того, робітники вони чи лише пролетарського походження. Такий підхід не дає можливості зробити правильні узагальнення. Справа не лише у чисельності робітників, які боролися в тилу ворога. Адже в цілому майже повсюдно, навіть у найбільш розвинутих промислових районах, під час окупації питома вага робітників була нижча, ніж колгоспників і службовців. Це неважко пояснити. До війни робітники і службовці в загальному складі населення СРСР становили лише близько 40%. З районів, що були окуповані, велика кількість робітників була призвана в Червону Армію, значна частина цієї категорії населення евакуювалася разом з промисловими підприємствами на схід країни. Отже, на окупованій території їх питома вага серед усього населення була порівняно невеликою. Однак саме робітничий клас очолив всенародну боротьбу проти фашистів на окупованій території. Фактичні дані, наведені у книзі по різних регіонах, підтверджують цю думку. У зв'язку з цим доречно нагадати слова В. І. Леніна про те, що сила пролетаріату «... в історичному русі незмірно більша, ніж його частка у загальній масі населення»[1]. Чому ж саме робітничий клас став авангардом народного опору? Тому що це найбільш організована сила радянського суспільства, на чолі якої стоїть Комуністична партія. Вона висувала завдання перед патріотами у ворожому тилу, допомагала їм кадрами, матеріальним забезпеченням,

[1] Ленін В. І. Розвиток капіталізму в Росії : Процес утворення внутрішнього ринку для великої промисловості // Повне зібр. творів.— Т. 3.— С. 13.

здійснювала контроль за виконанням директив і наказів. Саме через діяльність партії насамперед слід було показати провідну роль робітничого класу у всенародній боротьбі на окупованій території.

Цього автор не зробив. У книзі є параграф «Комуністична партія на чолі всенародної боротьби» — всього 13 сторінок з 270. Проте справа не в арифметичних підрахунках. Ідея про керівну роль партії повинна проймати всю книгу. В більшості розділів і параграфів перелічуються факти участі робітників у боротьбі, а їх організаторська, провідна роль не розкрита.

Боротьба робітників за зрив усіх заходів окупантів у книзі розкривається побіжно, в основному йдеться про економічний саботаж. Однак у той час дедалі зростала боротьба проти ідеологічних, політичних, воєнних заходів ворога. Без розкриття цих сюжетів картина буде не лише неповною, а й спотвореною.

Водночас є у книзі матеріал, що не має прямого відношення до розглядуваної теми. Наприклад, на с. 95 йдеться про участь у партизанській боротьбі іспанських інтернаціоналістів, у першому параграфі 3 розділу розповідається переважно про професіональних розвідників, засланих у ворожий тил з Великої землі. Це були військовослужбовці армії та органів держбезпеки. У розділі ж повинна йти мова про підпільників, що випливає з його назви.

У книзі зустрічаються перебільшення, які стали можливими, очевидно, тому, що автор некритично сприйняв документи і опубліковані праці. Наприклад, на с. 11 та 19 говориться про те, що В. Є. Бистров впритул наблизився у своїх працях до розкриття питання про місце і роль робітничого класу у всенародній боротьбі на окупованій радянській території. Насправді ж у Бистрова праць на цю тему немає.

На с. 96 автор стверджує, що «... у 1941—1942 рр. робітники становили більшість партизанів». Це нічим не підтверджено, статистика свідчить про інше. У книзі сказано також, що протягом усього періоду боротьби в тилу загарбників «питома вага робітників у їх складі (партизанських формувань.— А. Ю.) була високою незалежно від регіону». Це також перебільшення: існували райони, в яких фактично не було робітників. Не можна погодитися з автором щодо розмаху підпільної боротьби. Він стверджує, що бойове підпілля діяло практично в усіх містах і робітничих селищах окупованої території (с. 101—102). Це безпідставні твердження, які свідчать про некритичне ставлення до праць своїх попередників. Були міста, а тим більше робітничі селища, в яких не було підпільних організацій і груп. Це зовсім не означає, що там населення не вело боротьби із загарбниками. Але ж вона була дійсно всенародною. Багато патріотів не входило у підпільні організації, однак вело посильну боротьбу проти всіх заходів окупантів.

У рецензованій книзі часто зустрічається термін «бойове підпілля». Він запозичений з деяких опублікованих праць, але в них немає його визначення. Існували партійне, комсомольське, партійно-комсомольське і так зване антифашистське підпілля. Кожне з них було бойовим, існування пасивного підпілля — безглуздість. Введення «нових» термінів тільки заплутує сутність проблеми.

Відомо, що історію творять люди, класи. Розкриття конкретної діяльності окремих осіб робить історичну працю переконливою та яскравою. Однак це зовсім не значить, що слід перелічувати сотні прізвищ без розкриття їх конкретного вкладу в боротьбу народу. А саме такий шлях обрав автор рецензованої праці.

Є в книзі також фактичні неточності (с. 14, 19, 98, 104, 152, 154, 179, 180, 181, 239 та ін.), редакційні «огріхи». Всі вищеназвані недоліки, зрозуміло, знижують загальне враження про книгу. Однак не вони визначають її якість. В історичній науці зроблено перший крок у дослідженні важливої проблеми. Очевидно її автор та інші історики продовжать її розробку. Сподіваємося, що у своїх працях вони врахують критичні зауваження, висловлені в даній рецензії.

В цілому слід сказати, що читачі одержали корисну книгу, в якій висвітлюється боротьба радянського народу проти іноземних поневолювачів.

А. Ф. ЮДЕНКОВ (Москва)

ПРОФСПІЛКИ В РОКИ ВІЙНИ

П. М. Чернега.

Профсоюзы Украинской ССР в годы Великой Отечественной войны Советского Союза (1941—1945 гг.).

Киев: Вища шк., 1987. — 173 с.

У рецензованій монографії розповідається про діяльність в роки минулої війни найбільш масової організації трудящих Української РСР. При цьому широко використовуються марксистсько-ленінські теоретичні положення про роль і місце, функції та завдання робітничого класу та профспілок в захисті соціалістичної Вітчизни, постанови партії та уряду, статті й виступи видатних діячів Комуністичної партії та Радянської держави, керівників радянських профспілок, архівні матеріали та газетні публікації. Автор опрацював значну кількість видань про функціонування профспілок в роки війни, більшість з яких відтворює проблематику в загальнодержавному масштабі і має узагальнюючий характер.

Поза увагою істориків залишилися такі малодосліджені важливі питання, як робота профспілкових організацій у зміцненні радянського тилу, налагодженні оборонної промис-

ловості, роль партійних та державних органів у відновленні та організаційному зміцненні профспілок, їх взаємозв'язок та специфіка діяльності у вирішенні важливих державно-політичних завдань. Рецензована монографія певною мірою заповнює цю прогалину. В ній вперше в українській радянській історіографії досить глибоко і кваліфіковано порушуються питання про функціонування багатогалузевих профспілок України на першому етапі Великої Вітчизняної війни. Автор звернув увагу на такі проблеми профспілкового будівництва, як їх організаційна перебудова з початком війни, виробнича та політична діяльність на фабриках і заводах, оборонно-масова робота та участь у налагодженні промислового виробництва на нових місцях.

У книзі на значному фактичному матеріалі розкриваються основні напрями організаторської та масово-політичної роботи відновлених після тимчасової фашистської окупації профспілкових організацій України. Значну увагу приділено участі профспілкових організацій у відродженні зруйнованого народного господарства, їх ролі в розгортанні творчої активності трудових колективів, проведенні політико-виховної та культурно-освітньої роботи серед населення, в розвитку патріотичного всенародного руху допомоги Червоній Армії.

Автор ретельно простежив досить складний процес відновлення профспілок, стиль їх роботи, форми і методи керівництва ними з боку партійних та радянських органів. Вивчення та узагальнення позитивного досвіду роботи профспілок в роки війни має сьогодні практичне значення, адже революційна перебудова в країні вимагає посилити координацію діяльності профспілок з партійними та комсомольськими органами у вирішенні народногосподарських та політичних завдань.

У книзі проаналізована діяльність профспілок по виконанню рішень травневого та листопадового (1944 р.) пленумів ЦК КП(б)У, а також XII (березень 1944 р.) та XIII (березень 1945 р.) пленумів ВЦРПС, які відіграли значну роль у відновленні профспілкових організацій і сприяли розв'язанню ними складних завдань культурно-масової роботи та матеріально-побутового забезпечення трудящих.

У рецензованій монографії розповідається також про військово-патріотичну роботу профспілок, їх роль у розвитку руху трудящих на допомогу Червоній Армії. Показано, як, виконуючи постанови ЦК ВКП(б) «Про культурну роботу профспілок» (лютий 1943 р.), Президії ВЦРПС «Про культурно-масову роботу профспілок» (квітень 1943 р.), ці організації повели рішучу боротьбу за ліквідацію неписьменності та малописьменності серед дорослого населення, проводили активну науково-освітню і виробничо-технічну пропаганду, безпосередньо займалися розвитком художньої самодіяльності, розгортанням фізкультурної роботи.

Узагальнюючи значний фактичний та статистичний матеріал, автор робить цілком справедливий висновок про те, що профспілки України були вірними помічниками Комуністичної партії та Радянської держави у розв'язанні ідейно-політичних, культурно-освітніх та оборонних завдань.

Висвітлюється й таке малодосліджене питання, як діяльність профспілок по охороні праці та соціальному страхуванню трудящих на визволеній території, матеріально-побутовому забезпеченню населення, сімей воїнів Червоної Армії, інвалідів війни та дітей, які залишилися без батьків. Автор відзначає, що багатогранна робота найбільш масової організації трудящих сприяла морально-політичній єдності радянських людей, зміцненню фронту і тилу, наближала остаточний розгром гітлерівських окупантів.

У книзі показано, що, незважаючи на труднощі воєнного часу, Комуністична партія вважала своїм головним обов'язком поліпшення умов життя трудящих, піднесення їх добробуту, культурно-освітнього й технічного рівня. Однак вважаємо, що ця проблема потребує більш глибокого вивчення. Слід було б також грунтовніше спинитися на розгортанні профспілкового будівництва в західноукраїнських областях, проаналізувати специфіку політико-виховної, культурно-освітньої та оборонної роботи в трудових колективах краю. Важливо було б висвітлити конкретні форми взаємозв'язку в діяльності партійних і профспілкових організацій.

Хоча в книзі чільне місце відводиться культурно-освітній роботі профспілок, автор недостатньо проаналізував та узагальнив форми й методи діяльності профспілкових організацій вищої та загальноосвітньої шкіл, наукових та культурно-освітніх закладів. Водночас вивчення їх досвіду мало б і сьогодні величезне практичне значення. В монографії надто стисло і поверхово розкривається роль робітничих колективів різних галузей народного господарства в справі подання шефської допомоги дитячим будинкам, а також у врятуванні дітей-сиріт. На жаль, рецензована монографія не розкриває такого важливого питання, як участь робітничого класу у державному будівництві, його діяльність у місцевих Радах тощо.

Працю збіднює відсутність у ній будь-якого історіографічного огляду та ілюстративного матеріалу. Вадою є й те, що автор в окремих випадках перевантажив роботу багатьма схожими за змістом цитатами та статистичним матеріалом, який не завжди коментується.

В цілому ж рецензована монографія заслуговує позитивної оцінки. Вона буде корисною для широкого кола читачів, викладачів і студентів, партійних, державних та профспілкових працівників.

О. О. СУШКО (Київ)

З ДОСВІДУ ПАРТІЙНОГО КЕРІВНИЦТВА АКТИВНІСТЮ РОБІТНИЧОГО КЛАСУ

А. Т. Давидюк.

Политическая активность рабочего класса

Львов: Изд-во при Львов. ун-те изд. об-ния «Вища школа», 1986. — 158 с.

Одним з важливих завдань історико-партійної науки є всебічна розробка історії робітничого класу СРСР — провідної сили радянського суспільства. Активність робітничого класу нашої країни завжди була і є запорукою успішного розв'язання найскладніших проблем соціалістичного будівництва. Нині в умовах прискорення соціально-економічного розвитку партія закономірно розраховує на організованість і високу свідомість, політичний досвід, трудову і суспільно-політичну активність авангарду трудящих. З огляду на це аналіз і узагальнення історичного досвіду КПРС по забезпеченню авангардної ролі робітничого класу в суспільстві має важливе науково-теоретичне і практичне значення.

В рецензованій монографії висвітлюється партійне керівництво суспільно-політичною активністю робітничого класу в період побудови основ соціалізму в СРСР (1921—1937 рр.). Чітка структура праці, методологічно вивірений підхід, проблемно-хронологічний метод викладу матеріалу дали можливість автору на прикладі діяльності парторганізацій республіки розкрити досвід залучення робітників до партійного і державного апарату, органів партійно-радянського контролю, до роботи в Радах і масових громадських організаціях. Показуючи активну участь робітничого класу в різних сферах суспільно-політичного життя, автор враховував насамперед його становище в соціалістичній системі виробництва і суспільних відносин у цілому. Однак слід зауважити, що рівень суспільно-політичної активності робітничого класу залежить не лише від об'єктивних умов, а й від цілеспрямованої роботи партії по зміцненню його економічного становища в суспільстві, зростанню загальноосвітнього, культурного і професійного рівня, розвитку кращих моральних якостей і соціальних рис. У книзі доцільно було б показати зміни в соціальному обличчі робітничого класу протягом досліджуваного періоду як основи зростання його політичної активності.

Вищою формою прояву суспільно-політичної активності робітників є поповнення лав партії за рахунок кращих представників робітничого класу, їх участь у діяльності організацій КПРС. Тому цілком правомірно автор аналізує процес зміцнення їх пролетарського ядра і підвищення активності робітників у парторганізаціях. На основі документального матеріалу в книзі показано посилення пролетарського впливу як у низових осередках, так і в керівних органах КПРС. Змістовними є сюжети про боротьбу передових робітників-комуністів за чистоту партійних рядів і зміцнення дисципліни, за посилення ідеологічного впливу організацій на маси. Однак, на нашу думку, варто було б також показати вплив діяльності партійних, державних і контролюючих органів на свідомість і світогляд робітничого класу, вироблення у нього нових якісних характеристик, а також, як він, борючись за створення нового суспільного ладу, самовдосконалювався.

Заслуговують на увагу розділи книги, присвячені діяльності робітників у Радах і профспілках. Автор розкрив процес дедалі зростаючого авторитету робітників у цих органах влади, їх прагнення до поглиблення демократичних основ суспільства. У монографії дається характеристика роботи профспілкових організацій України, показано підвищення активності робітничого класу в профспілковому русі у зв'язку із здійсненням завдань соціалістичної індустріалізації. Слід підкреслити, що активізацію діяльності профспілок автор справедливо пов'язує із зміцненням їх комуністичних фракцій, партійних груп. Доцільно було б у цьому розділі показати вплив профспілок не тільки на розвиток виробництва, а й на поліпшення умов праці і побуту робітників.

Важливе місце в книзі займає розділ, присвячений діяльності партії по посиленню пролетарського впливу в комсомольських та інших громадських організаціях республіки. А. Т. Давидюк аналізує специфічні риси і особливості в роботі комсомолу, Міжнародної організації допомоги борцям революції, Товариства сприяння обороні і авіаційно-хімічному будівництву і його попередників, Товариства Червоного Хреста і підкреслює вирішальне значення партійного ядра в цих організаціях. На жаль, він обмежився аналізом участі робітників лише в названих організаціях. Такий підхід, по-перше, в історичній літературі є традиційним, по-друге, не дає можливості з достатньою повнотою розкрити важливий напрям суспільно-політичної активності робітничого класу. Адже в республіці в цей період діяли десятки інших громадських організацій. Якщо у 1926 р. їх налічувалося 16, то в 1929 р. — уже 61. Деякі з них були масовими, з досить сильним пролетарським прошарком. У постанові ЦК КП(б)У від 20 березня 1929 р. «Про роботу добровільних товариств в системі масово-виховної роботи» вказувалося, що вони сприяли «виявленню і організації громадської ініціативи в різних галузях нашого будівництва»[1]. Тому слід було б показати зростання пролетарського впливу в діяльності «Спілки войовничих безвірників», товариств «Геть неписьменність!», «Друг дітей», друзів радіо, кіно і фото, участь робітників у політичних кампаніях і акціях інтернаціональної солідарності.

В рецензованій праці знайшли відображення питання становлення і розвитку шефської допомоги робітників селянам та розгортання робкорівського руху в Українській РСР. Крок за кроком дослідник простежує основні етапи розвитку шефства міста над селом, переконливо доводить, що така допомога була однією з конкретних

[1] Культурне будівництво в Українській РСР: Зб. документів у 2-х т. — К., 1959. — Т. 1. — С. 428.

форм зміцнення союзу робітників і селян. Автор показує, що закономірною рисою шефства на етапі соціалістичної реконструкції було дальше посилення та поглиблення виробничої змички міста і села, основаної на спільності класових інтересів робітників і селян. Ретельно простежено в книзі шлях шефства від короткострокових, епізодичних приїздів на село окремих працівників з подарунками, промовами та концертами до налагодження соціалістичного сільськогосподарського виробництва, передачі досвіду в організації праці, застосування її передових методів, розповсюдження ударництва та соціалістичного змагання в колективізованому селі.

Відзначаючи новизну і оригінальність цих сюжетів, необхідно водночас підкреслити, що наявна трактовка політичної активності робітників щодо селянства звучить дещо звужено. Адже діяльність партії в цьому напрямі не обмежувалася лише поданням робітничим класом шефської допомоги селянству, а мала значно ширший, більш різноплановий характер. Її суть полягала у всебічному зміцненні політичного і економічного союзу цих класів при провідній ролі робітничого класу. Саме в такому аспекті, на наш погляд, доцільно було б розглянути дану проблему.

Певний інтерес становить розкриття в рецензованій праці розвитку робкорівського руху як форми політичної активності робітничого класу. Автор доводить, що діяльність партії грунтувалася на ленінських ідеях тісного зв'язку комуністичної преси з трудящими. Клуби і гуртки робітничих кореспондентів, школи, курси, семінари, конкурси на кращу статтю, кабінети преси, читацькі конференції — такі та інші форми роботи використовувала Комуністична партія для піднесення робкорівського руху. Завдяки цьому робітничий кореспондент перетворився на активного громадського діяча, будівника соціалістичного суспільства. Тут варто було б навести конкретні приклади про те, як з робітничих кореспондентів виріс ряд талановитих письменників і журналістів, відомих громадських і культурних діячів. Недостатню увагу автор приділив умовам розвитку робкорівського руху на Україні, помилкам у роботі робкорівських організацій. Очевидно, доцільно було б згадати дискусії в пресі 1923 р. і 1929 р. про роль газети і робсількорівського руху в соціалістичному будівництві. На більш детальний розгляд заслуговують питання про нові форми масової роботи газет, народжені творчістю робітничих мас, — рейди, буксири, ударні бригади преси, а також виїзні редакції, огляди, перегуки тощо.

Тема рецензованої монографії дає можливість показати конкретних людей праці, а отже, причинно-наслідкові зв'язки зростання політичної активності робітників в умовах гострої класової боротьби перехідного періоду, процес зміни їх світогляду, мотиваційної поведінки, психологічного настрою і орієнтацій. На жаль, автор не скористався цією можливістю, обмежившись лише скупим переліком прізвищ.

Достоїнства книги А. Т. Давидюка були б більш помітними, якби автор чіткіше визначив тематичні межі дослідження, проаналізував як активні, так і пасивні форми участі робітників у суспільному житті, дав науково обгрунтоване трактування поняття «політична активність робітничого класу». Глибшого висвітлення потребує також взаємозв'язок активності робітників з існуючими на той час формами і методами управління суспільством. Автор недостатню увагу приділив факторам, які негативно впливали на політичну активність робітничого класу: посилення культу особи Сталіна, звуження соціалістичної демократії, порушення норм партійного життя і соціалістичної законності, утвердження адміністративно-командного стилю керівництва в усіх сферах соціально-економічного, суспільно-політичного і культурного життя, нічим не виправдані репресії.

Необхідно вказати також на окремі повтори (с. 3 і 154) і неточності. Зокрема, на с. 128 автор твердить, що у 1936 р. було ліквідовано шефські товариства, а їх функції передано безпосередньо колективам промислових підприємств. Насправді це сталося у 1930 р. Саме тоді відповідальність за шефську роботу була покладена на заводські, фабричні і шахтні комітети профспілок.

Незважаючи на висловлені зауваження, книга А. Т. Давидюка заслуговує позитивної оцінки. Поставлені в ній завдання автор в основному виконав.

В. М. ДАНИЛЕНКО (Київ),
О. А. КОЛЯСТРУК (Вінниця)

СОЦІАЛІЗМ У СУЧАСНОМУ СВІТІ

Социализм и современный мир. / Ред. кол. Н. Ф. Шумихин (руководитель) и др.

Киев: Изд-во при Киев. гос. ун-те издат. объединения «Вища шк.», 1987. — 345 с.

Сьогодні, як зазначав М. С. Горбачов, — «соціалізм перетворився в могутню, зростаючу реальність, що розвивається. Саме Жовтень, саме соціалізм вказують людству маршрути, які ведуть у майбутнє, нові цінності справді людських відносин» [1].

Справедливість цих слів з особливою силою підтвердилася, коли трудящі нашої країни, братніх соціалістичних держав, усі прогресивно настроєні верстви на планеті святкували 70-річчя Великого Жовтня. Саме цього року вийшла друком рецензована колективна монографія, підготовлена про-

[1] Горбачов М. С. Жовтень і перебудова: революція продовжується. — К., 1987. — С. 58.

відними вченими-суспільствознавцями з Москви, Ленінграда та Києва. Автори поставили відповідальне завдання — показати місце і роль соціалізму у сучасному світі, його вплив на рішення глобальних проблем людства, а також висвітлити актуальні питання удосконалення самого соціалістичного суспільства.

Аналіз свідчить, що з цим завданням авторський колектив впорався загалом успішно. Написана на основі марксистсько-ленінської методології, узагальнення значного фактичного і статистичного матеріалу рецензована праця, безумовно, є помітним явищем у радянській історіографії проблем теорії й практики соціалізму. У книзі міститься докладна характеристика нинішнього етапу світового розвитку і тієї ролі, яку відіграє у ньому міжнародний комуністичний рух. Аргументовно показуючи, що в умовах переходу людства від капіталізму до соціалізму та комунізму основним революційним класом лишається робітничий клас, автори підкреслюють, що компартіям, комуністичному руху в цілому, належить вирішальна роль у соціальному прогресі. «Зміцнювати ці партії, — підкреслюється у монографії, — їх взаємодію, розвивати комуністичний рух — це значить і рухати вперед загальну справу міжнародного робітничого класу, справу миру і соціалізму. У сприянні цій великій справі КПРС вбачає своє найважливіше завдання» (с. 41).

Акцентуючи увагу на тенденції неухильного впливу ідей наукового комунізму на сучасний світ, автори докладно спиняються на питаннях тієї масованої протидії, яку чинить цій тенденції політико-пропагандистський комплекс імперіалізму. Матеріал, який міститься в рецензованій праці, цілком підтверджує висновок XXVII з'їзду КПРС про те, що розв'язана імперіалізмом «психологічна війна» проти світу соціалізму не може кваліфікуватись інакше, як особлива форма агресії, інформаційного імперіалізму, що нехтують суверенітет, історію, культуру народів [2]. І хоча не слід, як свідчать факти, переоцінювати вплив буржуазної пропаганди на соціалістичні країни, разом з тим було б недалекоглядним ігнорувати необхідність істотного поліпшення всієї системи ідейно-виховної роботи, зокрема, справи доведення до трудящих правдивої інформації про реальні досягнення й проблеми соціалізму, а також про його фундаментальні переваги та труднощі, які доводиться долати.

Читач знайде у книзі й низку питань, пов'язаних із самоудосконаленням соціалізму. На прикладі радянського суспільства в ній показано, що незаперечні здобутки цього суспільного ладу не тотожні вичерпаності його соціально-економічних і духовних ресурсів. Ось чому лінія на прискорення і перебудову, започаткована квітневим (1985 р.) Пленумом ЦК КПРС, закріплена і творчо розвинута XXVII з'їздом партії, наступними пленумами її ЦК, це — лінія на максимальну реалізацію потенціалу соціалізму, а не тільки на звільнення від застійності та консерватизму. Це лінія на подолання історично обмежених рис суспільної організації та методів роботи, які вичерпали себе, надання соціалізмові найсучасніших форм, що відповідають умовам і потребам науково-технічної революції. Цілком слушно автори зазначають, що «концепція прискорення відбиває історичну відповідальність нашої партії перед народом, перед усім людством, перед соціалізмом, приклад якого повинен стати ще більш авторитетним у сучасному світі» (с. 99).

Чільне місце в монографії відведено висвітленню конкретних форм впливу світового соціалізму на суспільний прогрес людства, питань взаємодії соціалістичної співдружності з іншими революційними силами сучасності у боротьбі за соціальні перетворення та відвернення загрози ядерної війни і міжнародну безпеку.

Віддаючи належне зробленому авторським колективом, слід, однак, вказати і на ті вади, які все ж мають місце на сторінках монографії.

На нашу думку, значно більше уваги слід було б приділити розкриттю надзвичайно актуального за нинішніх умов ленінського положення про багатоманітність національних форм та шляхів становлення нового ладу і виявлення його основоположних принципів. В. І. Ленін підкреслював, що «тільки шляхом ряду спроб, — з яких кожна, окремо взята, буде однобічна, слабуватиме на певну невідповідність, — створиться цільний соціалізм з революційного співробітництва пролетарів *усіх* країн» [3]. Правильно концентруючи увагу на розкритті загальних закономірностей розвитку світової системи соціалізму, автори разом з тим дещо відсувають цю принципову ленінську думку на другий план. Однак добре відомо, що соціалістична співдружність постає сьогодні в усій своїй національній і соціальній різноманітності, що єдність братніх країн зовсім не означає однаковості. Все це дає величезний матеріал для теоретичного осмислення, зокрема, для того, щоб, з одного боку, проаналізувати зростаючу багатоманітність підходів окремих країн до розв'язання актуальних завдань, а з другого — більш чітко окреслити сфери взаємовпливу національних форм соціальних перетворень. На жаль, авторський колектив скористався таким матеріалом не повною мірою.

Гадаємо, що більш виразною у книзі мала бути думка про те, що перебудова об'єктивно стала на порядок денний не тільки у Радянському Союзі, а й в інших соціалістичних країнах, хоча у кожній з них перебудову усвідомлюють та розгортають у залежності від конкретних умов, минулого досвіду, масштабів проблем, що нагромадилися. Все це являє собою інтернаціональний процес, у ході якого соціалізм повинен досягти якісно нового стану. На думку академіка О. Т. Богомолова, триває колективний пошук нової моделі соціалістичного суспільства, що адекватна сучасній епосі з її революційними зрушеннями у

[2] Див.: Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу. — К., 1986. — С. 104.

[3] Ленін В. І. Про «ліве» хлоп'яцтво і про дрібнобуржуазність // Повне зібр. творів. — Т. 36. — С. 289.

техніці, культурі та інформованості людей, з необхідністю нового політичного мислення, потребою демократизувати суспільне життя та інтернаціональне спілкування[4]. Аналіз цього пошуку, який був би надзвичайно корисний для науковців, пропагандистів, широкого ідеологічного активу, також лишився поза межами рецензованої праці.

Слід визнати, що не всі сюжети дослідження рівноцінні за своїм змістом та теоретичним рівнем. Певний схематизм та намагання лише фіксувати, а не аналізувати факти, подекуди притаманні, зокрема, главі 7 другого розділу (с. 201—213), першому параграфу «Історичні досягнення соціалізму як джерело прогресу людства» глави I третього розділу книги (с. 244—251) та деяким іншим.

Незрозуміло, чому в монографії відсутнє заключення, де підбивалися б підсумки дослідження, робилися узагальнюючі висновки, які ще раз належним чином орієнтували читача.

Однак ці недоліки не затінюють позитивних рис рецензованої монографії, яка безумовно стимулюватиме дальший науковий пошук у вивченні ключових питань соціалізму як світової системи, як спільної долі багатьох народів, як надзвичайно важливого фактора сучасної цивілізації.

Ю. І. ШАПОВАЛ (Київ)

[4] Див. : Богомолов О. Мир социализма на пути перестройки // Коммунист. — 1987. — № 16. — С. 93.

* * *

ОСНОВНІ МАТЕРІАЛИ РЕСПУБЛІКАНСЬКИХ МІЖВІДОМЧИХ НАУКОВИХ ЗБІРНИКІВ ТА ЖУРНАЛІВ ІСТОРИЧНОГО ПРОФІЛЮ (1987 р.)

Научные труды по истории КПСС: Республиканский межведомственный научный сборник. Вып. 145. Осуществление ленинского плана построения социализма в СССР: (Из опыта Компартии Украины). Киев. Диброва С. С. Исторический опыт борьбы ленинской партии за построение социализма в СССР; Соколов В. Н. О некоторых аспектах теории социалистической индустриализации; Слюсаренко А. И., Филиппова Е. Л. Ленинские принципы управления экономикой и научно-технический прогресс; Гайдуков Л. Ф., Громов А. В. В. И. Ленин и становление международных научно-технических связей Советского государства: (Историография проблемы); Карацюба С. Н. Деятельность Компартии Украины по претворению в жизнь ленинских принципов социалистической организации труда (1926—1937 гг.); Горбань Ю. А., Бухановская В. И. КП(б)У в борьбе за осуществление ленинских принципов материального стимулирования труда (1928—1937 гг.); Бакулин В. И. Борьба КП(б)У за рационализацию промышленного производства в 20-е годы; Бородавченко И. Н. Развитие социально-классовой структуры советского общества в ходе осуществления ленинского плана построения социализма; Колесник В. Ф., Панюшкина Т. Н. Деятельность КП(б)У по организации шефской помощи рабочего класса крестьянству в первые годы социалистической индустриализации (1926—1929 гг.); Камчугова И. Д., Коцур В. П. К вопросу об освещении партийно-советской печатью Украины деятельности Коммунистической партии по укреплению союза рабочего класса и крестьянства (1921—1925 гг.); Орленко В. И. Из опыта руководства КП(б)У работой республиканского радиовещания по пропаганде социалистического соревнования (1933—1937 гг.); Письменная Е. Л. Деятельность КПЗУ по пропаганде ленинского плана построения социализма (1919—1938 гг.); Андрушко А. И., Семченков А. Д. Руководство КП(б)У деятельностью профсоюзов по совершенствованию профессиональной подготовки и повышению культурно-технического уровня рабочего класса (1921—1925 гг.); Чернышева А. А. О партийном руководстве потребительской кооперацией: (Историографический обзор литературы 70-х — середины 80-х годов); Атрошенко В. А., Фещенко Р. А. Деятельность Компартии Украины по проведению трудовых мобилизаций молодежи в годы первой пятилетки; Петренко С. М. КП(б)У в борьбе за создание и укрепление партийных организаций сахарной промышленности (1921—1925 гг.); Цыбульский В. И. Из опыта работы КП(б)У по укреплению партийной дисциплины в период между XVI и XVII съездами ВКП(б); Шмелев Е. М. Партийные организации Украинского военного округа в борьбе против троцкизма (1923—1927 гг.); Потеряйко Я. И. О борьбе Коммунистической партии (большевиков) Украины с правым оппортунизмом; Семененко В. И. Несостоятельность современных буржуазных фальсификаций проблем социалистического строительства в СССР; Коцюба Т. Н. Против буржуазных фальсификаций ленинских принципов развития народного образования.

Научные труды по истории КПСС: Республиканский межведомственный научный сборник. Вып. 147. Деятельность КПСС по идейно-политическому воспитанию молодежи. Киев. Василенко В. К. XXVII съезд

КПСС о задачах идейно-воспитательной работы; Калиновский В. С., Двирная Е. П. Из опыта работы первичных партийных организаций Украины по воспитанию молодых коммунистов (1976—1980 гг.); Котенко В. А. Деятельность партийных организаций Украины по воспитанию у рабочей молодежи коммунистического отношения к труду (1966—1975 гг.); Васильчук В. Н. Повышение трудовой активности молодежи — одна из важнейших задач идейно-политической работы парторганизаций Украины (1976—1980 гг.); Мельников Д. А. Идейно-политическая работа партийных организаций Украины на ударных комсомольских стройках республики (1971—1980 гг.); Рущенко П. Т., Шишацкий А. Т., Силантьев В. И. О работе партийных организаций Украины по повышению роли наставничества в идейно-политическом воспитании рабочей молодежи (1976—1985 гг.); Рубан В. В., Гусакова А. А. Деятельность партийных организаций Украины по совершенствованию форм и методов патриотического воспитания советской молодежи (1981—1985 гг.); Ковалев А. Н., Прокопенко Л. Л. Укрепление дружественных связей комсомола Украины и молодежных союзов братских стран как важный фактор интернационалистского воспитания (70—80-е годы); Молчанов А. И., Лукаш С. Ю. Роль экономического сотрудничества с социалистическими странами в интернационалистском воспитании рабочей молодежи (1966—1980 гг.); Карпов А. Н., Гриценко З. И. О работе партийных организаций по идейно-политическому воспитанию молодых кадров сельскохозяйственного производства на современном этапе: (К историографии вопроса); Гребец Г. Ф. Деятельность партийных организаций Украины по идейно-политическому воспитанию будущих специалистов животноводства в 70-е годы; Мручко Е. Е. Забота партийных организаций Украины об усилении воспитательного воздействия содружества студенческих и рабочих коллективов (1971—1985 гг.); Барвинский А. А. Роль партийных организаций вузов Украины в воспитании политической культуры студентов в процессе общественно-политической практики (1976—1981 гг.); Мирошникова П. Т., Шефель С. В. Правовое воспитание учащейся молодежи — важное направление идейно-политической работы Коммунистической партии Украины в 70-е годы; Танцюра В. И. Партийное руководство лекционной пропагандой среди молодежи: (На материалах партийных организаций Украинской ССР, 60-е — первая половина 80-х годов); Латышева Л. П., Степин А. А. Деятельность партийных организаций Украины по руководству подготовкой пропагандистов, работающих с молодежью (1966—1986 гг.); Дюмин А. З. О работе комсомольских организаций судов загранплавания по идейно-политическому воспитанию советских моряков (1971—1981 гг.); Слободян П. П., Астахова Е. В. О некоторых аспектах идейно-политического воспитания физкультурников и спортсменов; Осташко А. И., Цыбульник В. В. Несостоятельность буржуазных фальсификаций вопросов коммунистического воспитания советской молодежи; Шрамко О. Ю. Разоблачение идеологических диверсий буржуазных националистов против молодежи Украинской ССР.

Научные труды по истории КПСС: Республиканский межведомственный научный сборник. Вып. 149. Научные основы и практический опыт проблемного обучения в курсе истории КПСС. Киев. Королев Б. И., Литвин В. М. Разработка и внедрение передовых методов преподавания общественных наук в высшей школе в одиннадцатой пятилетке; Молочко В. К., Авдеенко Е. Д. Проблемная ситуация как метод более глубокого теоретического обоснования вопроса: (Из опыта создания проблемных ситуаций); Латышева Л. П., Степин А. А. Из опыта организации проблемного обучения; Носков В. А., Зайцева Е. А., Беспалов Н. Е. Об особенностях чтения лекций проблемного характера по истории КПСС; Климаш А. И., Сегеда Т. С. Некоторые особенности системного подхода к использованию метода проблемного обучения; Орлянский С. Ф. О системно-структурном подходе к построению лекций по истории КПСС; Черненко А. М., Кныш Г. Н., Макогон В. П. Освещение вопросов идеологической борьбы в вузовском курсе истории КПСС: (Дооктябрьский период); Гержод Г. И., Ковальская Е. М., Ляхоцкий В. П. Из опыта создания проблемных ситуаций на семинарских занятиях по истории КПСС; Чуприна В. М., Повч М. П., Мелешко И. П. Активизация мыслительной деятельности студентов при проведении семинарских занятий; Стояновская Л. К., Пилипив И. Б. Методические рекомендации по проведению семинара с использованием элементов проблемного обучения по теме «VIII съезд РКП(б). Работа В. И. Ленина «Детская болезнь «левизны» в коммунизме»; Позняк В. Т., Мандебура Т. А. К вопросу об освещении в методической литературе особенностей проведения семинарских занятий по истории КПСС с элементами проблемного обучения; Салабай В. Ф., Трофанчук Г. И. Из опыта проведения семинарского занятия по истории КПСС в музее; Заремба С. З., Демкин П. В. Использование материалов местных музеев при изучении истории КПСС; Чуприна З. Г. Семинар-экскурсия как форма активизации учебного процесса; Ковалюк Р. Т., Тищенко В. Н. Проблемные задания при изучении студентами первоисточников в курсе истории КПСС; Гавриленко В. А. Практические упражнения и задания — важное средство интенсификации учебного процесса при изучении истории КПСС; Панибудьласка В. Ф., Молостов В. А. Использование ТСО при проблемном обучении в курсе истории КПСС; Лабур В. А., Тороп А. В. Некоторые особенности применения ТСО при изучении деятельности партии большевиков в период реакции и нового революционного подъема; Евселевский Л. И., Осташко А. И., Воро-

нина А. И. Некоторые вопросы активизации познавательной деятельности студентов вечерней формы обучения в процессе преподавания истории КПСС; Полякор В. В., Панибудьласка А. В. Из опыта воспитания студентов на традициях большевизма; Семененко В. И., Афонин С. И., Курч В. А. Несостоятельность буржуазных фальсификаций деятельности КПСС по идейно-политическому воспитанию и формированию социалистического образа жизни советской молодежи.

Вопросы новой и новейшей истории: Республиканский межведомственный научный сборник. Вып. 33. Киев. Кизченко А. Ф. XXVII съезд КПСС о сотрудничестве с социалистическими странами; Кондуфор Ю. Ю., Мартыненко А. К. Великий Октябрь и всемирная история; Кляп М. И. Советско-чехословацкое сотрудничество в области сельского хозяйства (1970—1980 гг.); Индутная Н. Е. СССР — Испания: 10 лет дипломатических отношений; Сербина Н. Ф. Решение проблемы социального обеспечения в ГДР в период строительства развитого социалистического общества (1976—1985 гг.); Завьялов А. С., Зарицкий А. П. Советская историография 70—80-х годов о сотрудничестве общественных организаций СССР и НРБ; Маркина Н. Н. «Психологическая война» — средство идеологической борьбы американского империализма против СССР (70-е — начало 80-х годов); Гончар Б. М. Американская политология о советско-американских отношениях в 80-е годы: (Региональные аспекты); Грищенко Т. А. Журнал «Форин афферс» об идеологических аспектах внешней политики США: (Вторая половина 70-х годов); Шевченко А. А. Процесс формирования и механизм осуществления политики США на Ближнем Востоке; Рыжков В. Д. Некоторые тенденции в развитии современного американского либерализма; Алферова З. И. Зарождение британского фашизма: ультраправая организация «Британские фашисты» (1919—1928 гг.); Зайцев В. В. Русско-сербские отношения в конце регентства (1892—1893 гг.); Кукурудзяк Н. Г. О ремесленных товариществах в Австрии: (Вторая половина XIX — начало XX в.); Мандрик И. А. Йожеф Этвеш о национальных проблемах и их решении в Венгрии середины XIX в.; Полевщикова Е. В. Английское общественное мнение о колониальной политике Великобритании в Северной Америке в 1763—1766 гг.: (По материалам «Лондон кроникл» и «Джентельменз мэгэзин»); Плохий С. Н. Ватикано-польские отношения 1648—1654 гг.: (Анализ папских бреве).

Історичні дослідження. Вітчизняна історія: Республіканський міжвідомчий збірник. Вип. 13. Кондуфор Ю. Ю. Актуальна дослідницька проблема радянських істориків; Сарбей В. Г. Інтернаціоналістські традиції робітників України на початку XX ст.; Воробей П. І. Формування інтернаціоналістських традицій російського робітничого класу та їх виявлення під час загального страйку на Півдні Росії 1903 г.; Раковський М. Ю. Революційні традиції російського робітничого класу і банкрутство їх критиків; Демченко М. В. З історії поширення марксистських ідей серед робітників Одеси; Ложкін В. В. Роль робітників-революціонерів у соціал-демократичному русі Росії, у створенні ленінської партії (1893—1903 рр.); Маїлян В. Р. Революційні соціал-демократи Закавказзя — керівники страйкового руху влітку 1903 р.: (До питання про джерельну і історіографічну базу дослідження теми); Караєв С. Н. Загальний страйк у Баку в липні 1903 р.— початок літніх страйків на Закавказзі та півдні Росії; Макеєв М. Я. Видавнича діяльність Бакинського комітету РСДРП у період підготовки і проведення липневого страйку робітників (Баку, 1903 р.); Лебедик М. І. Організація політичної агітації на Дону і Північному Кавказі напередодні і в період загального політичного страйку робітників Півдня Росії (липень 1903 р.); Світленко С. І. Підпільні друкарні соціал-демократів у період загального страйку на Півдні Росії (1903 р.); Демешина О. І. Ростовський листопадовий страйк 1902 р.— попередник загального політичного страйку 1903 р. на Півдні Росії; Сєрий Ю. І., Донськова Л. О. Роль робітничого руху в Росії 1901—1903 рр. у формуванні соціал-демократичних таборів; Мотренко В. Г. До питання про кількість учасників загального політичного страйку 1903 р. на Україні; Нестерцова С. М. Участь залізничників України в загальному політичному страйку 1903 р.; Максимов О. М. Революційні виступи робітників Донбасу напередодні і в період загального страйку 1903 р. на Півдні Росії; Ольхова Л. В. Участь робітників дрібних підприємств у загальному страйку 1903 р. на Півдні Росії; Любаров П. Є. Робітники та службовці торговельних закладів України в революційному русі 1900—1903 рр.; Овсієнко О. Ф. Політичний страйк 1903 р. в Одесі і крах зубатовщини; Прийменко О. И. Боротьба робітників Півдня Росії за соціальне страхування під час загального страйку в 1903 р.; Мейєрович М. Г. Особливості робітничого руху в Центральному промисловому районі в 1901—1904 рр.; Якобсон Ю. А. Робітничий рух в Іваново-Вознесенському промисловому районі в 1901—1904 рр.; Гаврилов Д. В. Робітничий рух на Уралі в 1903 р.; Філяков В. Г. Участь білорусів у революційному русі на Півдні Росії початку XX ст.; Балдін К. Є. Зв'язки революційних соціал-демократів Півдня Росії і Верхньої Волги в кінці XIX — на початку XX ст.; Потолов С. І. Царизм і страйковий рух у Росії на рубежі XIX — XX ст.; Кругляк Б. А. Роль і місце внутрішньої торгівлі в системі експлуатації робітничого класу царської Росії на початку XX ст.; Лавров Ю. П. Загальний страйк на Півдні Росії й гірничопромислова буржуазія; Михайлюк О. Г. До питання про вплив робітничого руху на селянство: (На матеріалах України); Замковий П. В. Вплив загального політичного страйку

1903 р. на солдатські маси; Волощенко А. К. Банкрутство земського ліберального руху під впливом загального політичного страйку на Півдні Росії; Пойда Д. П., Волкова О. В. Загальний страйк 1903 р. на Півдні Росії — передумова загальноросійського жовтневого політичного страйку 1905 р.; Крестовська Н. М. Значення праці В. І. Леніна «Про статистику страйків у Росії» для вивчення революційного руху у період загального страйку 1903 р. на Півдні Росії; Черненко А. М., Шляхов О. Б. Висвітлення ленінською «Искрой» подій літа 1903 р. у Катеринославі; Касаров Г. Г. Відображення загального страйку на Півдні Росії у нелегальних більшовицьких листівках Центрального промислового району; Білоцька О. А. Висвітлення подій загального страйку на Півдні Росії на сторінках «Киевлянина»; Єфремцев Г. П. Праці з історії фабрик і заводів Центральної Росії про робітничий рух 1903 р.; Євселевський Л. І. Події загального страйку 1903 р. у працях з історії фабрик і заводів України; Чорнолуцький В. Б., Швидько Г. К. Аналіз і класифікація джерел про страйк робітників Катеринослава 7—13 серпня 1903 р.; Смаглій В. І. Архівні документи про розвиток студентського руху 1903 р. на Україні під впливом наступів робітничого класу.

Історичні дослідження. Історія зарубіжних країн: Республіканський міжвідомчий збірник. Вип. 13. Хміль І. С. Великий Жовтень — закономірний результат світового суспільного розвитку; Ярко Н. А. Югославська комуністична преса в боротьбі за солідарність з Країною Рад (квітень 1919 р.— 1923 р.); Майборода О. М. Проти клерикально-європеїстських фальсифікацій Великого Жовтня у післявоєнній буржуазній історіографії; Усенко П. Г. До біографії З. Сераковського; Варварцев М. М. Міжнародний соціалістичний конгрес 1889 р. і Росія; Шкода К. О. Неспроможність буржуазних інтерпретацій проблем соціально-економічного розвитку СРСР на сучасному етапі; Луценко С. В. Антирадянські акції конгресу США проти Української РСР (1960—1964 рр.); Терентьєва Н. О. Розвиток радянсько-грецьких зв'язків у галузі культури; Лукаш О. І. Сприяння Української РСР країнам, що визволилися, у підготовці кадрів для індустріалізації (60—70-ті роки).

Архіви України, № 1. Кіржаєв С. М. Питання забезпечення схоронності документів на сторінках «Архівів України»; Портнов Г. В. Висвітлення питань комплектування державних архівів і роботи з відомствами на сторінках «Архівів України»; Глизь І. І., Шандра В. С. Події Лютневої революції 1917 р. на Україні (за документами ЦДІА УРСР у м. Києві); Слончак Н. М. Відображення подій Лютневої революції 1917 р. у фотодокументах ЦДАКФФД УРСР; Тропешко В. С. Документи державних і партійних архівів про організаційно-масову роботу профспілок України у період відбудови і розвитку народного господарства (1945—1952 рр.); Балан Д. М. Матеріали з історії діяльності Всевобучу на Україні; Багацький В. В., Крестовська Н. М. Колективні договори — цінне джерело з історії робітничого руху на Україні в період першої російської революції 1905—1907 рр.; Скрипник П. І. Документи ЦДІА УРСР у м. Києві про поширення творів І. Я. Франка в Росії наприкінці XIX — на початку XX ст.; Карамаш С. Ю. Нове про В. Д. Бонч-Бруєвича як пропагандиста архівної справи; Шохін Л. І. Маловідомі документи про діяльність М. В. Довнар-Запольського в галузі архівної справи; Малик Я. Й. Луцьку 900 років. 1085—1985. Збірник документів і матеріалів; Стрішенець М. М. Радянська Тернопільщина. 1959—1975: Документи і матеріали; Дзера М. М., Ступницький С. Л. Проти фашизму та війни. Антифашистський конгрес діячів культури у Львові у 1936 р. Збірник документів і матеріалів; Царьова Н. М. Науково-теоретична конференція, присвячена 175-річчю з дня народження М. С. Шашкевича; Славік О. П. Науково-теоретична конференція в Держархіві Закарпатської області; Ходоровський М. Д., Павлова О. Ф. Відкриття у ЦДАМЛМ УРСР виставки графічних творів Л. І. Левицького.

Архіви України, № 2. Пирожков С. І., Чишко В. С. Завдання щодо перебудови архівної справи в системі Академії наук УРСР; До виходу в світ документального видання «Історія застерігає»; Коваленко О. М. Забезпечення схоронності кінофотофонодокументів у ЦДАКФФД УРСР; Баран В. П. Нововиявлені документи з історії селянського руху під проводом У. Кармалюка (До 200-річчя з дня народження); XXIV Міжнародна конференція круглого стола архівів; Крячок М. І. Особовий фонд І. П. Кавалерідзе у ЦДАМЛМ УРСР; Ніколаєв М. В., Ульяновський В. І. Новознайдені пам'ятки періоду Визвольної війни 1648—1654 рр.; Система науково-довідкового апарату до документів Державного архівного фонду СРСР; Шейко В. М. Культурне будівництво в Українській РСР. 1928 — червень 1941. Збірник документів і матеріалів; Пасат В. І. В. И. Юрчук, И. П. Кожукало. Коммунистическая партия во главе всенародной борьбы за восстановление и развитие народного хозяйства Советской Украины (1946—1950 гг.).

Архіви України, № 3. Про науково-видавничу діяльність архівних установ Української РСР; Архівні установи Української РСР — назустріч 70-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції; Шевченко С. І., Савчук В. П. На честь 70-річчя Великого Жовтня; Діброва С. С. З історії створення та діяльності музеїв Революції на Україні; Кентій А. В., Шевчук І. М. Документи Партархіву Інституту історії партії при ЦК Компартії України до біографії С. А. Ковпака; Система науково-довідкового апарату до документів Державного архівного фонду СРСР.

Н. А. ДЕХТЯРЬОВА (Київ)

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

XI ВСЕСОЮЗНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ ІСТОРИКІВ-СЛАВІСТІВ

27—29 січня 1988 р. у Мінську відбулася XI Всесоюзна наукова конференція істориків-славістів «Великий Жовтень і зарубіжні слов'янські країни», організована Міністерствами вищої і середньої спеціальної освіти СРСР та Білорусії, Інститутом слов'янознавства і балканістики АН СРСР і Білоруським державним університетом ім. В. І. Леніна. В роботі конференції взяли участь провідні спеціалісти Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, наукових інститутів Академій наук СРСР, УРСР, БРСР, МРСР, 33 університетів і 27 педагогічних інститутів країни. До Мінська приїхали вчені-славісти з 14 міст нашої республіки.

Перше пленарне засідання відкрив академік АН СРСР, ректор Білоруського держуніверситету, голова оргкомітету Л. І. Киселевський. Із вступним словом виступив заступник міністра вищої та середньої спеціальної освіти БРСР С. А. Малевич. Голова секції історії Науково-технічної ради Мінвузу СРСР проф. В. І. Кузищин, наголосивши на слабкому резонансі в науковому середовищі попередніх конференцій істориків-славістів, що було пов'язане з недостатньою поінформованістю вчених про хід та підсумки цих зустрічей, запропонував публікувати в наукових історичних журналах доповіді та повідомлення, представлені на засіданнях.

З доповіддю, підготовленою колективом співробітників Інституту слов'янознавства і балканістики АН СРСР, «Жовтнева революція і політичні перетворення в зарубіжних країнах» виступив д-р іст. наук І. І. Костюшко. «Великий Жовтень і розвиток культури у слов'янських країнах» — так називалася доповідь представника Інституту мистецтвознавства, етнографії й фольклору АН БРСР С. В. Марцелова. Про основні завдання історико-славістичних досліджень на сучасному етапі говорили проф. зав. кафедрою Московського держуніверситету В. Г. Карасьов і директор Інституту слов'янознавства і балканістики АН СРСР д-р іст. наук В. К. Волков. Проф. В. Г. Карасьов висловився за більшу самостійність кафедр, за створення нових підручників і навчальних посібників, які повинні бути стислими, ясними і написаними досвідченими вченими. В. К. Волков закликав істориків-славістів до правдивого висвітлення становища в соціалістичних країнах, внести свій вклад у ліквідацію «білих плям», а також висловився за розвиток творчих дискусій між вченими різних країн з найскладніших, делікатних проблем, як, наприклад, македонське чи трансильванське питання. Проф. Д. Б. Мельцер розповів про розвиток історичної славістики в Білоруському державному університеті. Після цього учасники конференції продовжили роботу в 5 секціях.

В роботі всіх секцій і підсекцій взяли участь представники нашої республіки. Із змістовними доповідями виступили: член-кор. АН УРСР, заст. директора Інституту історії АН УРСР П. С. Сохань, який висвітлив радянсько-болгарське співробітництво в період перебудови в СРСР та НРБ, та проф. зав. кафедрою Ужгородського держуніверситету І. М. Гранчак, який розповів про порядок читання курсу історії південних і західних слов'ян в умовах здійснення реформи вищої школи. Роль Товариств дружби із СРСР у слов'янських країнах в згуртуванні соціалістичної співдружності висвітлив д-р іст. наук І. М. Кулинич. Інтерес слухачів викликали виступи канд. іст. наук В. В. Павленко і О. В. Павлюченка (Інститут історії АН УРСР) та аспірантів цього ж інституту А. Ю. Макара, І. І. Марушкіної, С. А. Копилова, А. І. Захарченко. З повідомленнями виступили також викладачі КДУ канд. іст. наук С. М. Антонюк та М. В. Кирсенко.

29 січня відбулося друге пленарне засідання, яке доповіддю «Про початковий етап слов'янського етногенеза» відкрив проф., декан історичного факультету Білоруського держуніверситету Е. М. Загорульський. Потім з повідомленням про роботу журналу «Советское славяноведение» виступив його головний редактор А. К. Кавко.

Всього на конференції було заслухано 22 доповіді і понад 200 повідомлень і виступів. У кількісному відношенні переважала болгарська і польська проблематика, менше було представлено матеріалів по Югославії і Чехословаччині.

На підсумковому засіданні відзначалося, що рекомендації, вироблені X Всесоюзною конференцією, поступово виконуються. Так, вийшли у світ «Историография истории южных и западных славян», перший том «Хрестоматии по истории зарубежных славян», ряд інших видань з теми.

В прийнятій постанові учасники конференції підтримали ідею створення Всесоюзного історичного товариства і науково-популярного історичного журналу, зобов'язалися зміцнювати старі і організовувати нові славістичні центри в країні. Кафедрі історії південних і західних слов'ян МДУ доручено видати новий підручник з історії зарубіжних слов'ян, а Інституту слов'янознавства і балканістики АН СРСР — організувати обговорення основних питань славістики. Було прийнято рішення провести наступну подібну конференцію у січні 1991 р. в Краснодарі на базі Кубанського держуніверситету.

О. В. ПАВЛЮЧЕНКО (Київ)

УРОЧИСТІ ЗБОРИ, ПРИСВЯЧЕНІ 110-РІЧЧЮ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ Г. І. ПЕТРОВСЬКОГО

У лютому ц. р. в Інституті історії партії при ЦК Компартії України — філіалі Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС відбулися урочисті збори, присвячені 110-й річниці з дня народження Григорія Івановича Петровського — професійного революціонера, учня і соратника В. І. Леніна, одного з керівників Комуністичної партії України, Української Радянської держави. Разом із співробітниками інституту в засіданні взяли участь викладачі Вищої партійної школи при ЦК Компартії України, працівники Київського філіалу Центрального музею В. І. Леніна, Головного архівного управління при Раді Міністрів УРСР, ветерани партії, представники громадськості.

Вступним словом збори відкрив директор Інституту історії партії при ЦК Компартії України, член-кореспондент АН УРСР В. І. Юрчук. Він відмітив, що на нинішньому історичному етапі, коли відбувається оновлення всіх сфер життя радянського суспільства, ми все глибше осмислюємо мудрість теоретичної, політичної і моральної спадщини Леніна та його сподвижників, серед яких чільне місце належить «всеукраїнському старості» Григорію Івановичу Петровському. 60 років із вісімдесяти Григорій Іванович віддав справі підготовки і здійснення Великої Жовтневої соціалістичної революції, зміцненню партії і Радянської держави, творенню нових форм соціалістичного співжиття. Високо оцінюючи революційний шлях Г. І. Петровського, притаманну йому партійну пристрасність і принциповість, а також проймаючись героїчними ідеями борців за торжество ідеалів соціалізму і комунізму, ми йдемо назустріч XIX Всесоюзній партійній конференції і 70-річчю I з'їзду Комуністичної партії України.

З доповіддю про життя і діяльність Г. І. Петровського виступив старший науковий співробітник Інституту історії партії при ЦК Компартії України, доктор історичних наук П. Л. Вargатюк. Він відмітив, що становлення Г. І. Петровського як революціонера почалося ще в кінці минулого століття, коли він, зазнавши впливу І. В. Бабушкіна, стає на шлях активної боротьби з самодержавством. Разом з Бабушкіним Григорій Іванович брав активну участь в об'єднанні марксистських гуртків і груп Катеринослава в «Союз боротьби за визволення робітничого класу», а згодом двадцятилітній соціал-демократ уже був членом Катеринославського комітету РСДРП. Кілька тюремних ув'язнень, боротьба з «економістами», керівництво катеринославським пролетаріатом під час революції 1905 р., робота депутата в державній Думі і члена ЦК РСДРП, політичне заслання в Якутії — шлях гартування і політичного змужніння Г. І. Петровського.

Після Лютневої революції 1917 р. Г. І. Петровський очолює Якутський комітет РСДРП, Комітет громадської безпеки, а, повернувшись в Петроград, туди, де вершилась доля революції, Григорій Іванович веде роботу серед солдатів Петроградського гарнізону, бере участь в міській більшовицькій конференції. За порадою В. І. Леніна Г. І. Петровський незабаром від'їздить до Катеринослава, щоб очолити підготовку збройного повстання.

Діяльність Г. І. Петровського як видатного радянського державного діяча, відзначив доповідач, розпочалася в листопаді 1917 р., коли він був призначений народним комісаром внутрішніх справ в складі першого Радянського уряду.

В доповіді було дано високу оцінку майже двадцятирічній (з 1919 по 1938 р.) діяльності Г. І. Петровського на посаді Голови Всеукраїнського ЦВК. Під керівництвом Г. І. Петровського ВУЦВК проводив у життя такі заходи, як націоналізація промисловості, відновлення і зміцнення Радянської влади на місцях, усунення помилок у здійсненні земельної політики, утворення комітетів бідноти, організація продовольчої допомоги населенню Москви і Петрограда, мобілізація робітників на боротьбу з Денікіним. Г. І. Петровський був одним із ініціаторів створення і активних будівничих СРСР.

Г. І. Петровський був одним із творців політики соціалістичного будівництва, талановитим організатором індустріалізації республіки, колективізації сільського господарства, культурної революції на Україні. Як вказав доповідач, значний вклад Григорій Іванович вніс у розвиток радянського законодавства. З іяльністю Г. І. Петровського зв'язана розробка кодексів про працю, освіту, землекористування, комунальне господарство, карно-процесуального кодексу, законодавче оформлення Узбецької, Туркменської і Таджицької Радянських Соціалістичних Республік, організація Молдавської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки, прийняття II Конституції.

У роки соціалістичного будівництва Г. І. Петровський сформувався і як визначний партійний діяч. На X—XVII партійних з'їздах він обирався членом ЦК партії. З 1926 р. по 1939 р. Григорій Іванович був кандидатом у члени Політбюро ЦК ВКП(б).

Вказавши на труднощі, які випали на долю Г. І. Петровського в роки культу особи Сталіна, доповідач підкреслив, що, незважаючи на це, він до останніх днів свого життя був прикладом самовідданого служіння своєму народові, ленінській партії, великій справі побудови соціалізму. Працюючи на посаді заступника директора Музею революції СРСР, Григорій Іванович щедро ділився своїм багатим досвідом більшовика, пропагував славні революційні традиції серед молоді. Всім своїм життям, діяльністю комуніста-борця він заслужив шану і пам'ять прийдешніх поколінь.

Слова доброї пам'яті з нагоди ювілею Г. І. Петровського пролунали під час виступів на зборах ветеранів партії—В. К. Буцола, М. Е. Жерновського, Я. П. Токаренка.

М. С. КОСТЕЦЬКА (Київ)

ЗАХИСТ ДОКТОРСЬКОЇ ДИСЕРТАЦІЇ Г. К. ШВИДЬКО

25 грудня 1987 р. на засіданні спеціалізованої ради Інституту історії АН УРСР відбувся захист дисертації на здобуття вченого ступеня доктора історичних наук доцентом кафедри історії СРСР і УРСР Дніпропетровського держуніверситету Г. К. Швидько на тему: «Джерела з соціально-економічної історії міст Лівобережної України другої половини XVII—середини XVIII ст.».

Провідна організація (Московський держуніверситет ім. М. В. Ломоносова), офіційні опоненти д-р іст. наук, проф., чл.-кор. АН УРСР Ф. П. Шевченко (Інститут історії АН УРСР), д-р іст. наук. Л. М. Пушкарьов (Інститут історії СРСР АН СРСР), д-р іст. наук, проф. Л. Г. Мельник (КДУ), д-р іст. наук, проф. В. Г. Сарбей (Інститут історії АН УРСР) відзначили наукову актуальність, високий ідейно-теоретичний і науковий рівень, практичну значимість виконаної дисертації. Автор розв'язала наукову проблему, пов'язану із структурою джерельної бази для вивчення історії міст, що дало їй можливість також зробити аргументовані висновки щодо конкретно-історичних питань досі ще слабо вивченої історії Лівобережної України другої половини XVII—XVIII ст. Таким чином внесено істотний вклад у джерелознавство історії України періоду феодалізму й вітчизняну урбаністику. На засіданні ради відбулася дискусія з приводу зроблених провідною організацією і опонентами зауважень щодо змісту дисертації.

На автореферат дисертації надійшло 15 відгуків від кафедр навчальних закладів, відділів наукових установ і вчених з Москви, Ленінграда, Томська, Ярославля, Брянська, Тбілісі, Єревана, Кишинева, Києва, Львова, Одеси, Донецька. В них позитивно оцінюється дисертація, підкреслюється її значення для розвитку джерелознавства і проблем урбаністики на Україні.

Спеціалізована рада одноголосно ухвалила порушити клопотання перед ВАК СРСР про присудження Г. К. Швидько вченого ступеня доктора історичних наук.

Ю. А. ПІНЧУК (Київ)

ВШАНУВАННЯ ДОКТОРА ІСТОРИЧНИХ НАУК В. Г. САРБЕЯ У ЗВ'ЯЗКУ З ЙОГО 60-РІЧЧЯМ

29 січня 1988 р. на розширеному засіданні Вченої ради Інституту історії Академії наук Української РСР відбулося вшанування завідуючого відділом історії капіталізму, доктора історичних наук, професора Віталія Григоровича Сарбея з нагоди його 60-річчя. Вшанувати ювіляра прийшли друзі, колеги, представники численних наукових установ і громадських організацій республіки.

Засідання Вченої ради відкрив заст. директора Інституту історії АН УРСР чл.-кор. АН УРСР П. С. Сохань. Він сердечно привітав В. Г. Сарбея від усього колективу інституту, побажав йому доброго здоров'я, успіхів у науковій і громадській діяльності.

Про життєвий і творчий шлях ювіляра розповів зав. відділом джерелознавства і допоміжних історичних дисциплін, д-р іст. наук, проф. А. В. Санцевич.

В. Г. Сарбей народився 30 січня 1928 р. в с. Янчекрак Василівського району Запорізької області в родині службовців. Після закінчення середньої школи навчався в Харківському державному університеті, який закінчив у 1951 р. Того ж року розпочав трудову діяльність викладачем історії в середній школі с. Новий Кропивник Підбузького р-ну Дрогобицької обл. Член КПРС з 1952 р. У 1952—1953 рр.— штатний лектор Підбузького райкому Компартії України. У 1953—1956 рр. Віталій Григорович — аспірант Інституту історії АН УРСР. З 1957 р. він працює молодшим, а з 1961 р.— старшим науковим співробітником цієї установи. З 1978 р.— очолює відділ історії капіталізму інституту.

Працюючи в Інституті історії АН УРСР, В. Г. Сарбей успішно захистив кандидатську, а потім докторську дисертації, одержав звання професора. Він є одним з провідних радянських учених-істориків, зарекомендував себе відомим спеціалістом у галузі історіографії та джерелознавства, а також вітчизняної історії доби капіталізму. Перу вченого належить понад 600 наукових праць, у тому числі 16 монографій і брошур, сотні статей. В. Г. Сарбей започаткував новий дослідницький напрям, пов'язаний із всебічним вивченням прогресивної спадщини української дожовтневої історіографії та аргументованою критикою минулої і сучасної буржуазно-націоналістичної історіографії. Особливо вагомим внеском у науку є розробка В. Г. Сарбеєм питань зародження, встановлення й розвитку наукової концепції історії України на основі праць К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна, відомих діячів більшовицької партії та публікацій у дожовтневій марксистсько-ленінській періодичній пресі. Увагу наукової громадськості привернули, зокрема, його монографічні дослідження: «Історичні погляди О. М. Лазаревського» (К., 1961), «Т. Г. Шевченко революціонер-демократ» (у співавт.—К., 1961), «В. І. Ленін і дожовтнева спадщина історіографії України» (К., 1972), «Історія України в дожовтневій більшовицькій пресі» (К., 1986) та ін.

Завдяки науковій діяльності В. Г. Сарбея у межах сформованого напряму в республіці склалася наукова школа, представники якої активно розробляють найактуальніші питання вітчизняної історії. Під безпосереднім науковим керівництвом В. Г. Сарбея підготовлено 8 кандидатів наук. Значну увагу він приділяє розвитку шкільної історичної освіти: є членом науково-методичної ради з питань викладання історії та суспільствознавства при Міністерстві освіти УРСР, а також одним з авторів підручників з історії України для учнів 7—10 класів.

В. Г. Сарбей—член Всесоюзної Наукової ради з проблеми «Історія історичної науки» при Відділенні історії АН СРСР, заступник голови Української зональної секції названої ради, член Правління Товариства охорони пам'яток історії та культури Української РСР. Протягом тривалого часу проводить активну лекційно-пропагандистську роботу, зокрема, як один з керівників історичної секції «Шкільного наукового радіотовариства» при Радіокомітеті Української РСР.

На засіданні з теплими словами привітання до ювіляра звернулися: зав. відділом науки Чернігівського обкому Компартії України О. Б. Коваленко, зав. відділом краєзнавства Інституту суспільних наук АН УРСР д-р іст. наук Я. Д. Ісаєвич, декан історичного факультету КДУ д-р іст. наук, проф. А. Ф. Кізченко, доц. Дніпропетровського держуніверситету, д-р іст. наук Г. К. Швидько, зав. кафедрою джерелознавства та архівознавства КДУ, д-р іст. наук, проф. В. О. Замлинський, зав. відділом історико-краєзнавчих досліджень Інституту історії АН УРСР акад. АН УРСР П. Т. Тронько.

На адресу ювіляра надійшли поздоровлення з братніх союзних республік, наукових установ, вузів, громадських організацій Української РСР, колег, окремих науковців республіки, учнів та друзів.

У своєму слові-відповіді В. Г. Сарбей сердечно подякував за теплі поздоровлення та щирі побажання, висловив глибоку вдячність за високу оцінку його наукової діяльності і запевнив, що надалі докладатиме всіх зусиль для виконання покладених на нього завдань у науковій і громадській роботі.

О. Ф. ОВСІЄНКО (Київ)

Шановні читачі!

З другого півріччя 1988 та у 1989 р. «Український історичний журнал» розпочне публікацію одного з найцікавіших творів М. І. Костомарова. Водночас повідомляємо, що Інститут історії АН УРСР в 1988 р. передасть до видавництва «Наукова думка» твори Д. І. Яворницького, документи із судової справи Кирило-Мефодіївського товариства та інші оригінальні матеріали з історії України.